

KORUNK

HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS A NÉPI
KULTÚRÁBAN • VIRRASZTÓBELI
KESERVES NÓTÁINK • TRÁGÁR-
SÁG ÉS CIVILIZÁCIÓ • AZ ÉN
„FEJTVÉNYE” BÖHM KÁROLY-
NÁL • JAKABFFY ELEMÉR ÉS
A MADOSZ • HABERMAS ÚTJA
HEIDEGGERTŐL MARXIG • AL-
KOTÁS ÉS ELKÖTELEZETTSÉG •
ÖNARCKÉP ÉS ÖNISMERET • A
CSÁRDÁSKIRÁLYNÓTÓL A MÁR-
VÁNYEMBERIG • MAGYAR NYEL-
VŰ GYÓGYNÖVÉNYKÖNYVEK •

1981 • 10

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XL. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM • 1981. OKTÓBER

* * * Alkotás és elkötelezettség 729

KESZEG VILMOS • Etnopedagógiai folyamatok (Hagyomány és újítás a népi kultúrában) 731

POZSONY FERENC • „Virrasztóbeli keserves nótáink“ (Népballadák közössége és szertartása) 735

NAGY GYÖRGY • Szimbolikus illusztráció és történelmi tartalom (Egy eszme- és magatartásrendszer elsődleges összetevőiről) 739

HAJÓS JÓZSEF • Az én „fejtvénye“ Böhm Károlynál 745

ANDREI MARGA • Habermas útja Heidegger-től Marxig (Balázs Sándor fordítása) 748

LÁSZLOFFY CSABA • (Töredék — derékba tört címmel), Az után bátyámhoz (versek) 753

BALLA ZSOFIA • Amikor majd az új világban, Halottnapra vers élő barátokról (versek) 754

KLANICZAY GÁBOR • Trágárság és civilizáció 755

KORUNK-DELELŐTTÖK

* * * Magyar nyelvű gyógynövénykönyvek (Spielmann József, Szabó Attila, Rózsa Imre, Péntek János és Rácz Gábor hozzászólása; Veress Zoltán bevezető sorával) 763

KANTOR LAJOS • A Csárdáskirálynőtől a Márványemberig (Utak, eszmék, viták) 773

VARÓNÉ TOMORI VIOLA • A közösségi élmény melege II. 778

JEGYZETEK

HADHÁZI ZSUZSA • Jegyzetek kérdésekhez (Schweitzer és Bálint György) 784

HERÉDI GUSZTÁV • Véleményem szerint... 786

SZABÓ ILONA • Kell a törődés 789

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

SZEKERNYÉS JÁNOS • Jakabffy Elemér és a MADOSZ 791

LENGYEL ANDRÁS • Zalai Béla Aradon 793

SZEMLE

ROBOTOS IMRE • Ünarckép és önismeret 795

HORVÁTH ANDOR • A történelem önfeladt és kérdező hősei 798

SZABÓ ZSOLT • Kányádi és Bajor mikrokozmosza 801

SZ. I. • Nemeskürty István: Parázs a hamu alatt, Világostól Solferinóig (Könyvről könyvre) 802

SZ. Z. • Teun A. Van Dijk: Text and Context — Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse (Könyvről könyvre) 803

LÁTÓHATÁR

Katona Ádám: József Attila — forgószélben (Literatura); Sz. J.: Bertrand Schwartz, avagy a testvériség iskolája (Le Nouvel Observateur); Kr. L.: A szóbeli források és kritikájuk (Századok)

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Buday György, Cseh Gusztáv, Röser Ferenc

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Felelős titkár: **RITÓÓK JÁNOS**

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30.125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273, Republica Socialistă România.

Alkotás és elkötelezettség

Nicolae Ceaușescu elvtárs az írók országos konferenciájához intézett üzenetének már a bevezető mondataiban hangsúlyozza, hogy ez a tanácskozás „olyan időszakban ül össze, amikor az egész nép, szorosan felzárkózva a párt köré, hozzálátott a VII. ötéves terv előirányzatai, a XII. pártkongresszus történelmi jelentőségű határozatai valóra váltásához. Ugy szintén ismerik a Románia 1976—1980 közötti gazdasági-társadalmi fejlesztésére vonatkozó ötéves terv valóra váltásában elért eredményeket.” Megmutatkozott már a konferencián, s az azóta eltelt időszakban mindinkább bebizonyosodik, hogy az írók nagyon is tudatosan élik át az ország sorsát, ismerik a nép érdekeit, a maguk felelősségét; hogy alapos valóságismeret, tényszerű helyzetértékelés birtokában vállalják és teljesítik alkotó feladatukat, s egyetlen pillanatra sem tévesztik szem elől, hogy ennek a kornak a részeseiként, tanúiként, krónikásaiként minden leírt szó hitelért, valóságfedezetéért, egész erkölcsi tartásuk minőségéért a történelemnek tartoznak felelősséggel.

Az országos írókonferenciához intézett üzenetet követően s azt mintegy kiegészítve, a 100 éves *Contemporanul* köszöntő üzenetben, valamint a *Scinteia* 50. évfordulója és a Sajtó Napja alkalmából elhangzott előadói beszédében a pártfőtítkár világosan leszögezte a pártvezetés és a szellemi alkotás viszonyának alapteteleit. E dokumentumok tüzetes tanulmányozása megerősíti azt a felismerést, hogy az RKP IX. kongresszusától eltelt időszak — a munkásosztály pártjának 60 éves távlatában — a kultúrpolitikai stratégia bizonyos alapelvei következetes kiteljesítésének, de egyben fordulatnak is tekinthető. Egyfelől folytatása annak az irányvonalnak, amely a társadalmi tudatformák olyan területein, mint a filozófiai gondolkodás, az irodalom, művelődés, a végbemenő társadalmi folyamatok mindinkább felerősödő ideológiai célrendszerének érdekképviseletét tételezi. Ugyanakkor gyökeres történelmi fordulat is, amennyiben — és ezt hangsúlyoznunk kell — az ideológiai tartalmaknak az új gyakorlati követelményekhez igazodó szolgálatát jelenti. A célfogalomnak ebben az értelmezésében az emberi problematika központi szerepet kap. A nemzeti és nemzetiségi hagyományok, specifikumok — mint a szocializmus eszmerendszerében sajátos értékhordozó-tudatformáló erők — foglalják el az őket megillető helyet. A mind szélesebb körű demokrácia szférája szorosan összekapcsolódik a társadalom egészének egyre magasabb fokra emelt politikai és erkölcsi kultúrájával; nem hagyható figyelmen kívül a világban végbemenő történelmi-társadalmi-politikai folyamatok iránti fokozott fogékonyság szerepe sem, mint olyan tényező, amely hozzásegít az ország intenzív gazdaságfejlesztési feladatai nemzetközi összefüggésrendszerének alaposabb megértéséhez, a felgyorsult társadalmi dinamizmus jelenségeinek tudományos értelmezéséhez.

Ezek a XII. kongresszus szellemében kidolgozott dokumentumok — a pártfőtítkár személyes hozzájárulásaként a jelen bonyolult feladatainak megértéséhez — az elméleti és gyakorlati útmutatás szerepét töltik be az ország irányításában. Megfogalmazzák azt a követelményrendszert, amely pontosan körülhatárolja az irodalmi alkotás, általában a művészet által betöltendő funkciókat napjaink társadalmában. Amint az írók országos konferenciájához intézett üzenetből kiderül: „Erőteljesen bebizonyosodott, hogy mindaz, amit a szocialista Romániában megvalósítottunk, a pártpolitika legfőbb célja, épülő új társadalmunk lényege az ember jóléte, méltósága és boldogsága, az emberi egyéniség teljes kibontakozása, a haza ragyogása és nagyszerűsége, függetlenségének és szuverenitásának erősödése.”

Ugyanebben a dokumentumban Nicolae Ceaușescu elvtárs elégtétellel észleli a tudomány, az oktatás, a kultúra, a művészet lendületes előretörését, „az optimális feltételeket a szakmai felkészüléshez, a tudományos és kulturális vívmányok el-sajátításához, széles körű ismeretek megszerzéséhez, szellemi életünk szüntelen gyarapításához”. A román irodalom és az együttélő nemzetiségek irodalmának gyarapodását a pártfőtítkár sokatmondó adattal érzékelteti, azzal a mintegy 5000 kötettel, amely az elmúlt öt év folyamán jelent meg különböző kiadók gondozásában. Ennél is fontosabb a jelenlegi ötéves terv alapvető célkitűzése, a magasabb új minőség „az összes tevékenységi területeken — és ez érvényes az irodalomra is”. Nem szorul elegendő bizonyításra, milyen kiapadhatatlan ihletforrást jelent az ország írói számára az a forradalmi felismerés, hogy tevékenységük legfőbb kritériuma a minőség! Releváns az is, hogy milyen minőségről van szó: „Olyan irodalmat óhajtunk, amely mélyszélesen elkötelezi magát a nép harca mellett a jobb és virágzóbb életért, a szocializmus és a kommunizmus építéséért, harcoss, forradalmi irodalmat óhajtunk” — fogalmazza meg a párt főtítkára félreérthetetlenül a társadalmi rendelőt.

Jelentékeny szerep hárul az írókra, az irodalomra az építő pozitív tartalmú jövőtudat kialakításában. Az esztétikai jelenség természetéből következik, hogy mindenkor az adott társadalom eszmei alaprendenciáit közvetíti, erkölcsi kategóriák tartalmát fordítja le az élménygerjesztő művészi kép nyelvére, s mint a verbális kommunikáció legmagasabb rendű hordozója, tovább fejleszti magát a nyelvi kultúrát.

Az RKP álláspontja szerint a szocializmus célrendszerével összeegyeztethetetlen volna, hogy pusztán védekező pozíciót foglaljon el az emberi problematika mai vetületeit kisajátítani törekvő nem marxista vagy a marxizmussal éppenséggel ellentétes jelentéstartalmakat terjesztő eszmeáramlatokkal szemben. Az elkötelezett író rendelkezik azzal a világszemlélettel, esztétikai kultúrával és etikai értékrenddel, amely képessé és alkalmassá teszi a jelenkor bonyolult jelenségeit átélő ember legfinomabb lelki rezdüléseinek, érzelmvilágának, a tudatában végbemenő olykor ellentmondásos folyamatoknak a kifejezésére, s maradandó művekkel torlaszolja el az irracionális barmely válfajának beszűremlését a művészi alkotásba.

Az emberi tudat irányításának programja elsősorban mégsem a közvetett hatások, a reflexív tudat vonatkozásában tulajdonít kiemelt szerepet az irodalmi alkotásnak. Azok az olvasói visszajelzések, amelyek a kritikával egybehangozóan az elmúlt évek valóban legrepresentatívabb alkotásainak kedvező fogadtatására utalnak, tanúsítják: nálunk az irodalom társadalmi szerepvállalása a mindennapi gyakorlat, illetve a történelmi tapasztalat hitelesítette igazság volt és marad mint legidősebb s egyben leghagyományosabb funkció. Az alkotás szabadsága, amelyre a pártfőtítkár nyomatékosan hivatkozott, íróink, kritikusaink legjobbjai felfogásában közösségi érdekképviselőket, felelőségeket, az igazság kimondásának szabadságát jelenti. Más szóval azt, hogy az elkötelezett alkotó számára a társadalmi valóság elleplezése, az emberi konfliktusok megkerülése zsákutcát jelent.

„Mint ismeretes, országunkban a szocialista demokrácia szüntelen elmélyítése, a társadalmi szervek által a társadalom életében betöltött feladatkör bővítése folyamatában egyebek között intézkedés történt a cenzúra megszüntetéséről” — állapítja meg az országos írókonferenciához intézett üzenetében a párt főtitkára, s ezt kiegészítőleg a bizalomra, valamint az új helyzet igényelte magas fokú felelőségre hívja fel a figyelmet. Mindnyájunk számára világos, hogy a pártvezetés megszeménoően számít a tudatos önszabályozás még korántsem teljesen kiaknázott lehetőségeire, arra a körültekintő alkotói magatartásra, a körülményeknek és lehetőségeknek arra a gondos mérlegelésére, amelyre mind klasszikusaink, mind pedig a kortárs irodalom jeles képviselői igen tanulságos — és tanulmányozandó — példával szolgáltak.

Végül — de nem utolsósorban — bizonyos, hogy irodalmunk továbbra is a legnemesebb emberi eszmények szellemét sugározza. Közösségi elkötelezettségét felszólításként értelmezi arra, hogy a művészet semmivel sem pótolható eszközeit bátran alkalmazza, s az ügghöz méltó elszántsággal szolgálja azokat a célkitűzéseket, amelyeket Nicolae Ceaușescu elvtárs így fogalmazott meg: „Művészetünk és irodalmunk hivatott [...] határozottan küzdeni [...] minden olyan tendencia ellen, hogy az irodalom és a művészet nemes eszközeit a nemzetek egymás elleni uszítására, az obskurantizmus, az újfasizmus és a fajüldözés szítására használják fel.”

KORUNK

Röser Ferenc ötvöstábla

Etnopedagógiai folyamatok

Hagyomány és újítás a népi kultúrában

Az alcímben kiemelt fogalmak tartalma a közösség létfeltételeire, életképességére vonatkozik. Ezért minden kor minden közösségének kultúrájában központi helyet foglalnak el. Egyetlen falu világképének és hiedelemnyelvének közel évtizedes vizsgálata alapján próbálok hipotetikus módon felvázolni a hagyományos népi kultúra szerkezeti és működési modelljét. A falu, a mezőségi (Kolozs megyei) Detrehemtelep Aranyosgyérestől 10 km-re fekszik. Mint neve is utal rá, az állami telepítéspolitikai keretében hozták létre a század elején. A kész házakba 1903—1906 között települt be a lakosság: 42 család Torda-Aranyos vármegyéből (30 család Egerbegről, 6 Aranyosgyéresről, 4 Felső- és 2 Alsódetrehemből), egy család Maros-Torda vármegyéből (Nyárádszentmártonból), 6 Komárom, 3 Temes megyéből, 1 Jászberényből. Ma kb. 170 család lakik a faluban, anyanyelv tekintetében vegyes megoszlásban. Bár az ismeretrendszerben a mezőségitől teljesen elütő színtelőkkel is találkozunk, pl. garabonciás-mondákat csak a Komárom megyei Marcelházaról származók ismernek, az egyszerűség kedvéért a falut egységes közösségnek tekintem, hogy a kívülről jövő civilizációs hatásokat mint kulturamódosító tényezőket lehessen értelmezni. A kultúrát itt lotmani értelemben gondolom, mint a „nem örökletes információk rendszerét, ezek szervezési és megőrzési módját”. (J. M. Lotman: *Szöveg, modell, típus*. Bp., 1973. 272.)

Etnopedagógiai előfeltételek

Ha jól körülhatárolt előfeltételek nélkül próbálnók megközelíteni a népi kultúrát, alighanem kudarcot vallana kísérletünk: könnyen megtéveszthet e kultúra sokszínűsége, heterogenitása. Ráadásul e kultúrát évszázadokkal virágkora után, megváltozott gazdasági-társadalmi körülmények között vizsgáljuk.

Mi különbözteti meg mégis a népi kultúrát a nem népi kultúrától? Nem sikerülne ez a diszinkció, ha megelégednénk annyival, hogy a *kultúra, kód, kommunikáció* fogalmakat tárgykörünkhöz igazítsuk úgy, hogy egyszerűen népivé minősítjük át. A különböző kultúrameghatározásokat összegezve mindenképpen egységes jelentésű és funkciójú ideális és tárgyi objektumok rendszeréből mint lappangó szerkezetből indultunk ki. Ez a rendszer tágabb nyelvészeti értelemben *nyelvnek* is tekinthető. A tapasztalaton vagy konvención alapuló nyelv feltételezése szerint a kultúra végső soron a kommunikáció kódja, ahol a kommunikáció emberek közötti, szimbolikus jelrendszer segítségével történő információcsere. A népi kultúrában azonban a kommunikációs partner nemcsak ember lehet (hanem pl. természetfeletti lények). Továbbá a kódon sem lehet csak az alkalmazott tudást érteni, hanem egy magasabb szintű képződménnyel, a világgéppel kell elsősorban számolnunk. A világgép az, ami a népi kultúrát végül is egységessé teszi, szabályozza a társadalom tagjainak viselkedését, és lehetőséget nyújt arra, hogy a jelenségeket azonos kategóriák szerint viszonylag ellentmondásmentesen ítéljük meg. (Kunt Ernő: *Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban*. Debrecen, 1978. 133.)

A népi a nem népítől minőségileg különbözik. Ellentétüket a szakirodalom a hiedelem—tudás ellentétpárban rögzíti. (*Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. Bp., 1980. című kötet tartalmazza az 1975-ös visegrádi hiedelemkonferencia anyagát.) Eszerint a hiedelem olyan tudatbeli kép önmagunkról, a világról, amelyet igaznak tartunk, noha nem igazoltunk, s mégis ez szabályozza a cselekedeteinket. De egy kulturális elemet saját kontextusában vizsgálva mindenképpen igaznak találunk. Az ismeret egy más kulturális perspektívából hiedelemmé minősülhet. Azt is mondhatjuk, a hiedelem tulajdonképpen két különböző kód, perspektíva egymásra vonatkoztatása, *szembesítése*.

A népi kultúrában a hivatalos vallásnál jóval több elemhez kapcsolódik a hit, ezért a hagyomány — tágabb értelemben felfogott — „vallásnak” tekinthető, a vallásszociológiából kölcsönzött fogalommal „kultúra-vallásnak” nevezhetjük. (Tomka Miklós: *Vallási hiedelmek és nem vallási hiedelmek*. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat* I. 144.) Ez a kultúra tehát „abszolút értéket képvisel, minden emberi tevékenység paradigmáját”. (Mircea Eliade: *Aspecte ale mitului*. Buc., 1978.

131.) Hasonló következtetésre jut Malinowski nyomán C. I. Gulian is, amikor a mítosz normatív szerepét emeli ki. (*Mit și cultură*. Buc., 1968. 19.) Ez a *kultúra-válás* évszázadok alatt dolgozódik ki és hagyományozódik. Szerkezeti-működési analógiák alapján az előbb elmondottak értelmében olyan nyelvnek is lehet tekinteni, amelynek segítségével az egyén dekodolja környezetének (társadalom, természet) az üzenetét, és válaszolni tud rá. Ez az összetett nyelv egyaránt magában foglalja a *világképet*, az ehhez tartozó ismereteket (eredetmondák, előjelek stb.) és a megfelelő cselekvésmódokat, *akciókat* (előírások, tilalmak stb.). Az egyén e nyelv által illeszkedik be a közösségbe, és állandósítja életvitelét. A közösség újratermelődését is ennek a nyelvnek a folytonossága teszi lehetővé. A hagyományt és újítást a következőkben ennek a folytonosságnak a szempontjából vesszük szemügyre.

Jean Piaget szerint a gyermek születésekor „olyan viszonylatok középpontja, amelyek előrevetítik későbbi társadalmi életének jeleit, értékeit és szabályait”. (*Az értelmi fejlődés társadalmi tényezői*. Buk., 1973. 8.) E jelek, értékek és szabályok tudatosulása az etnopedagógiai folyamatok során történik. Az etnopedagógiai folyamatok kérdését többen felvetették már (Eliade, Lotman, Bromlej, Hoppál), de részleteiben senki sem dolgozta még ki. Bromlej az egyéni tanuláshoz két formáját különbözteti el, az önkéntelen és tudatos elsajátítást. A tanulás hagyományos közösségekben, nem intézményitett, de többé-kevésbé szervezeten történik. A hagyományörző közösségek életrendjében megvannak az információterjesztési alkalmak (összejövetelek, családi beszélgetések, munkaszünetek): „Régebb vótak a fonók, az öregek is összeültek, s mind ilyeneket beszéltek.” Ezek olyan etnopedagógiai helyzetek, amelyekben az átadás tudatosan történik: „Nálunk édesapám csak ezeket csinálto. Tanított. Van, amejik feveszi, van amejik nem. Azt hiszed, minden testvérem annyit tud?“, „Mikor kicsik vótunk, minden este mesemondás vót, hogy tanuljuk meg. De annyit mondtát édesapám, hogy ki tudta mind észbe tartani.”

Ezek az alkalmakon a legáltalánosabb, a világképbe tartozó elemeket sajátítja el az egyén (természeti, természetfeletti stb. örökre vonatkozó ismereteket). Ezek az információk elsősorban epikus formában (pl. mondákban) fogalmazódnak meg, s a világ-, idő-, tér-, társadalomszemlélet sajátos formáit képviselik. Ezek az alkalmakon kívül is folyik azonban a tanulás. E szervezetlen *oktatás-nevelés* keretében sajátítja el az egyén a konkrét, részletes hiedelemnyelvet, a kommunikációs lehetőségeket. Ilyenkor az információ csak ritkán fogalmazódik meg verbálisan; az információ, szervezetlensége folytán, csak a „tanuló” számára releváns, a közlés más irányú, felhívó funkciója (a kibocsátó részéről) elmarad. Ez a nevelést kiegészítő belenevelődés: „Vótak napszámosok, azak mikó kapáltak, vettek egy kapa földet, s fedobták, hogy ilyen nagyra nőjjen a töröbúza.” Vagy: „Amikor ment férjhez a testvérem, Agnis is, mondták, nehogy feldőljön a szék, mer szerencsétlenség lesz.”

A nyelvhasználat során szinte mindannyiszor létrejön egy másodlagos visszacsatolás is, a közösség megerősíti vagy kiegészíti az ismereteket, s ezzel ki tudja különböztetni az etnopedagógiai folyamatok információvesztését. A közvéleménynek erre a szabályozó szerepére hívja fel a figyelmet Hoppál Mihály: „Minden deviáns tett a közösség tagjai számára jel volt arra, hogy elítélhette a norma megszögőjét.” (*Egy falu kommunikációs rendszere*. Bp., 1970. 79.) E tudatosulási folyamat eredményeként alakul ki a Bromlejtől *etnophornak* nevezett, a közösség életébe szervesen illeszkedő egyén.

„Lopott” tudás

Az etnophor tudása azonban csak átlagtudás. A ráolvasó szövegek elsajátítása már egy sajátosabb formája a tanuláshoz. Az álomfejtők, javasemberek stb. „szakemberképzése” meghatározott normák, előírások szerint történik: „A tudást lopni ke, e ke bújni a háto megé s elopni.” Olyan sajátos etnopedagógiai helyzetekről van itt szó, amelyekben a közösségi élet gócpontjaiban lévő egyének számára teszik lehetővé a „szakértői” tudás elsajátítását. A természet dolgaival, a démonokkal való kommunikálási készség megszerzésének egyik módja a „rejtőzés” (révülés) ősi szertartása: „E vót rejtözve, az isten próbálto ott fenn a menybe. Aztán mondta, hol járt, adott példákat az embereknek... Az öregebbek vótak, három-négy napra rejtöztek e... Meg vót halva, a szíve élt, a lelke járt a menybe.”

De vannak más eljárások is:

„Aki megfog tavassza egy gyikat, s megkeni a hasát, abba az évbe a keze szerencsés lesz, tud gyógyítani”; „Van a földi kutya, tavassza a föld alatt ojan vékony hangon morog. Az ember kiássa, megfogja a nyakát, úgy tartsa a kezive, hogy fulladjon meg. Ojan erőss lesz a keze, hogy kelést, daganatot gyógyít”; „Ha akard, hogy ojan erőss legyen a kezed, hogy ne még legyen lakat, zár előtted. Keress

egy tüvisdisznót, ne kutyát, ez, ami nállunk van, ez disznó. Meg ke legyen köjkeze, elopad a köjkeit, bézárod valahová, éjje jön a sündisznó, hozza a vassfüvet, eviszi a köjkeit, a zárna otthagyja a vassfüvet. Másképp ezt a füvet nem kapad meg. Az ember béhúzza a kezibe, a bőr alá, s ojan erőss lesz, hogy mindent megcsinál.”

A szakemberek, bár szellemi tőkékük (Bourdieu) messze meghaladja az átlagembereket, hosszú távon inkább visszafogják a népi kultúra fejlődését. Mivel tudásuk egyben megélhetésüket is biztosítja, tudásukat nem adják tovább. A közösség e szakértői szolgáltatásokkal ellátva már nem dolgoz ki új kódot, új eljárásokat, inkább elismeri a szakértők szellemi fölényét, és igénybe veszi szolgálataikat. A „szakértők” a már meglévő elemekből igen egyéni nyelvet dolgozhatnak ki. Ez a tudás csak a látottak elbeszélése formájában terjed a közösségekben.

Ha a közösség kultúráját nem elemek halmazának, hanem rendszernek fogjuk fel, minthogy nem az esetlegesség, hanem objektív törvények mozzgatják, akkor az etnophor világképeinek gerincét is ezek a törvények (az idő-, tér-, társadalomszemlélet, az okság sajátos formái) alkotják. Az etnophor kizárólag a hagyományban elégíti ki biológiai, társadalmi, szellemi igényeit. A hagyomány mint etnopedagógiai folyamat ezért még hangsúlyozottabban *normatív* szerepű, s ez az, ami az értékeket hosszú időt át megőrzi. Az etnophor a hagyományban találja meg etnikai azonosságát is. Maga az etnikai identitás azonban nem mindig tudatosul, gyakran csak a biztonságérzetben nyilvánul meg. Mindent összegezve: a hagyomány kétségkívül integráló szerepet játszik.

Az újító személyiség

A hagyományörzéssel ellentétes irányú folyamat az újítás. Az újítás kezdeményezője elsősorban mindig az egységes világképpel rendelkező etnophor. Az etnophor ismeri és betartja a szabályokat, s az ebből adódó biztonságérzet felszabadítja benne a kreativitást. Egyszerű információtárolóból ily módon információforrássá és/vagy szelektív befogadóvá válik. Basil Bernstein az újítás lehetőségének megalapozásával kísérletezve ugyanezekhez a következtetésekhez jut a modern pedagógiai folyamatokhoz. A szocializáció kérdését elemezve az egyén számára objektíven létező jelenségek két típusát különbözteti meg, az univerzális és a sajátos jelenségeket. Az első a kidolgozott kód, a második a korlátozott kód működésével függ össze. A kidolgozott kód kevésbé kötődik a helyi társadalmi szerkezethez, ezért magában foglalja a változtatás lehetőségét. A korlátozott kód ezzel szemben a helyi társadalmi struktúrához tapadva beszűkíti a változtatás lehetőségeit. (Basil Bernstein: *Sociologia educației și sociolingvistică*. In: *Sociologia educației și învățământului*. Buc., 1977.) A változtatás lehetőségéből kiindulva fel kell tennünk a kérdést: milyen tényezők hatnak a változtatás irányába. Minden, a reális világban jelentkező ismeretlen, új elem, jelenség *betöltetlen helyet* hagy a lehetséges világban. A meglévő tudás szintjén kell egy közösségnek például egy új betegség okozóját (adóját) és gyógyításmódját (válaszkódját) meghatároznia. Az etnophor ilyenkor ismert elemek, relációk függvényében keres új megoldást. Az egyéni kezdeményezés, a személyiség mindenképpen fontos szerepet játszik ebben a folyamatban: „Én nagyon sok példát vettem álmomba. Nagyon sok minden megmutatkozott”: „Édesanyámnak megmutatkozott, hogy szombaton ne süssem. Mindig lett valami. Ecce engem szinte megöljen a kakas... Mások befutatt egy tyúk a kemencébe... Szombaton nem süttett többet... A feleségem se süt.”

Mircea Eliade mutat rá arra, hogy archaikus társadalmakban az alkotó személyiség ihletforrásai olyan kivételes vallási tapasztalatok, amelyeket igen élénk drámai képek és jelenetek kísérnek. (I. m. 137.) A *krízisek, találkozások és revelációk* során az eksztázis szakértői új elemekkel gazdagítják a világképet és a hiedelemnyelvet. Persze hangsúlyoznunk kell, hogy Eliade itt archaikus kultúrákról beszél, tehát az *eksztázis, reveláció, krízis, találkozás* fogalmakat megfelelőképpen át kell értelmeznünk. Az egyéni kezdeményezés eredményeként létrejövő új információ származhat kombinációból és egyszerűsítésből. Igen elterjedt a darázs-csipés okozta fájdalom enyhítése hideg vastárgynak a sebre való rászorításával. Egyik adatközlőm ezt a keresztvetéssel kapcsolta össze, a tárgyat kereszt alakban szorította a sebre. A keresztnek és a hideg tárgynak ez az összekapcsolása jelentős mértékben növeli az entrópiát. Az egyszerűsítés jellemző példája, hogy bár a ráolvasó szövegeket már csak töredékesen ismerik, ilyen töredékes formában is aktívan használják őket. Mindezek a kultúra gazdagodásának szerves, endogén útjai. (J. V. Bromlej: *Etnosz és néprajz*. Bp., 1976. 85. A szerző endogénnek nevezi az egyéni kezdeményezés előidézte változásokat és exogénnek a más kultúra hatására bekövetkező változásokat.)

A kívülről történő, exogén gazdagodás lehet vertikális és horizontális. Vertikális, ha nemzedékek közti különbségek formájában jelentkeznek. Ilyen különbségekre utalnak a „rég úgy tartották“, „anyám mondta“ kezdetű információk: „Rég, nagyanyámék idejébe, este, mikor hazavitték a gyermeket, a pisis ruhájávo kellett megtörölni a homlokát, hogyha véletlenül megigizték, ne legyen beteg.“ Az említett kezdőformula a szokással szembeni állásfoglalás metanyelve: csak mint érdekességet tartják számon, tehát nem sorolható a ma is érvényes cselekvés-módok közé. A horizontális eltérések különböző csoportok elkülönülését okozzák, a kisebb csoportok integrálását, identitástudatát (Hoppál) szilárdítva: „Amikor vótunk a testvéremné esküvön, Egeresen, ott a búzát dobálták fe. Áldás, vagy mit mondtak“; „Csipójánb mondták, hogy ha festett az asszony, a festék úgy sikerült, ha elhitették egy hazugságot“; „Egy frátai fiú mondta, hogy ha elmész a léányhoz, nem szabad a lány apja előtt így a pohárból. Ő is úgy csinált, miko ment haza, meghasadt a föld, s jött fe a tűz. Ment hátra, ott vótak valami kórécsumók, szöktek rá a kutyák. Addig nem hagytak békét, amég nem jött az apóssa.“ Az intenzitásbeli változások az információk lassú kiürülését, elértéktelenedését idézik elő. A folyamat szakaszai: az etnophor még hisz az információban, már csak tréfálkozva alkalmazza, kételkedik benne, passzív tudatába kerül, végül elfelejti. A kultúra nyelve tehát integráló, de ugyanakkor differenciáló erő is.

Ezeket a tényezőket azért nem lehet figyelmen kívül hagyni, mert döntő módon meghatározzák a népi kultúra jövőbeni alakulását. Az iskolázottság, a nem hagyományos foglalkozások, a tömegkommunikációs eszközök elterjedése a népi kultúra „ideológiai“ alapjait rendítik meg.

A magyar folklórban közismert az esőhozó garabonciás alakja: „Egy estefelé vót. Szász Ferenc akko közegett az új házbo belé. Nagy esső vót. Este kilövek, hallak valami nagy zörgést. Mi az a nagy zörgés? Szász Ferencné nem vót fedekazvo a padlás, a vihar mind ledobta a cserepeket. Lidi néniékné jött, Venczel Józsiékné a sásfákat mind kiszedte. Másnap mondták, hogy a darabonciások vótak. Én ezekben nem hiszek, nekem ilyent senki ne beszéljen.“ A változások egy bizonyos mennyiségig történő felhalmozódás után minőségi változást eredményeznek az egyén hiedelemrendszerében, más szóval paradigmaváltás következik be. A dolgot az elején említett idő-, tér-, társadalomszemlélet stb. változik meg, vagyis a világnéző koordinátarendszere. Ugyanannak a jelenségnek kétféle értelmezését hozom fel példának, a bennük szereplő oksági viszony megítélése a közlők világnézőpét tükrözi: „Mikor Bogias Erzszi meghalt vagy huszonhárom évvel ezelött, és a koporsót bétették a házba, a ház megtelt békákkal. Vót kék, zöd, piross, barna, kicsi, nagy, varangyos, csúf, mindeféle. Mind ugráltak, nyávoztok, alig lehetett járni tölleek. Vótak mindenhol, lapáttal dobálták ki őket, s mégis mind vótak. Ojan utálatosak vótak, hogy az ember alig tudatt rájuk nézni. Még az ura is azt mondta, hogy ennyi békát még sohase látott. Azé vót, mer Bogias Erzszi ördögökke dőgozatt s akko ejött“; „Bogias Erzsinek göndör haja vót, azé hítták így. Még Hajas Erzsinek is mondták, Miko meghalt, mind jó meleg essők estek, attó vót a sok béka. A küszöb alacsonyan vót, s mind beugráltok, s valahogy egyik felugrátt a koporsóba is.“

Ha egy közösség egyre több tagjának ismeretrendszerében következik be az átstrukturáló változás, az etnopedagógiai folyamatok hatására lassan közösségi szintűvé válik a paradigmaváltás. E folyamat spontán módon csak hosszabb időszak alatt valósul meg. Okát és lényegét Tomka Miklós az elmélet szintjén így határozza meg: „Bizonyos idő s a vele járó változások után a szimbolikus értelmi világ identitása is kérdésessé válik, annak ellenére, hogy a védelmére és képviselésére alakult intézmény ennek legritkábban ébred tudatára.“ Kiegészítő társadalmon (tílen esetben közösségen) belül a változásokra érzékeny ideológia, intézménye (közvélemény) által, a változás irányát és ütemét szabályozni tudja. (Ez érvényesül az etnopedagógiával analóg iskolai oktatásban.) Vizsgálata ezért nemcsak a néprajz feladata, elvégzésére a néprajznak a szociológiával kell szövetkeznie.

Mindezeket összefoglalva megállapítható, hogy amilyen fontos a közösség élete szempontjából a hagyomány, épp akkora az újítás létjogosultsága. A hagyományörzés semmiképpen sem jelenthet anakronizmust, és a változások sem egyfajta kozmopolitizmus felé irányulnak. A két fogalom dialektikus egymást-feltételezését kell elfogadnunk. Amennyiben a változtatás nem felülről jövő, erőszakolt, hagyományos elemek szintézisét, továbbfejlesztését valósítja meg, sajátos öntörvényűséggel. Próbálkozásom, természetesen, nem kimerítő. Rokon területekről, folklórból, tárgyi néprajzból vett példákkal tovább mélyíthető a válasz.

„Virrasztóbeli keserves nótáink”

Népballadák közössége és szertartása

Gelencén, a Feketeügy mentén Fejér Andrásné Bali Virág 74 éves adatközlőmről elmondták, hogy falujában már csak ő éneklé *A hajdúkkal útnak induló leány* balladáját. Mikor felkerestem, órákon át kérleltem, de nem sikerült megszólaltatnom. Hosszas faggatás után végül bevallotta: „Nem énekelek én magának virrasztóbeli keserves nótát. Még halált fog hozni a házamra, s valaki meghal.” A ballada az ő tudatában elválaszthatatlanul összefonódott a virrasztó szertartással. Virrasztón kívüli alkalmakkor még gyermekei, unokái unszolására is csak „enyhébb levegőjű”, „vigább darabokat” hajlandó elénekelni. A balladaéneklés ez esetben annyira funkcionálisan tapadt a szertartáshoz, hogy nem kerülhettem meg e műfaj ritualizálódásának a kérdését.

Több mint tízéves gyűjtési tapasztalataim és megfigyeléseim alapján megállapíthattam, hogy a Feketeügy medencéjében a balladaéneklés a székelyek körében szinte teljesen megszűnt. Ez a tapasztalat irányította a figyelmemet az e vidéken élő magyar anyanyelvű cigányközösségekre. Közösségi életformájuk, archaikusabb tudatszintjük a Feketeügy menti népi-paraszti kultúra legmélyebb rétegeit életi tovább napjainkig. (Nagy Olga: *Zöldmezőszárnya. Marosszentkirályi cigány népmesék*. Bp., 1978.) A balladaéneklés több-kevesebb rendszerességgel még ma is végigkíséri e közösségek mindennapi életét, mivel az emberi élet egyik jelentős fordulójához kapcsolódó átmeneti rítusuk elmaradhatatlan szokáseleme. (Újváry Zoltán: *Népszokás és népköltészet*. Debrecen, 1980. 14.) A Feketeügy mentén a halottvirrasztó az egyetlen élő kollektív balladaéneklési alkalom. Ennek mélységben való megragadása már azért is fontosnak tűnik számomra, mert az eddigi, főleg horizontális gyűjtések a népballadát nem eredeti, élő, funkcionális kontextusukban vizsgálták. „Gondoljuk csak el — írja Faragó József a „mennységileg leggazdagabb magyar balladagyűjtemény”, az 1973-ban megjelent *Háromszéki népballadák* bevezető tanulmányában —, a magyar folklorisztikában nincs egyetlen olyan szakszerű, élethű — akár klasszikus, akár modern leírás sem a balladaelőadásról, amelyre példaként hivatkozni lehetne.” (*Háromszéki népballadák*. Buk., 1973. 50.)

A halál az emberi élet jelentős fordulója, csomópontja. A temetési szertartás mint átmeneti rítus segíti az egyéneket, az érintett családtagokat az adott helyzetben. Szinte elégtételül szolgál a megbomlott összhangnak, és ilyen módon egy újabb egyensúlyi állapotot hoz létre. Arnold van Gennep három fázisát különbözteti meg az átmeneti rítusoknál: 1. *elválasztó*, 2. *eltávolító*, 3. *beépítő*. (Fejős Zoltán: *Átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlatja*. Ethnographia, 1979. 3: 406—414.) A vizsgált közösségekben a népballada az elválasztó rítus szerves szokáseleme, de funkciója bővebb, és a beépítő rítus jellegzetességeit is tartalmazza: tehát az előző állapottól való elválasztást és az új viszonyokba való beépülést is. A temetést megelőző két éjszakán az est beálltától reggelig tart a virrasztó. Az érkezők vizsgálatát kívánják a gyászolóknak. Helyet foglalnak a halott koporsója mellett az idősebbek, más szobában vagy kinn a fiatalok. A háziak pálinkával kínálják a virrasztókat. A közösség kiemelkedő egyéniségének kezdeményezésére elmondanak egy imát, majd szintén az ő vezetésével elkezdik az éneklést. A domináns énekes előbb halkán megkezd az éneksorozatot. Miután elénekelte egy vagy két sort, bekapcsolódnak a körülötte lévő öregek, s lassanként a „halottas háznál” lévő egész közösség. Aggastyánok, öregek, középkorúak, fiatalok, szülők térdén ülő kisgyermek. Legtöbbször egy-egy dallamra fűznek össze azonos szótagszámú, olykor egész órát tartó éneksorozatot. Ebben a fűzésben a vizsgált vidéken elsősorban helye a keserves mellett a népballadának van. A láncolatösszefűzés lineáris módon történik, s nem valami bonyolult ok-okozati összefüggés szerint. A hangulati szempont alapján kerülnek egymás mellé balladák és keservesek, az archaikus gondolkodási szintnek megfelelően. Legtöbbször a *célsemmélyről* alkotott búcsúztató énekkel indítanak, majd rátérnek egy eltávozást, idegenbe való bujdosást megörökítő keservesre. Az idegenbe való kerülés fájdalmas érzéséhez szervesen kapcsolhatják a *Három árva* példázatát, majd az árvasors felidézhet egy kórházballadát, az pedig egy szerelmi bánatot panaszló dalt, s ezt követheti a *Kádár Kata*. Annak végén az átokformula már lírai szakaszokat kér...

stb. Itt lehet igazán behatolni a közös balladaénekülés rejtelmeibe. Amint említettem, az énekléseket a jelenlévő kiemelkedő tudású *domináns* énekes kezdi el. Általában sorismétléses technikával énekelnek. Az első sor előre mindig a kezdő énekes ajkán hangzik el, majd a többiek ezt megismétlik. Az új szakaszok és sorok indításában a kiemelkedő énekesnek van a legnagyobb szerepe. Ő vezeti végig a szöveg lánczemeit a dalfűzér előadása közben. Ha több jó énekes van jelen, akkor megfigyelhető az is, hogy ha kifulladásig az előénekes, akkor ők is átveszik az irányítást, vagy egy hosszabb ballada után ők lépnek be egy keserűvel vagy egy új balladával. A hosszabb, száz-százhusz sorra rúgó népballada megszólaltatásakor — pl. *Molnár Anna* vagy *Fehér László* esetében — csodálatos dialógus alakulhat ki a domináns és a többi jó énekes, valamint a tágabb éneklő közösség között. Az éneklés gerincét a „vezető” adja meg, de ez nem zárja ki az egyéni kezdeményezést a résztvevők részéről. Ha egy közösségben két jó énekesnek ugyanabból a balladatípusból két eltérő változata él, akkor azt tartják tiszteltetben, amelyek vezet, habár tudatában vannak annak a ténynek is, hogy a másik egészen eltérő módon szokta strukturálni a szöveget, vagy másképp fejezi be. Miközben a jó hangú énekesek tovább fűzik a történetet, az alatt a közelebb ülők még dúdolgatják, s a távolabbiak áhítattal hallgatják. Volt alkalmam részt venni olyan virrasztókon is, ahol száznál több ember énekelte, dúdolta, átélte a *Falba épített asszony* megragadó, művészi-morális üzenetét. Itt lehet tetten érni, hogy miért nem énekelnek szívesen idős adatközlőim egyedül a gyűjtő mikrofonjába. Ajkukon a ballada leggyakrabban csak a közös éneklésben csendül fel. Ritkán megtörténik, hogy saját maguknak is eldúdolgatják munka közben, de itt a szertartáson a hosszú, epikusabb típusok előadása csak kollektív módon történhet. Oszdolán például Demeter Teréz Búza sohasem akart egyedül énekelni, mindig megkérte egyik idősebb szomszédját, Borcsa Annát, hogy kísérje végig, s „tartsa az énekét”. Mellette biztosabban állt a mikrofon elé is; ha valahol elakadt, például *A hajdúkkal útnak induló lány* előadásakor, számíthatott rögtön a segítségre. Előadó társa gyorsan folytatta a történet lánczemeit. Miután jól rendeződtek a szöveg sorai, rögtön átvette a vezetést a domináns énekes.

Amint említettem, a közös balladaénekülés nemcsak az *elválasztó*, hanem a *beéptítő ritus* sajátosságaival is rendelkezik. Így pragmatikai szempontból bekövetkezik a ballada szemantikai jelentésváltozása, a balladának megváltozik a funkciója. Szövege szervesen beilleszkedik az átmeneti ritusba, átveszi annak lényegi, érzelmi harmóniát helyreállító funkcióját. „Az itt maradt hozzátartozót értékvesztés érte, de a hozzátartozóknak értékei birtokában ismét helyre kell állítania, személyisége cselekvőképességét az élet tartalmassága érdekében biztosítani kell. Vesztéségek átélésével az élet új egységét, bár lehet, hogy az előzőnél »kisebb tökéletességet« kell létrehozni.” (Szász János: *A jel jelentése*. In: *A társadalom jelei*. Bp., 1976. 173.) A közös balladaénekülés a közös szertartáson belül biztosítja azt az érzelmi háttérrel, amely azt sugallja, hogy a közösség egészét érte a veszteség. A közösség jelenléte, a közös éneklés ilyen módon a veszteség feloldásának legfontosabb rituális eszközévé válik. Felmutatja a közösség életének folytonosságában a társadalmi élet kontinuitásának szükségszerűségét. A szertartást napjainkban is egyértelműen igénylik, s nem akad senki, aki a balladaénekülés elmaradását bizonyos okok miatt megengedhetőnek tartaná. A műfaj erős funkcionálisával lehet megmagyarázni egyes ritka klasszikus népballadánk meglétét a vidéken. Olyan funkciót tölt be, amely a közösség egyensúlyi állapotát igéri. Kelemen András szavaival élve: „A szertartás haladja meg és oldja a konfliktusokat azért, hogy a közösség egységét hangsúlyozza az élmény szintjén. Így a szertartásoknak szerepe van a szociális egyensúly fenntartásában.” (Kelemen András: *A sámánizmus pszichoszociális alapjai*. In: *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 3. Bp., 1978. 143–147.) A vizsgált közösségekben a virrasztó gerincét a közös éneklés alkotja, s azon belül a balladaénekülés foglalja el a legnagyobb teret. Rituális szöveggé, szokáslemméválva éppen legművészebb klasszikus népballadánk töltene be fontos szerepet bizonyos társas és személyiségértékek újratermelésében, hiszen „a kultikus és ceremonális intézmények bő forrásai voltak olyan nélkülözhetetlenül fontos értékeknek, mint amilyen a közösségtudat, a létbiztonság, a remény”. (Hankiss Elemér—Manchin Róbert: *Életminőség-modellek*. Bp., 1978. 74–75.) Csak ilyen mély funkcionálitással lehet megérteni a *Falba épített asszony*, *Molnár Anna*, *Kádár Kata*, *Bíró szép Annája* napjainkig tartó életét az archaikus cigányközösségekben. A klasszikus balladák annyira funkcionálisan hozzátapadtak ehhez az átmeneti ritushoz, hogy a virrasztó szertartáson kívül nem szívesen szólaltatják meg. A szertartás a tragikus, drámai levegőjű klasszikus balladák rétegének nyújt teret, de egyúttal a kistáj egyetlen funkcionális balladaelőadási alkalmát is.

A szájhagyomány szerint egyes konzervatív „szentföldi” helységekben az első világháború előtt még a székelyek is énekelték a virrasztón világi énekeket, balladákat, lírai dalokat. Majd lassan csak az egyházi énekek és imák maradtak még fenn a két világháború közötti évekig. Itt szólaltak meg először azok a búcsúztató jellegű siratók, amelyek első személyben, a halott szájába adva éneklük meg a szerencsétlenség mozzanatait. Hangsúlyozni szeretném azt is, hogy ha egy gyilkosság okozója a közösségben még élt, vagy valami kompromittáló lehetőség fennállt a gyászoló család számára, akkor a siratóéneket a virrasztón nem hangzott el, csak az érintettek háta mögött. Még ma is találkozunk cigányközösségekben azzal a gyakorlattal, hogy a szerencsétlenül meghalt siratóját már a saját virrasztóján éneklük. Ez tartalmazza halálának körülményeit, s az ismert formulákat egy jól kidolgozott szerkezeti sémára építi fel. Ritkán, de előfordul olyan eset is, hogy egy-egy öreg már életében megalkotja saját siratóénekeit. Ezt valamelyik családtag, rokon eltanulja, s útjára indítja majd a szertartáson. Általában a *Szól a kakas virradóra*-szerű énekek tartoznak ebbe a csoportba.

Ma is élő szokás székelyeknél, hogy temetéskor a felső-háromszéki falvakban a nyitott sírnál a falusi kántor vagy egy „merészebb” jó hangú férfi búcsúztató éneket ad elő. 1980 szeptemberében Esztelneken egy ilyen búcsúztató ének voltam tanúja. A helybeli fényképész a katolikus szertartás végén rázendített a siratóénekre (benne a kétgyermekes családapa búcsúzik feleségétől, lányától, kisfiától, édesanyjától, rokonaitól és barátaitól). A siratót előre megírta, majd a sírnál olvasva énekelte. A szöveget sztereotip formulák segítségével alkotta, lírai dalfordulatokkal dúsította, s a *Jene Józsi mit gondoltál*-féle siratóballadák dallamára erős kántoros ízekkel énekelte el.

Hazai vonatkozásban Ráduly János kutatásai jelzik a virrasztón való balladaéneklést. (Ráduly János: *Kibédi népballadák*. Buk., 1975. 22—23.; *Balladaéneklés a kibédi virrasztóban*. In: *Népművészeti dolgozatok*, 1978. Buk., 1978. 245—251.; *Elindultam hosszú útra*. Buk., 1979. 25—32.) A román folklorzásztudományban szintén vannak adatok a műfaj ritualizálódására. Ovidiu Birlea véleménye szerint a híres *Miorița* is a még nőtlen csobánlegény gyászos kolindája lenne. (Birlea, Ovidiu: *Miorița — colindă*. Revista de etnografie și folclor, 1967. 5: 343—344.) Amzulescu szerint a *Miorița* egy szertartás eleme lehetett, mégpedig a pásztorságba bevezető, avatórítus része, aminek nyomai a kolindálásban fellelhetők. (Al. I. Amzulescu: *Noi observații despre Miorița — colindă*. Revista de etnografie și folclor, 1979. 1:53—61.) Dumitru Pop szóbeli közlése szerint a román népballadák is (*Miorița*, *Meșterul Manole*) csak később, kialakulásuk után tapadtak a szertartáshoz, tehát később ritualizálódtak. Kétségtelen, hogy a magyar és a román folklorzásztudomány számára elnapolhatatlan ennek a funkcionális, élő balladaéneklésnek a közvetlen megfigyelése. Erre a lehetőségre hívja fel a figyelmünket Arnold van Gennep: „A folklórkörnyezetek között meg kell még említenünk a virrasztásokat, amelyek lehetővé tették, hogy folklórananyagot gyűjtsenek anélkül, hogy kérdéseket kellett volna feltenniük. A virrasztások olykor a résztvevők emlékeztetének spontán módon való megmozgatását is szolgálták.” (Arnold van Gennep: *A mai francia folklór kézikönyve*. Bevezetés. In: *Folcloristica* 2—3. Bp., 1978. 104.)

Seprődi János a század eleji Kibéden gyűjtve, a *Barcsai* előadását egy színházi előadás hangulatához hasonlította. Nem túlzunk, ha a virrasztón való balladaéneklést egy ókori görög dráma hatásához mérjük. Ennek a közösségnek az életében a műveltség megközelítésének írásos formái nagyrészt ismeretlenek. A közösség komor hangulatú szertartása válik kiváló alkalommá esztétikailag is értékes alkotások befogadására. Habár az énekesek nem játsszák meg különösképpen a szöveg és a dallam tolmácsolását, mégis nagy hatást tudnak elérni. Az előadásra jellemző az ünnepélyesség. Még gyűjtés közben is felfigyeltem arra, hogy a szobában összegyűlő 20-30 embert a meghatódottság jellemzi. Szinte mozdulatlanul figyelték az éneket. Virrasztón és más alkalmakkor általában ülve, ölkben összetett kézzel, kissé hajlított háttal énekelnek. Arcuk merev, nem alkalmazzák semmiféle fölösleges mimikát vagy gesztust. Arcukat lehajtják, szemüket leggyakrabban összecukják, s szinte átszellemülve átadják egész lényüket az előadásnak. Csak egy-egy líraibb betétnél válik reszketősebbé a hangjuk, s utat engednek néhány legördülő könnyecseppnek. Szinte kővé meredve élik át a balladák mély példázatát és művészi üzenetét. Nagyon találóan jellemzi Vargyas Lajos régi stílusú népballadánk előadó-stílusát: „Ahol még a régi előadóstól él, akár a törökkopányi asszony »Bodor Katalin«-jában, akár a moldvai asszonyok balladáiban, mindenütt meghatott, ünnepélyes, de színezés nélküli előadásban hangzik el a ballada. A hatást rábizzák a szövegre; a dallam, az éneklés, az előadás csak arra való, hogy részletezze, megjelenítse, értelmezze. Mindez idegen válogató és emelkedett természetétől. Vagyis előadásában is olyan, mint egész fogalmazásában: tartózkodó, válogató, leszűrt, emel-

kedett. Egyszóval: klasszikus." (*A népballada poétikája és stilisztikája*. In: *Népi kultúra — népi társadalom XI—XII. Bp., 1980. 296.*)

Az előadástílus ünnepélyességet parancsoló sajátossága elsősorban az adó viszonyulását, de a befogadó közönség reagálását is jellemzi. A funkcionális előadási alkalmakkor tudjuk tetten érni a ballada befogadásában kiteljesedő komplex hatását, üzenetét. (Lauri Honko: *Módszerek az epikus népköltészet kutatásában: helyzetük és jövőjük*. Ethnographia, 1980. 3—4: 452—467.) A befogadó mindig a saját világlátásán keresztül szűri át a ballada üzenetét, saját élményei alapján, elvárás-horizontján keresztül dekódolja. Mindig más és más jelzéseket fogad be, még ha ugyanarról a balladáról van is szó. A terepen szerzett gyűjtési tapasztalat alapján hangsúlyoznom kell, hogy az alkotások dekódolása csakis az élő közösségekben érvényesül, s egyáltalán nem jöhet létre azokban a székely közösségekben, amelyek megtagadták a műfajt. Ha egy-egy klasszikus balladatípus él is a székelyeknél, befogadása teljesen más, mélyebb, közösségibb tartalommal telítődik az archaikus közösségekben. Tehát más-más közösség mindig a maga módján tolmácsolja a mű üzenetét, ami szintén alátámasztja a népköltészet és népballada polivalens jellegét. Elég, ha egybevetjük a *Három árva* székely és cigány variánsait. Rögtön észrevehetjük, hogy ugyanaz a történet mennyivel másabb, kollektivebb életérzést sugall. Borcsa Piroskától Zabolán rögzítettem két alkalommal az említett típus variánsait. Először 1977. április 30-án, majd egy nappal később, május 1-én, amikor időközben a nagynénje meghalt. A virrasztón már az árvákkal szemben az elhunyt anyára helyezte a hangsúlyt, s az anya szövegei váltottak ki belőle mélyebb hatást, pedig egy nappal azelőtt az árva sorsot megfogalmazó részekre rezonált jobban. Az egyedi események, határjelenségek olyan sajátos jelentéssel dúsitják az előadást, amelyeket a szövegből nehezen lehetne kihámozni.

Különösen a legművészibb klasszikus népballadánk előadásakor válik megközelíthetővé a műfaj recepciója. Például a *Molnár Anna*, *Kömives Kelemenné*, *Bíró szép Anna*, *Kádár Kata*, *Sárigasú kigyó* stb. szövegeire reagáltak a legérzékenyebben a hallgatók. Megszólaltatásukkor, akár gyűjtés közben vagy élő környezetben, a virrasztón, nemcsak az előadók, hanem a hallgatók is döbbenet élték át az alkotás emberi üzenetét. Itt kell megjegyezni, hogy archaikus tudatállapottal rendelkező közösségekben sokszor nehéz volt elválasztanunk kommunikáció-elméleti szempontból az előadókat a befogadóktól. A hallgatóság alapvetően meghatározza az előadást, szerepe inkább nevezhető aktívnak, mint passzívnak. A közös balladaéneklés alatt valóban nem lehet mechanikusan szétválasztani az adót a befogadótól, mivel a kommunikációs rendszer említett két eleme a leggyakrabban egybeesik. Sohasem gyűjtöttem csak egy adatközlő jelenlétében. A ballada előadásához szerintem szorosan hozzátartozik a befogadó közösség forró hangulata, annak zokogása, beleszólása, hangos megjegyzése, ítélete és részvéte. *Bíró szép Anna* végén a gyilkosokat megbüntető Hajdú Benedeket legtöbbször biztatta a közönség: „Jól tette! Még a szavukat se tartották bé!”

A nagyon ritka *Falba épített asszony* variánsát akartam minőségileg is jól rögzíteni hangszalagra. Góga Teréz nagyborosnyói adatközlőm egyedül nem tudta már olyan izzó módon újracsíholni az előadás hangulatát, mint ahogy először hallottam tőle virrasztón. Akkor a helyiségben ülő 40-50 ember végigzokogta a gyermekétől búcsút vevő Kelemenné szavait. Enekét átkönyözték, mivel számukra — mint archaikus közösség tagjai számára — ez igazi történet, s a példázat hitelében egyáltalán nem kételkednek.

Cigány adatközlőim variánsai éppen abban különböznek, abban másak a lerögzült, töredékes, passzív emlékezetben őrzött székelyekétől, hogy az előadásuk nem magányos formában zajlik le, hanem kollektív ritus keretében. A közösségi szertartáson megszólaltatott népballada minőségileg éppen azért más, mivel tágas közösség élteti. Az előadó élénkül viszonyul annak reagálására, s úgy adagolja például az énekláncolatot, úgy szerkeszti egybe, hogy mindenki megkapja a maga kedvelt darabját. Ha túlságosan tömény a tragikus mozzanatokban, akkor a befogadók erősödő zokogásait csitítja egy-egy könnyebb levegőjű dallal. A ballada hatása, a befogadók viszonyulása a műfajhoz csakis a recepció alatt érhető tetten. A népballada is mint műalkotás zárt struktúrát alkot, de mint művészi közlemény nyitott. Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a ballada nagy információt hordozó lehetősége nem a műben önmagában, nem a passzív állapotban, hanem az aktív befogadói folyamatban teljesedik ki.

Szimbolikus illusztráció és történelmi tartalom

Egy eszme- és magatartásrendszer elsődleges összetevőiről

A föld sorsával egyggyé forrott emberi sors Kós Károlytól megrajzolt szép triptichonjának, *A Gálok* hármas tagolású krónikájának,¹ mint minden művészi alkotásnak, mely létrelevanciát alapvetően az esztétikai hitelességtől kap, megvan a maga autonóm valósága és belülről szétsugárzó jelentése. De mivel késhegy-reális közösségi kérdések feszülnek benne, ezért önmagán túlra, saját különmemű világán kívülre is mutat. Az egymással lazán összefüggő epikai tablókából fölépített krónika harmadik darabja, az *Ezerkilencszáztizenkilenc* című novella az első világháború utáni évekről, a „nyugati sorompó lezárulásáról”, az erdélyi magyarság kezdeti dezorientáltságáról s a hegyek meg a völgyek elmozdíthatatlanságában, valamint a cselekvés életeremtő hatalmában fellett közösségi katarziszról szól. A bizonyosságra találás társadalompszichológiai élménye s a nemzetiségi aktivizmus programja fejeződik ki benne.

Gál Jankó és felesége, a hajdani Varju-fészeknek, Pojánának kései lakói riadtan állnak a körülöttük zajló események közepette. Ágyüdörgés, puskaropogás, zűrzavar, majd „tikkadt, zsúfolt csend” és „kétségbeesetten reménykedő véncigányhangulat”.² Sokan megkísérelnek átjutni az egyre messzebbre kerülő frontvonalakon; szökevénymagatartás és tisztí kspiráció keveredik a változásokra való reagálásba. Néhány napra Gál Jankó is odahagyja Pojánát, de visszatér, mert tudja, hogy történelmi jussa neki a szülőföld, és erkölcsi kötelessége az Ijjasokkal meg a Ballákkal való együttmaradás. Nem a könnyedség, hanem a tusakodás hangján beszél ugyan a feleségéhez, de végső szava mégis egyértelmű: „Nekem itt a helyem most, Anná!” „Ha elmennék innen, azt mondanák, félek. És az embereknek *ilyenkor* senkijük sincs. Az urak elfutottak. A városokra futottak és oda tül. Idejében elfutott mindenki. Ha engem se látnak itt, mit gondolnak az emberek?”

A novella monumentálisnak ható, bár bukolitikus színezésű záróképében Gál Jankó újra a mező természetes rendjétől megszabott dolgát végzi: szánt, tőri az elvetendő mag alá a kövecses talajt. Délben kimegy hozzá az asszonya is, és vele a gyermek. „A Talharu verőfényes ponkjáról” körbetekintenek a láthatáron, s amit eladdig jóformán még figyelemre se méltattak, azt most a felfedezés örömevel fogadják magukba. Kitérül előttük a horizont: „fehéren csillogva tarajoznak” a havasok „a Vlegyszától fel-fel a Meszesig és tovább valamerre Máramarosig”. Az asszony napnyugat felé mutat: „lenn a völgyben elmosódva házak és tornyok.

- Mi az ott?
- Hunyad.
- És azon tül, az a bevágás a hegyek között?
- A Körös torka. [...]
- És ez? Itt köröskörül mindenütt?
- Ez? Ez Erdély...

Amit Kós Károly a befejezettség műfajának szükségképpen távolságtételező módszerével exponált, azt Áprily Lajos az egyes szám első személy alanyi közvetlenségével fogalmazta meg. Az 1921-ben keletkezett *Tetőn* című verse a „minden összeomlott” érzetét és az „ott lenn” hangulatát így oldotta tárt hitű optimizmussá:

*Tekintetem szárnyat repesve bontott,
átöleltem a hullám-horizontot
s tetőit, többet száznál és ezernél —
s titokzatos szót mondtam akkor: Erdély...*

Kós novelláját és Áprily versét leginkább a konzonáns zárótétel, a megbékéltető objektivitás, illetve a megtartó tulajdonnév közös ideológiája kapcsolja egymáshoz. A „kődöt kavaró katlan” és az „időbbe látó tető” ellentétének metafizikai mondanivalóján, a harmónia igénylésének általános emberi szimbólumán innen s a Pilis-hegyi látvány tárgyi konkrétságán tül van az Áprily-vers gondolati súlypontja: az elvitathatatlan földrajzi adottság és a szubjektivitássá lett történelmi táj motívumában. A Kós-novella jelentésmagva a Pojánán átzúduló események ábrázolt empiriája és a Gál Jankót vezérlő erkölcs végső anteuai posztulátuma között található: ugyancsak az egyetlen szülőföld — Erdély — esztétikai-világnézeti

invokációjában. A vers „átölelt hullám-horizont“-ja és a novella „fehér csillogású láthatár“-a a jelképszerűségben összefonódik egymással: az 1918-at követő kisebbségi-közösségi útkeresésben kialakuló literátus értelmiségi ideológia elsődleges tartalmait, a transzilvanizmus gyakorlati magatartásszerű összetevőit példázza a két írói alkotás.

A történelmi eseményeknek erdélyi megsűrűsödése idején, az első világháború után, a jövőformálás lehetőségeiben bizakodó radikális-polgári és plebejus-népi szellem köztudomásúlag újtárra indított egy eszmét, a transzilvanizmus eszméjét, amely aztán az erdélyi magyarság romániai beilleszkedésének, közösségi önbi-zalma visszaszerzésének s kultúrája önelvű, ám egyszersmind távlatot is hordozó továbbépítésének mintegy két évtizedre meghatározó tényezőjévé vált.³ A nézetek és felfogások diffúz kavargásából, a költői metrumok és a közösségi szükségletek feszült dialógusából, valamint a tett és a szubjektív bizonyosság egymásrautaltsá-gából megszületett egy olyan írói-értelmiségi krédó, amely elméleti szempontból maga is meglehetősen diffúz volt ugyan, de rendkívül nagy érzelmi felszabadító és erkölcsi egyesítő erővel rendelkezett. A Kós-novella és az Áprily-vers ennek a krédónak a költői-képszerű megfogalmazását nyújtja: a szociológiai szemérmesség-től és a tiszta esztétikum mítoszától mentes irodalomtörténeti elemzés s a társadalmi-társadalomlélektani állapotok szublimáltabb kifejeződései iránt is érzékeny eszmetörténeti vizsgálódás egy átfogó eszme- és magatartásrendszert bonthat ki belőlük.

Természetesen egy vers és egy novella, legyen bár mindkettőnek mégoly sok-rétű is az értelme-célzata, nem nyújt annyi általánosítható információt, amennyit a transzilvanizmus kimerítő taglalása megkívánna. Ilyen kimerítő taglalásra azon-ban itt nem is törekszünk. A transzilvanizmus roppant bonyolult eszmetörténeti képződmény volt: egyidejűleg szociális baloldaliságot, írói valóságlátást, közügyi aktivitásetikát, művészi elkötelezettséget is jelentett. Sajátosan átszőtték egymást benne a vágyak és a lehetőségek, az illúziók és a fölismerések, a lírai gesztusok és a politikai nekifeszülések. „Terjedelmi“ és tartalmi összetettségét csak kikristá-lyosodási folyamatának és negyedszázados működésének az áttekintése révén tud-nók kellőképpen érzékelteni. Itt csupán a leglényegesebb összetevőit, a kisebbségi-közösségi átalakulás kezdeteihez kötődő legfontosabb motivációs elemeket s eszme- és magatartásrendszerének legjellegzetesebb vonásait kívánjuk kiemelni.

Mindenekelőtt a transzilvanizmus érzelmi-szemléleti magvát kell megvilágíta-nunk: az erdélyi magyarság jelentős rétegének ellentmondásos, de lényegét te-kintve mégiscsak áttetsző és félreérthetetlen feleletét az első világháború utáni változások kiélezett kérdésére, „Pojána dilemmájára“. „Minket a hűség Krisztus-szege tart“ — írta akkoron a költő, s ha volt is megfogalmazásában némi szónoki zöngé, újszövetségi szintagmája igazat fejezett ki. Kós novellája és Áprily verse arra utal, s a szigorúan tárgyyszerű történelmi adatok is azt bizonyítják, hogy a régi hatalmi-politikai intézmények összeomlása idején Erdély magyarságának nagy tömege a szülőföldre való ragaszkodásból teremtett magának törvényt. A pa-rasztság és a munkásság, s általában a dolgozó néposztályok, melyeket a változá-sok sem anyagi-egzisztenciális téren, sem társadalmi szereplehetőségeik terén szá-mottevően nem érintettek, s amelyek a román-magyar együttélést addig is ter-mészetes realitásnak tekintették, visszautasítottak minden nacionalista rivallást, az exodus minden formáját. A literátus értelmiség cselekvő közéleti fellépése és jövőalakító igyekezete is a szülőföld — a táji, történeti és művelődési valóságként felfogott szűkebb haza — vállalásában gyökerezett. Az írói felelősségtudat számára a „Csáklya villámvert profilja“, a „végtelennék öre“, a „komor trachyba derme-dett titok“ lett az egyik legfőbb erkölcsi norma.⁴

A szülőföld melletti állhatatos elkötelezettség: a transzilvanizmusnak ez volt az érzelmi-szemléleti magva, és ez volt az elsődleges tartalma is. Az eligazodást ke-reső közösségi intellektus a történelmi létezés és a népi kibontakozás mindenkori primer feltételéhez fordult: az erdélyi magyar polgári progresszió rátalált az otthon pátozására. „Valami, ami sokáig csipkerózsa-álmot aludt bennünk, akkor, amikor rá égető szükség támadt, megpocant és életjelt adott magáról — írta Berde Má-ria. — Ezt a valamit, amely csak lélek lehetett, próbáltuk néven nevezni. Talán Áprily Lajos a legsűrítettebben, amikor az Enyed felett trónoló Pilishegy tetején kimondja [...]: »Erdély«.“⁵ Gál Jankónak és asszonyának szambavételszerű dialó-gusa a „lélekpitymállatban“ — ugyancsak Berde Mária kifejezése — átfogalma-zódott kollektív konzekvenciává: „...ha ez a föld megmaradt — itt már Kuncz Aladárt idézzük —, szikláinknak és hegyeinknek építményeiben semmi sem válto-zott, ha vizeink tovább folynak, erdőink tovább zúgnak, a pásztor továbbra is legeltetni viszi juhait, akkor nekünk is tovább kell élnünk, mert ez a föld és mi egyek vagyunk.“⁶

A transzilvanizmusnak ezt az érzelmi-szemléleti magvát, a földrajzi-történelmi táj állandóságának eszméjét és a marasztaló szülőföld metonimiáját nem szabad elvontan felfognunk. Költői-írói kifejtéseiben lehetett ugyan némi stilizáltság, de mint meggyőződés, érv és magatartás nem stilizálásból született: magától értetődő emberi kötődés hívta életre. Hogy mennyire természetes gondolat állított itt szembe az exodus sokakat elsodró kísértésével, s hogy mennyire a mindennapok értékrendjébe gyökerező választ adott itt a tudat a történelemnek, azt leginkább egy homonim ismétlődés, a szóban forgó gondolat, illetve válasz későbbi homonim visszatérése jelzi. Ezt a különös, ám semmiképpen sem véletlen visszatérést Francisc Păcurariu regényében, a *Labirintusban* láthatjuk. Midőn a regény gyekei főhőse arra biztatja apját — a stilizálás persze innen sem hiányzik —, hogy meneküljenek el az új hatalomváltozás elől, az apa ekképpen felel: „A hegyek maradnak, az erdők nem szaladnak el, ez a ház ugyanaz a ház marad. Miért futnánk meg?”⁷ Pojána és Gyeke példázata az „idő útvesztőjében” találkozik egymással, és igazolja egymást: összecsengésük a földrajzi permanencia és az otthon apoteózisának keresetlen jellegeről, magától értetődő mivoltáról tanúskodik.

A földrajzi permanencia felfedezése és az otthon apoteózisa az első világháború utáni literátus értelmiségi magatartásban központi szerepet játszott, de a transzilvanizmus érzelmi-tartalmi alaprégétét korántsem pusztán ez a felfedezés és apoteózis adta. Az erdélyiségnek már az elsődleges — vetülékszerű, közvetlenül a helyzet empiriájával kapcsolatos — komponensei is meglehetősen összetettek voltak. A szülőföld melletti döntés nagy egyszerűsége és evidenciája a tudati-morális és gyakorlati-közügyi helytállásban bonyolult viszonyulás- és törekvésrendszerrel párosult. Az „itt köröskörül” opciója már a transzilvanizmus kiindulásában elszakíthatatlanul egybefonódott a nekigyürköző munka, az életszerű igyekezet, a demokratikus társadalmi kibontakozás szorgalmazásával. Kós Károly novelláját, az *Ezerkilencszáztizenkilencet* nem a „fehér csillogású hegyek” motívuma zárja le, s még csak nem is az, hogy „kacagott már az asszony és leült a földre. A kisgyerekek odatopogott és Anna az ölébe húzta”. E távlatnyitó és jövőt sugalló motívum-párhoz szervesen hozzátartozik az a másik motívum, hogy Gál Jankó ismét ráhajolt az eke szarvára, „az ökrök újra belefeküdtek a járomba, az eke továbbhajtotta a földet és ontotta a friss, barna barázdát...”⁸ Kós, Paál Árpád és Zágony István méltán történelmi jelentőségűnek tekintett *Kiáltó* szó című, 1921-es röpirata ugyancsak nem elégszik meg egy *sui generis* fogalmi Erdély felmutatásával, hanem programmá teszi azt a határozást is, hogy „dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk”.⁸

A történelmi körülményeknek közügyi lehetőségekké való átradiikalizálása, a társadalmi mozgásnak erkölcsi parancsolatként való elsajátítása, egyszóval: a cselekvő és cselekedtető magatartás a progressziónak mindig és mindenhol elengedhetetlen jellemzője volt. 1918 után az erdélyi magyarság viszonylatában egyik legfőbb ismérve lett. Progresszió és aktivizmus — e fogalmak, noha nyilván nem fedték tökéletesen egymást, tükrözértékeket és korrelatív magatartásmércét jelentettek a nemzetiségi átrendeződés folyamatában. Erdély haladó szellemű magyar literátusai — az elbuktatott forradalmak üszkösén bár, de tovább parázsló hitét, október évadjának megtépázott eszmeiségét vagy a néppel és a szülőfölddel való találkozás élményét hordozván magukban — a státusváltás első pillanatától fogva elkötelezett realizmust és alázat nélküli kezdeményezést hirdettek. Már 1919 elején felhangzott a progresszió figyelmeztető és tette ösztökélő szava: „Álljon mindenki emberül a helyén”; „nincs itt semmi szükség se a sötéten látás háttorzongató boszorkánytörténeteire, se a mindent rózsaszín szemüvegen át néző együgyű jóslataira — nyugalomra, megértő türelemre és mindenekfelett zavartalan munkára van szükség, semmi másra”.⁹ És miközben közösségszerte számosan hangulati válsággal viaskodtak, és „ki-ki megkótyagosult fővel keringett saját sanyarú tengelye körül”,¹⁰ a literátus progresszió, jelesül a polgári-plebejus transzilván tábor lapokat alapított és intézményeket védelmezett, követeléseket terjesztett elő és köteleket tudatosított — tette, amit tennie kellett, és amit a helyzettől, valamint önnön világnézeti törvényeitől és erkölcsi méltóságérzetétől meghatározottan tenni tudott. Ez esztendő sokféle aktivizmusa közül, amelyek olykor csak hangos szavú, sőt ricsajos, ám egyébiránt teljesen ártatlan esztétikai-formakereső lázongást jelentettek, az Erdély-elvű aktivizmus fejezte ki a legadekvátabb módon — viszonyításunk alanya és kerete nyilván a nemzetiségi társadalom — a helyzet és a talpraállás követelményeit.

Az építkező aktivitás és a gazdálkodó nyugalom eszméjéhez — helytelen volna ezt elhallgatnunk — a kezdet kezdetén még némi ábránd is tapadt: az erdélyi magyar íróemberek és értelmiségiek egy része valamiféle alternatívát vélt felismerni benne. A plebejus-polgári októberizmus egyik-másik képviselője eleinte ek-

képpen hitte-várta az országrész beköszöntő belső békéjét és külső háborítatlanságát: „Nekünk, erdélyieknek, elég volt a nagyhatalmi állásból, a »fenn az ernyő, nincsen kas« politikájából. Minket kapcsoljanak ki a nagy túlekedéseknek, a hatalmi hőbort eszéveszett törtéteinek vad iramából. Hadd szántunk-vevünk a Maros mentén és a termő völgyeken, legeljenek nyugodtan hófehér nyájaink és gulyáink a puhazöld havasi legelőkön, hadd túrják csákányaink a föld gyomrát [...], kereskedőink kereskedjenek, gyáraink, kézműveseink dolgozzanak, és tutajozzanak a tutajosok. Nekünk elég volt a csukaszürkére festett halálgéppolitikából, mi élni és dolgozni akarunk mindnyájunk javára mindnyájan.”¹¹ A *Keleti Újság* 1919. február 14-i számának vezércikkét, melyben e sorok olvashatók, minden bizonnyal Szentimrei Jenő írta.¹² „Hófehérek”-nek mondja a nyájakat, a legelőt pedig „puhazöld”-nek: a ráígérő jelzőkből egy kivihetetlen politikai elképzelés sejlik elő. De épp hogy csak elősejlik. Mert a literátus progresszió idejekorán felismerte — Szentimrei az elsők között — a történelem tárgyias-kemény mozgásfolyamatait s bennük az erdélyi magyarság megóvandó érdekeit. A transzilvanizmus kialakuló nézet- és praxisrendszerében a tevőleges társadalmi fellépés és a „mindnyájunktól mindnyájunk javára” végzett munka gondolata nem valamilyen letűnt lehetőség kései árnyaként, hanem a közjogi adottságok becsületes elfogadásaként s a dolgok menetéért viselt felelősség feltétlen vállalásaként jelent meg. A közügyi-kulturális szervezkedés transzilvanista programja alapvetően a konzervatív-reakciós dac, a kárhözatos-kilátástalan némaság, a nacionalista körök nemzetiségvesztő lamentálása ellen irányult. Pozitív tartalmát tekintve a többes szám első személyű névmás programja volt. Jelentette annak kimondását — megint Szentimreit idézzük —, hogy „sárgunyhónkból” rendes emberi szálláshely is lehet egyszer, „de csak úgy, ha magunk dolgozunk rajta két kézzel, omló verejtékkel, s nem a magyar mitológia tündéreit várjuk, hogy építsenek álmokból várat — helyettünk s magunk ámitására.”¹³ S jelentette annak leszögezését is, hogy „ha valamit elhanyagoltunk, ha valamit elbuktattunk, ha valamiért nem vettük fel a végletekig elszánt küzdelmet, akkor a bűnbakot nem szabad másban keresni, csak [...] ha tényleg nem találtuk meg önmagunkban.”¹⁴

A cselekvés alanya, iránya és eredménye közötti szükségszerű azonosság transzilvanista tudatosítása s a közösségi-közügyi aktivitás Erdély-elvű szorgalmazása nem képviselt — ezt is kiemelten kell megállapítanunk — etnikai vagy regionális introverziót. A transzilvanizmusban kétségkívül volt elhatárolódás, s volt befelé tekintő törekvés is, de az nem valaminő újfajta önteltséget vagy népi leszakadást jelentett — nem egy évezredes történelmi faktumnak és értékrendi-művelődési örökségnek az ideológiai felszámolása húzódott meg mögötte. Ami a többes szám első személyű névmás programszerű felvételében és a cselekvés eszméjével való programszerű egybekapcsolásában tényleg kizáró tartalom volt, az egyrészt az evazív várakozásnak, a szőkevény magatartásnak s a történelmi helyzet rezignált értékelésének szólt, másrészt pedig a Horthy-féle irredentizmus felelőtlen erdélyi ügyködésének. A külföldi „nem-nem-soházők” Trianon-hangulatot szító s a határokon is áthajló propagandája a román nép kiteljesedett nemzeti egysége s a közösségi megmaradás útjait, a kisebbségként is teljes életet élés módozatait kereső erdélyi magyar dolgozó tömegek ellen egyaránt irányult. Ezzel az elvakult irredentizmussal hadakozva szögezte le Paál Árpád, hogy „az ereket fölbugyogató demagogiából és hatásvadászatból, az ereket belülről fűtő gyűlölségből se a magyarságra, se az emberiségre jó és hasznos élethatározás nem következhetik”. S ugyancsak ennek ellenében disztanzírozott a többes szám első személyű névmás is: „Nincs szükségünk arra, hogy kívülről tanítsanak a »Hazádnak rendületlenül«, vagy az »Isten áldd meg a magyart« szavaira és érzéseire”, „főlősleges minden fontoskodó izengetés és jelszócsempészet”, minden gyámolítás, mely magyarságunkban „szöröppentyűkkel” akar megtartani minket. „Mi tudjuk, hogy jövendők nem a dacosságokon, nem a gyűlölségeken, nem a megtorlásokon épül, hanem azon a szükségén, hogy különböző nyelvű és hagyományú népeknek egymás mellett közös sorsot kell kiépíteniök.” S tisztában vagyunk azzal is, hogy „a román állampolgárságunkban való hűségünk nélkül” nem teremthetnénk „jó szomszédságot az általános magyar létnek sem”, tehát „magyarságunkhoz is hűtlenekké válnánk”¹⁵.

Ez utóbbi idézeteinkkel, a közös sors együttes építésének gondolatával elérkezünk a transzilvan eszme- és magatartásrendszer harmadik vetülékszerű összetevőjéhez — a számozás természetesen nem rideg rovincsolásként értendő —: a román-magyar megbékélés szükségének történelmi axiómájához.

E kérdés kibontásához a Kós-novella és az Áprily-vers szimbólumai és képi utalásai nyilván nem elégségesek. A múltbéli erdélyi ellentétek meghaladásának s a nemzeti viszálykodás leküzdésének az óhaja és bizonyossága esztétikailag átlényegített formában ugyan, de kétségkívül jelen van mind a novellában, mind pe-

dig a versben. A *Tetön* pásztorának felkínált fehér sajtjához korántsem pusztán a lírai intenzitás fokozásaként vagy hangulati-stilisztikai „továbbbragozásként” tárult a „békességes szó” — a történelmi követelmény és a közösségi esély vált itt poétikai renddé: „Ott lenn: zsbongott még a völgy a láztól. / Itt fenn: fehér sajtal kínált a pásztor. / És békességes szót ejtett a szája, / és békességgel várt az esztenája.” S amit az esszéista-irodalomtörténész Vita Zsigmond e képi világ közvetített politikuma kapcsán állapított meg, maradéktalanul igaz a Kós-novellára vonatkoztatva is: írója „szembenézett az erdélyi élet jelenével és jövőjével, a román és a magyar nép együttélésével, felismerte a román nép békés indulatát, és a megbékélés szavával felelt rá.”¹⁶ Mindazáltal, hogy elemzésünk eléggé átfogó és kellően meggyőző legyen, a vers és a novella paradigmáját legalább néhány mondattal ki kell egészítenünk. Ott, ahol szükségesnek tartottuk, eddig is kiléptünk a paradigma keretei közül: a használt szimbolikus illusztrációkat alárendeltük a taglalt tárgynak, a vallatóra fogott történelmi idő immanens logikájának. E helyütt az alárendelést, illetve az elemzésnek a vers és a novella jelentéskészletén túlmenő kiértékelését aktuális szempontok is kívánatosá teszik: olyan kérdésről van szó, amely közösségi életünknek mindmáig *punctum saliens* maradt.

Erdélynek mint sajátlagos földrajzi, történelmi és kultúrmorfológiai valóságának a tételezése s a tételezésben az otthon öntudatos opciója, valamint a cselekvő közéleti fellépés stratégiája s e stratégiában az osztálykonzervativizmus és a nacionalista szülőköröség határozott elutasítása: mindennek a román—magyar egymásratalálás volt a gondolati premisszája, s ugyancsak az volt a gondolati koncepciója is. Az erdélyiség hipotézisének huszadik századi újrakonfigurációja őszintén hittek a román—magyar megbékélés lehetőségében, s tiszta és szép patoszszal hirdették, hogy az egyazon szülőföld lakóinak — eltérő kollektív vonásaik és más-más művelődési hagyományaik ellenére — egybevonó elkötelezettségük van. Mélységesen bíztak a szociális-közéleti tapasztalatok mindennapi leckéjében és az emberi belátásban, abban, hogy „az együtemű és egyformán felsírásra készített negatívumok” végül is közel hozzák egymáshoz az együttélő népeket, s megtanítják őket arra, hogy „a hatalmon levők csak kijátszodják a különbözőségeiket az egymás ellen való uszításra.”¹⁷

A románok és magyarok egymást kölcsönösen fölemelő megbékélésének, a közös ügyek, dolgok együttes rendezésének a gondolata a transzilvanizmus eszme- és magatartásrendszerében szétfejtethetetlenül egybefonódott a humánus általánosabb gondolatával: az embernek polgári jogokat és emberi megbecsülést egyaránt biztosító hatalmi-közéleti rend szorgalmazásával. A nemzeti sajátosságokat oltalmazva az egymással rokonító történelem és az értékek cserebomlásában sajátosságossá formálódó kultúra képzele, illetve e képzetnek a transzilvanizmus logikai premisszájaként és logikai koncepciójaként játszott szerepe szervesen beleágyazódott egy részint esztétikai, részint etikai-politikai tartalmú humanitás-koncepcióba. „Igen, a kisebbségi magyarság a humánus tette fejlődése alaptételévé, s a népek találkozásának egyetemes emberi vágyából fogant a transzilvanizmus is” — írta egyik régebbi tanulmányában Balogh Edgár¹⁸, s bár megfogalmazását nyilván mementónak szánta — a tanulmány 1942-ben jelent meg, a nacionalista téboly és a fasiszta paroxizmus tetőzése idején —, mondatindításának kiemelt „igen”-je történelmi szempontból is tökéletesen helytálló volt. Kós Károly és Áprily Lajos, Szentimrei Jenő és Kuncz Aladár, Tabéry Géza és Krenner Miklós s mindazok, akik egykor a szellemi-szemléleti talpraállás és a közösségi-közéleti megszerveződés gondolataiban a transzilvanizmushoz szegődtek, az önnön lényegéhez fölmagaslani tudó emberség hitét vallották. A kisebbségi társadalom soron levő feladatait gyakorta egymástól eltérően ítélték meg, s írói törekvéseikben bizonyos fokig ugyancsak külön utakon jártak, de abban mindig mindannyian egyetértettek, hogy „a humánusra Erdélynek olyan nagy szüksége van, mint a falat kenyérre.”¹⁹

Részlet egy hosszabb tanulmányból.

JEGYZETEK

1. Az epikai ciklusként is értelmezhető „krónika” három részből áll: *A Gálok* című, 1921-ben írott kisregényt, az 1920-ban keletkezett *Kidőlt a kereszt* és az 1928-ban közölt *Ezerkilencszáztizenkilenc* című elbeszélést foglalja magában.
2. Az elbeszélés ideológiájáról: Reményik Sándor: *Kós Károly erdélyisége*. Erdélyi Helikon, 1930. március, 240—242.; Varró János: *Kós Károly, a szépirodalom*. Kismonográfia. Kvár, 1973. 107—111.

3. Lásd Nagy György: *A kezdeti transzilvanizmusról. Eszmetörténeti vázlat.* Korunk, 1973. 11: 1652—1658. E tanulmányunknak néhány gondolatát és megfogalmazását beépítettük jelen írásunkba is.
4. Idézeteink Áprily Lajos *Opitz Mártonhoz* és *A hegyek* című verseiből valók.
5. R. Berde Mária: *A mi hőskorszakunk.* Láthatár, 1936. november—december, 358.
6. Kuncz Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában. Az Erdélyi Szépművéses Céh kalendáriuma az 1929-ik esztendőre.* Kvár, 39.; *Nyugat*, 1928. II. 505.
7. Francisc Păcurariu: *Labirintus.* Kvár-N., 1978. 33. Megjegyezzük, hogy a Francisc Păcurariu regényére való hivatkozásunk nem jelent részünkről a regényt illetően semmiféle értékelő állásfoglalást.
8. Kós Károly—Zágoni István—Paál Árpád: *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere,* é. és h.n., 2.
9. *Pesszimista* (Vezércikk). Keleti Újság, 1919. március 7.
10. Szentimrei Jenő: *Félszeg apoteózis (A műhelyből).* Napkelet, 1921. február 1., 116.
11. *Erdély* (Vezércikk). Keleti Újság, 1919. február 14.
12. A vezércikk egybevetése Szentimrei ez idő tájt közzölt más írásaival a meghatározottabban Szentimrei szerzőségét bizonyítja. Az idézett szövegrész indító mondatának formai-stilisztikai hasonmása például Szentimrei egyik 1920-as szignált cikkében így fordul elő: „Nekünk, fiataloknak, elég volt a hőskölteményből [...] Munkát adjatok a kezeink alá...” — Szentimrei Jenő: *Pánturáni tudós professzor Cholnoky.* Napkelet, 1920. szeptember 15., 61.
13. Szentimrei Jenő *i.h.*
14. *Megmozdul az Emke* (Vezércikk). Keleti Újság, 1920. október 13.
15. Paál Árpád: *Ha jelszót csempésznek.* Keleti Újság, 1923. április 22. Stilisztikai megfontolásból idézetünk eredeti szövegét némileg módosítottuk. Eredetiben a szöveg második fele így hangzik: „Az itteni magyarság [...] átérzi a jövődök iránti felelősség minden érzésével, hogy a román állampolgárságban való hűsége nélkül nem tud jó szomszédságot építeni az általános magyar létnek sem, tehát magyarsága iránt is hűtelen fog lenni.”
16. Vita Zsigmond: *Áprily Lajos, az ember és a költő.* Buk., 1972. 98.
17. *Együtt és nem egymás ellen* (Vezércikk). Keleti Újság, 1923. március 14.
18. Balogh Edgár: *Az irodalmi transzilvanizmus keletkezéséhez.* Az Ország Útja, 1942. június, 170.
19. Kacsó Sándor: *Az igazi erdélyi szellemiség.* Erdélyi Helikon, 1938. január, 40.

Röser Ferenc ötvösmunkája
(A Korunk Galéria anyagából)

Az én „fejtvénye” Böhm Károlynál

Jellemző, hogy Böhm Károly már első fontosabb, magyarul megjelent tanulmányában (1867) „az én fejtvényét”, azaz kérdését feszegeti, melynek központi szerepe lesz későbbi filozófiai munkédésében. (Az én fejtvénye. Böhm Károly összesgyűjtött művei. Kvár, 1913.) Tanulmányához Böhm az ókor egyik nagy dialektikusától, Hérakleitosztól vesz mottót. Pontosabban szólva: Arisztotelész Fizikájából idézi azt, hogy egyesek szerint minden örökké mozog, de e tény rejtve marad érzelmeink számára. Aztán mindjárt tanulmánya első bekezdésében utal a történelmi mozgásra, annak változatosságára; az én fogalmának fontosságára nemcsak a bölcsészeti rendszerek alakulásában, hanem az emberiség műveltségében és fejlődésében is. „Gyakorlat és elmélet, élet és spekuláció — írja Böhm — meglehetősen egymás mellett maradtak, s az egyiknek hanyatlása a másiknak látszólagos fogyását eredményezte, hogy friss erővel újra tűnjék fel.” (1.)

Böhm már itt kiemeli a kanti, transzcendentalista álláspontot, miután magáévá teszi Fichtének azt a tételét, hogy az ember az egyéni alkatának megfelelő világnézetet sajátít el. Egyelőre nem nevezi meg Fichtét, de nagyjából az ő szellemében írja, hogy „az én az emberiség lényege”, s „az emberiség az emberek összege”. (2.) Az ifjú Böhm szerint az én szemlélendő először „magában mint létező” (melynek „tulajdonsága a gondolkodás”), aztán mint változó, haladó én, s „harmadszor vizsgálendő mint a kettőnek egysége, a kifejtett én”, amely változásnak, tehát „abszolút ellentmondásnak” a szülőltje, ugyanis „a lét nem változó, s a változó nem levő”. (3.) Az utóbbi fogalmazás nem véletlenül emlékeztet Hegelre. Hiszen néhány sorral tovább szerzőnk már idéz A szellem fenomenológiájából. Rögtön utána azonban úgy bírálja a spiritualizmust: „A hegelizmus s általában az idealizmus rosszul fogja fel az én fogalmát, s éppen azért nála létről nem lehet szólni. Azon lét, melyet Hegel logikája élére állít, a tiszta határozottság, ez azon gondolkodás, mely semmit sem gondol, azon szemlélés, mely egyenesen néz, anélkül, hogy valamit látna. S ha ez úrból akarnók leszarmaztatni feltevények nélkül (voraussetzungslos, mint mondani szokták) e világot, azt most megkísérteni izléstelen anakronizmus lenne oly időben, hol a természettudományok világosan kimutatják, hogy a tüneményeknek van egy más való alapjuk, mint a fogalom.” (4.) Különben — teszi hozzá Böhm —, ha el is fogadjuk a folytonos mozgást Hegel nézetéből, mert erre a változás fejtvénye kényszerít, e mozgást csak fogalmainkba helyezhetjük, jól tudva, hogy a természet dialektikája másféle, mint a gondolatok dialektikája. Az utóbbi (tőlünk aláhúzott) tézist remeknek tartjuk, még akkor is, ha itt nem derül ki, hogy Böhm a természetbeli mozgás és állandóság sajátosságát akarja hangsúlyozni. Megjegyzendő továbbá az a mód, ahogyan a fiatal Böhm szembeszáll a szubjektívizmussal: „...ami van, az tőlünk független. De [...] megengedjük, hogy ami van, az nincs azért, mert mi gondoljuk, hanem a létező van, és pedig csak azért van, mert van. [Itt Böhm Hegel Fenomenológiája 74. lapjára utal.] De valamint a lét fogalmától független a létezők sokasága, éppen oly független tőle a létező minősége (Qualität). Minden létezőről csak akkor mondjuk, hogy van, ha reánk hatott. A ható valami van. A lét annál fogva [...] a tőlünk független hatás kifejezése.” (5.)

A fenti passzus elején található kiemelés („ami van, az tőlünk független”) úgy is értelmezhető, mint a lét Istentől való függésének a megengedése. Valamivel arébb azonban Böhm megdorgálja a herbartianus M. W. Drobischet, aki vallásfilozófiájában az egyházi tan védőszárnyai alá menekszik, személyes Istent fogadva el, noha „utolsó rendszer az, mely mástól keres bizonyítást, s az éni jellemet feláldozza, hogy nézete túrressék s ateizmusnak ne nevezessék”. (7.) Böhm a fideizmus ilyenén tagadását a dialektizálás állításával párosítja:

„A létező tehát nem lehet egyszerű azon értelemben, melyben Herbart azt vette, mert azon abszolútumból a világot kimagyarázni nem lehet; a létező egyszerű a mi gondolatunkban, de ez egyszerűség éppen az ellenkező egysége. [...]

Ha valahol, akkor itt van jogosultsága Hegel dialektikájának. Az erő hat, ámde tagadván a causa sui-t, nem marad más mód, mint hogy az erőt gondoljuk két erő alakjában, melyek egymást kölcsönösen hatásra indítják. Azon erők magok folytonosan változnak.” (7.)

Egyszerűen materialista dialektikusnak persze nem mondhatjuk Böhmöt, de az alábbiakban jól érzékelhető antiidealizmusa: „A dolog változik lényegileg, a

maradandó benne, mely állandónak látszik, nem egyéb, mint gondolatunk róla, a fogalom [...]. Az abszolútum független gondolatainktól, s ellentétek szerint fejlődik. Gondolataink a fejlődés kinyomatai, s ők ugyanazon szabályokat követik, melyeket az abszolútum. Az abszolútum az első, a gondolat a második; a kettő közti e viszony megfordítása, mint Hegel tette, neveléses hysteron-proteron (logikai hiba: a későbbi jelenséget a megelőző elé tenni).“ (9.)

Antropológiai vonatkozásban pedig — folytatja Böhm — a szellemet az én-nel azonosították, „megrontva könnyelműen az egész okviszony test és szellem között, megrontva a szellem felfogásának egyedüli útját, az okviszony szerinti spekulációt. A szellem ily módon egészen valami különálló lényegnek (substantia) tartott, mely gondolkodik, akar sat., anélkül hogy a testnek szerepét ezen processzusokban tekintetbe vették volna. Végtelen zavar az egész bölcsészetben, végtelen fantázia minden tudományban, az énség volt az abszolútum, mely mindentől függetlenül alkotja világát.“ (11.)

Az én fogalmának a dialektikája — írja Böhm — kényszerít arra, hogy az ént test és lélek együttesének tartsuk. (13.) A test és a szellem változását pedig annyiban elfogadjuk, amennyiben felfogjuk összefüggésüket a mindenséggel, s meggyőződünk a mikrokozmosznak a makrokozmosztól való „folytonos függéséről”: „Hogyan tudhat a lélek a kívülünk levő tárgyakról, ha azok nem hatottak rá? Pedig tud róluk, mert fogalmakkal bír! Csak nem hiszi most már senki, hogy a kívül levő világ az ész szüleménye? Olyan romantikus hazugságok e század elején történhettek ugyan, midőn Hegel 1820 körül Tycho rendszerét ésszerűbbnek találta Copernicuszénál, most [a] világ neveti.“ (19.)

Tudjuk, Hegel természettudományi ismeretei egyáltalán nem voltak kifogástalanok. Ez esetben azonban a tárgyilagosság kedvéért nézzünk utána, mit mond maga Hegel Filozófiai enciklopédiája 270. paragrafusában: „Hogy a Nap vagy a Föld mozog-e, mindegy a fogalom számára, ha csak ez a kettő van. Tycho de Brahe kisütötte tehát, hogy a Nap mozog a Föld körül, a bolygók pedig a Nap körül; ez éppúgy lehetséges, csakhogy a számítások szempontjából nehezebb. Kopernikusz találta meg a helyes megoldást.“ (Lásd Hegel: *A természetfilozófia*. Bp., 1979. 100.) Az ifjú Böhm néhol igazságtalan Hegel-kritikája viszont nem homályosíthatja el azt az érdemét, hogy a meddő idealista spekulációkkal szemben a szakszerű tudományos kutatás mellé állt.

Böhm Károly szerint a bölcsészet feladata az „ellenkezés nélküli gondolkodás fogalmakban“, míg a fogalmak érvényességének a bebizonyítása a tapasztalati tudományok feladata. (22.) Böhm e korai tanulmányából azonban nem derül ki eléggé, mi a viszony ellenkezés és ellentmondás között. De így is figyelmet érdemel az a meggyőződése, hogy a tiszta igazság csak akkor tűnik elő tökéletesen, ha a gondolat egyedül saját szabályai szerint haladva megáll ott, ahol továbbhajtó ellentmondás többé nincsen, ahol tárgy és gondolat megegyezik — die Momente aufgehoben, Hegel kifejezésével —, vagyis hol a gondolat az abszolút ellentmondás egysége“. (24.) Az öntudat mint abszolút ellentmondás kapcsán Böhm támadja Kantot és dicséri Fichtét. Ám ekkor még úgy látja, hogy Fichténél rengeteg ellentmondás „zavarja“ a józan értelmet. Schelling pedig, aki a *System des transzendentalen Idealismus* és főleg a *Das Ich* című művében genetikus úton akarja leszámoltatni az öntudatot, maga sem tudott menekülni azoktól az ellentmondásoktól, melyek benne jelennek, és az értelmi szemlélés mellett nem is menekülhetett, „mert amit a józan gondolkodás épít, azt az értelmi szemlélés lerontja“. Az értelmi szemlélés helyébe — folytatja Böhm — Hegel a dialektikai kényszert állítja. Ez a dialektika azonban Hegelnél valójában „szofisztikai“, a kényszer pedig nála a legnagyobb önkény, noha mint *Fenomenológiája* mutatja, Hegel is genetikus szarmaztatja az öntudatot. (26.) A szöveg közvetlen folytatásából úgy tűnik, hogy Böhm elsősorban idealizmusa miatt kifogásolja a hegeli dialektikát. Ugyanakkor a magát realistának valló Herbarttal sem tud kiegyezni, aki a fogalmak ellentmondásainak az összeegyeztetését tűzte ki rendszere fő feladatáknak, azonban nem vette észre, hogy „a fogalom ellentmondását nem távolítja el soha semmiféle dialektika által“. (29.)

Böhmöt erősen foglalkoztatta az öntudat fejlődésének dialektikája. Ha az öntudat csecsemőkorbeli küszöbétől jutunk el a gyermeki önéjtéshez, majd az ifjú reflexióhoz vagy önértettséghez — férfikorban — a szellemhez, akkor ez utóbbinál az alany és tárgy egysége az abszolút, kifejtendő ellentmondás.

„Fichte is az ellentmondást találta az ében a tudás mozgatójával, Hegel és Herbart pedig nyilván annak tulajdonítják a haladást — írja Böhm. — A szellemi életben van dialektika, ezt nem lehet tagadni. De a dialektika felfogása különböző lehet. [...] Hegel dialektikájában [...] a tudás ellen gyanút gerjesztő mozzanat, hogy a fogalomról állítják, hogy maga megy át ellenkezőjébe s ezzel egyetül új fogalommal. [...] (43.) Csakhogy kétes, vajon ki mozgatja ama fogalmat?

[...] Miért nem mondjuk, hogy az érzéki közvetlenség igazsága a tárgy? S az egész dialektika, melyet az érzéki egyes megsemmisítésére alkalmazunk, csak szofisztika, melynél be kell vallanunk, mi tesszük, vagy pedig más fogalmak hozzájárulása idézi elő azon ellentmondást? [...] (44.)

Böhm nem tagadja a fogalmak dialektikáját, de fejlődésüket nem azonosítja az abszolútum fejlődésével, mint ahogy azt véleménye szerint Hegel tette (45.). A bölcsészetnek — folytatja Böhm — nem szabad túlsúlyt engedni sem a fogalomnak, sem a valónak. Az első végletbe esett Hegel, a másikba Herbart, akinek a dialektikája egészen más, mint a Hegel-féle. Herbartnál a fogalom nem megy át ellenkezőjébe, hanem más fogalmakkal s magával ellentmondó. De a fogalomnak természeté az ellentmondás. Minek akarnók tehát azt eltávolítani? Hogy az ellentmondás nélküli valóságnak megfeleljen. A valóságnak azonban alapja az abszolút ellentmondás, amit azonban Herbart tagad. (48.)

Ami viszont Feuerbachot illeti, ő Böhm szerint — szkeptikus materialista, aki megértette ugyan a tudományos korszellemet, de azt „ki nem elégitette“. Igaz, hogy szembefordult Hegellel és a fennálló egyházi viszonyokkal, de nem vette figyelembe, hogy „az állam mezején sem nyugodott meg az én. Örök harc van az öntudatra ébredező nép s az elnyomni óhajtó uralkodó között. A 48-iki forradalom roppant lángtengerrrel borította el az összes államokat, s e harc ha el is nyomatott, belsőben forr az elégedetlenség, az idegenedés érzete, s maholnap találja majd nyugodalmat.“ (60.)

Ez tiszta beszéd! Az ilyen megfogalmazások fényénél kezdjük jobban érteni, mire gondol szerzőjük, amikor elvontabban ír, például így: „Az én lényege ugyanaz, mely a mindenségé, eddig mehet a gondolkodás, ezen mondatot kell kifejtetni, e mondat kifejtése a bölcsészet újabb korának feladata. A haladó én nem egyéb, mint a történelem, s annak vizsgálása a történet bölcsészete.“ (60.)

Böhm számára a filozófia középpontja az éntan, mert az én a fogalmak centruma, a bölcsészet pedig a fogalmak tudománya. Ezt sürgette annyira Feuerbach *A kereszténység lényegében*, ezt követelik a filozófiától az újabbkori tudományok. A filozófiai diszciplínákhoz — folytatja Böhm — szokták sorozni a természet- és a történetbölcsészetet. Csakhogy nem azon értelemben, mintha rájuk lehetne valami készen álló sémát kényszeríteni, hanem úgy, hogy magukból a természeti és történeti tényekből találjuk ki a nyert fogalmak feldolgozásának módszerét.

„Minek avatkoznék a bölcsészet idegen teóriákba? Hagyja azokat békében, a természettudományok összes mezején dönt a tény, a bölcsészetben a fogalom. Származtassa le a bölcsészet a természet- és történetből a maga elveit, de azokat ne merje soha a priori konstruálni, mert rosszul jár, s rossz hirbe jön. A tulajdonképpeni bölcsészet az antropológia.“ (62.)

Az emberi természet — mondja Böhm tanulmánya végén — gátolhatatlanul halad a tökéletes önismerethez, és ezen haladást előmozdítani — ez a feladatunk. A feuerbachianus világtértelemezéshez csak közeledő ifjú Böhm persze távol áll a fiatal Marx híres (de akkor még közzé nem tett) téziséstől, mely szerint a fő feladat: a világ forradalmi megváltoztatása. De ne feledjük: Böhm 1867-ben publikálta *Az én fejtvényét*, egy kiegészések felé húzó évben, méghozzá egy „protestáns tudományos folyóiratban“, melyet „a tisztáninneri református egyházkerület“ adott ki. Böhm tanulmánya erősen haladó volt korszakának magyar viszonyai között. Éppen ezért Heiszler József, a *Sárospataki Füzetek* nagykarolyi születésű, részint hegelianus szerkesztője szükségesnek érezte az alábbi kommentárt fűzni az irás végéhez: „E becses értekezletre csak azt jegyezzük meg, hogy a merev antropocentrikus világnézet mellett tanácsosnak véljük még a teocentrikus világnézetet is megfigyelni. Különben az ily értekezleteket a tudomány nevében szívesen látjuk.“

Röser Ferenc ötvöstála

Habermas útja Heideggeről Marxig

Jürgen Habermas elválaszthatatlan „a gyakorlati szándékú társadalomelmélet” megteremtésére irányuló törekvéstől. Elméleti munkássága rendkívül változatos, a legkülönbébb társadalomtudományi és filozófiai diszciplínákra kiterjed, s a társadalmi és emberi emancipáció lehetőségeit állítja vizsgálódásainak középpontjába a kései kapitalizmus korában.

Habermas 1929-ben született Düsseldorfban. Filozófiai, jogi, egyetemes irodalomtörténeti, germanisztikai, lélektani és történeti tanulmányokat folytatott Bonnban és Zürichben. 1959-ben doktorált *Das Absolut in der Geschichte* (Az abszolút a történelemben) című disszertációjával; 1962-ben Marburgban habilitált *Strukturwandel der Öffentlichkeiten* (A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása) című, még ugyanabban az évben kiadott művével (magyar fordítása 1971-ben jelent meg Budapesten). 1961-től filozófiát tanít a heidelbergi egyetemen, 1964-től pedig a majna-frankfurti egyetem filozófia és szociológia tanszékének professzora, egyben a frankfurti Institut für Sozialforschung egyik vezető munkatársa. Sokáig benne látták a nyugatnémet ellenzéki diákmozgalom szellemi atyját. 1968-ban azonban szembefordult a radikálisokkal, és Marcusétól is elhatárolta magát. 1971 óta a starnbergi „Max Planck Intézet a tudományos-technikai világ életfeltételeinek kutatására” társigazgatója (az intézet másik vezetője: Carl von Weizsäcker). Munkásságáért Hegel-, Freud- és Adorno-díjat kapott. Őt tartják ma a frankfurti iskola elméleti örökösének, az ún. „kritikai elmélet” legnagyobb formátumú gondolkodójának.

Habermas nemrég vallotta be — szellemi önéletrajzában is kitér erre az eszmei fejlődésében döntő mozzanatra —, hogy megtörtént nála „az áttérés Heideggeről Horkheimerre”. A *Gespräche mit Herbert Marcuse*. Frankfurt am Main, 1978 (Beszélgetések Herbert Marcuséval) című könyvében jelzett „fordulat” voltaképpen átváltás a modern civilizáció heideggeri kritikájából a marxista ihletettséig kritikára. Úgy véljük, ez a fordulat már *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* előtti írásaiban végbement, alig ismert korai munkáiban*, ha nem éppen a legelsőben, melynek Habermas ezt a beszédes címet adta: *Mit Heidegger gegen Heidegger denken*, 1953 (Heideggerrel együtt gondolkodva Heidegger ellen). Habermas, Heideggeren felnőtt nemzedékével együtt, a *Sein und Zeit* (Lét és idő) szerzőjét tartotta kora legjelentősebb filozófusának, s magát a művet Hegel *Fenomenológiája* óta a legkiemelkedőbb filozófiai teljesítménynek. A „Heideggerrel együtt” induló Habermas e vitáirásában nem kerülheti meg Heidegger és a fasizmus közötti érintkezés kérdését. Innen a tematikai megszorítás: Habermas Heideggerben nem a filozófusra összpontosít, hanem Heidegger filozófiai felfogásának politikai összefüggéseit vizsgálja. Egy ilyen megközelítésre az adta az ösztönzést, hogy Heidegger 1953-ban újra megjelentette *Einführung in die Metaphysik* (Bevezetés a metafizikába) című tanulmányát, anélkül hogy átnézte volna az eredeti, 1933-as szöveget. Ebben a tanulmányában Heidegger a náci mozgalomhoz kapcsolja azt az értelemkereső törekvést, mely a „planetáris meghatározottságú technika” világába vetett emberre jellemző, aki minden leigázó technikával csak egyfajta „hősies egzisztenciát” tud szembeállítani. A „technicizált világ” meghaladásának ez a heideggeri kísérlete Habermas szerint az irracionális pszichózisát tápláló érzelmeket vált ki, amit különben maga Heidegger sem vett jó néven. Ez a hamis és baljós kísérlet vezette Habermast arra a következtetésre, hogy „talán eljött az idő Heideggerrel együtt gondolkodni Heidegger ellen”.

Mit jelent „együtt gondolkodni Heideggerrel”? Joggal állíthatjuk, hogy ez közvetlenül kapcsolódik a „technicizált világ” bírálatához s ahhoz a kezdeti szakaszhoz, amikor az elidegenedés jelensége még nem különült el kellőképpen a tudományos-technikai fejlődéstől. Beszédes e tekintetben a *Dialektik der Rationalisierung*, 1954 (A racionalizálás dialektikája) című tanulmánya, amelyben Habermas kimutatja, hogy a műszaki haladás megteremtette magas életszínvonalon megje-

* Jürgen Habermasnak ezek az írásai ma már könnyebben hozzáférhetőek, mert az ötvenes években szétszórtan megjelenő publikációkat maga a szerző vagy a tanítványai kötetekbe foglalták. Ezek: Arbeit — Erkenntnis — Fortschritt, Amsterdam, 1970 (Munka — megismerés — haladás) és Arbeit — Freiheit — Konsum (Munka — szabad idő — fogyasztás) s Gravenhage, 1973.

lenik egy „újfajta elnyomorodás“, az „elidegenedés, amelyről Marx beszélt, és ami nem más, mint „az emberi világ elértéktelenedése“ (Entwertung der Menschenwelt). Mégis, ami Heideggerből maradandó, és nem tekinthető kizárólag csak a heideggeri gondolkodás vívmányának, az a „technikizált világ“ értelmére vonatkozó kérdésfeltevés.

A „Heidegger ellenében“ gondolkodás vonulata kezdettől fogva összehasonlíthatatlanul nagyobb súllyal határozta meg a fiatal Habermas írásait. Általában véve lényeges előrelépés ez a társadalmi viszonyok kritikai alapállású elemzése felé. Habermas ott folytatja az elidegenedés technikai meghatározottságának vizsgálatát, ahol azt annak idején Marx felfedezte: a modern ipari termelésben. A racionalizálás három — technikai, gazdasági és társadalmi — fokozata a vállalatok szintjén sajátos módon: a hatékonyságban, a jövedelmezőségben és a munkával való elégedettségben nyilvánul meg. Habermas szerint — s ez a tétele későbbi elméleti rendszerének kulcsává válik — a társadalmi racionalizálás, módszerét tekintve, semmiképpen sem a technikai és gazdasági racionalizálás közvetlen meghosszabbítása. Ez utóbbiakat ugyanis „... jellemzi, hogy a különböző elemeket bizonyos céloknak megfelelően rendezik, vagy — mint mondani szokás — „megszervezik az eszközöket“. Maga a szervezés pontosságban és teljességben egyre inkább tökéletesíthető. Más szóval: a fejlődés ezen a téren „progresszív“. A társadalmi racionalizálásról nem állítható ugyanez. A társadalmi racionalizálás inkább védelmet nyújt bizonyos szféráknak a szervezés „progressziójával“ szemben. Habermas különbséget tesz a technikai és a társadalmi fejlődés között: míg az előbbire a céltalanság jellemző, ami az értelmes emberi kapcsolatok bomlásához vezet, az utóbbi, a társadalmi fejlődés ezzel ellentétes irányú folyamat, mely a felelősségtudatot és a szabad választást teszi az emberi kapcsolatok alapjává, miáltal értelmet kölcsönöz nekik. Felvetődik a kérdés — írja Habermas fenti tanulmányában —, hogyan lehet a kívánt „új attitűdöt“ magának a racionalizálási folyamatnak a részeként „előállítani“? Előzetesen aligha lehet meghatározni, milyen is legyen ez az „új attitűd“. Meghatározható viszont a szerepek racionális funkciója. Nem profétákra és messiásokra van szükség, hanem olyan szemléletmódra, mely korszerűnek bizonyul, és van annyira általános érvényű, hogy lehetővé tegye az irracionálissá vált társadalmi folyamatok s az elkerülhetetlenül velük járó elnyomorodás megfékezését.

Következő írásaiban Habermas ezt az általa szükségesnek tartott „új magatartást“ írja körül. *Illusionen auf dem Hairatsmarkt*, 1956 (Illúziók a házasság piacán) című munkájában utal például arra az empirikusan is kimutatható tendenciára, mely az egyéni kezdeményezést és a felelősséget egy — önmagát a „tudományosság“ attribútumával ellátó — hatóságra bizza. Szerinte ez a tendencia jelentkezik a párválasztás hagyományosan szubjektív és tudományosan igen nehezen megközelíthető aktusában. Ugyanakkor egy ezzel párhuzamos — az egyéni kezdeményezés és a személyes felelőség szféráját megsemmisítő s azt más instanciáknak alárendelő — tendencia is kimutatható az ún. *social engineering* programban, amelyet a „kritikai racionalizmus“ és a funkcionális hívei hirdettek meg. A *Notizen zum Missverhältnis von Kultur und Konsum*, 1956 (Jegyzetek a kultúra és a fogyasztás közti aránytalanságról) című tanulmányában Habermas felhívja a figyelmet arra, hogy az ipari munka folyamatában kialakuló *habitus* expanzív módon viselkedik: kilép az ipari munka szférájából, s átfogja az emberi tevékenység egészét. Ez azt jelenti, hogy a kívülről szabályozott munka-eljárások kollektív kényszerében születő *habitus* egyetemessé válik; ez a lényegében munkaattitűd — a fogyasztói magatartás köntösében — átfogja az élet egyéb szféráit, rájuk is kiterjesztve a benne rejlő elidegenedést. Most már nem kerülhető meg a kérdés: hogyan lehet kivonni ezeket a területeket az elidegenedés hatása alól, hiszen valamikor ezek voltak a kultúra legautentikusabb szférái. Az irányított fogyasztás feltételei között magát a kultúrát is fogyasztjuk. Az a szféra, mely valamikor távlatokat vetített az ember elé, és a még nem létező ostromlására sarkallt, most egyszerűen aláveti magát a fogyasztás „stílustalan“ kánonjainak. Ez a hanyatlás egyben „stílusvesztéssel“ is jár (Stilverlust), ami viszont a személyi szabadság szférájának beszűküléséhez vezet.

Itt jelentkezik különben először egy — Habermas egész későbbi munkásságát meghatározó — distinkció: igyekszik határozott különbséget tenni az instrumentális és a szimbolikus magatartás között. Az instrumentális magatartás, mely kiváltképpen a tudományra jellemző, legyőzi, uralma alá hajtja tárgyát: ezt a magatartást a valóságból csak az érdekli, ami technikailag manipulálható. A szimbolikus magatartás ezzel szemben „stílusra“ törekszik, ez kiváltképpen a kultúrára jellemző magatartásforma. Van-e napjainkban egyáltalán valamiféle szerepe a szimbolikus magatartásnak? — teszi fel a kérdést Habermas. Egyelőre — adja meg

a választ — annyira túlteng a tudományt, technikát és fogyasztást egyesítő „instrumentális viselkedés”, hogy az ilyen magatartás hatáskörébe kerülnek azok az emberi viszonyok is, amelyek régebben a „szimbolikus viselkedés” szférájába tartoztak. Kibontakozik tehát a „szimbólumot figyelmen kívül hagyó” (Symbolblindheit) folyamat, „a stílus elvesztése” (Stilverlust). A megoldást az adja, ha megvalósítják a stílus hiteles közvetítését. Csakhogy van itt egy bűvös kör: az említett közvetítés csak akkor lehetséges, ha felszámoljuk a fogyasztás uralmát a kultúra felett; ezt viszont csak akkor tehetjük meg, ha megvalósul a stílus közvetítése.

Habermas korai munkáiban következetesen bírálja azt a jelenséget, hogy a fogyasztás kiterjeszti uralmát a művelődés körére. *Konsumkritik — eigens zum Konsumieren*, 1957 (A fogyasztás bírálata — a fogyasztásért) című munkájában Habermas figyelmeztet a szabadság beszűkülésére, az „újrarefeudalizálódás” tendenciájára. A fogyasztás kultúrája, a régi típusú ideológiáktól eltérően, már nem képes a reprezentációk integrálására, legfeljebb csak a viselkedési módokat egyesíti. A tudat passzív tükörképévé lesz az adottnak: válasz az ingerhatásokra. Eppen ezért a fogyasztói társadalom központi kérdése nem az, hogy a tömegek túlzásba vinnék a fogyasztást, hanem az, hogy a fogyasztás elsősorban a termelés, nem pedig az egyének igényeit elégíti ki. „A fogyasztás kultúrája” annyira cinikus — állapítja meg Habermas —, hogy az ellene irányuló kritikát is fogyaszthatóvá teszi, s ezúton integrálja. Később a *Soziologische Notizen zum Verhältnis von Arbeit und Freizeit*, 1958, (Szociológiai jegyzetek a munka és a szabad idő közötti viszonyra vonatkozóan) című tanulmányában — Pollock nyomdokain haladva — jelzi a mélyülő szakadékot, mely a társadalomnak egy kisebbségét az állampolgárok többségétől elválasztja. Ez a kisebbség, szakmai hozzáértése révén, ellenőrzi az ipari társadalmat. Ezt a szakadékot csak úgy lehetne áthidalni, ha szabad idejét a társadalom kötetlenül arra tudná felhasználni, hogy részt vegyen a döntéshozatalok politikai ellenőrzésében. Azok az emberek, akik ezeknek a társadalmi folyamatoknak megfelelően termelik újra életüket, de csak mint fogyasztók vesznek részt e folyamatokban, arra vannak ítélve, hogy tárgyak legyenek, hogy újbarbár státusuk legyen. Mindaddig, amíg az emberek többsége szubjektumként nem szabadul fel, a szó igazi értelmében társadalmi életünk vezetése nem lehet racionális és humánus.

Habermas korai munkáiban körvonalazódik egy olyan téma, amelyet későbbi tanulmányaiban példátlan gazdagsággal fejt ki: a politikai akarat kialakulásának, vagyis a társadalom e működését alapvetően meghatározó döntéseknek a kérdése. Végső soron arról van szó, hogy mit értünk és mit kell értenünk politikán. Ez a probléma abban nyilvánul meg, amit Habermas — Horkheimert követve — „adminisztratív társadalomnak” nevez. Az ilyen típusú társadalom egyre inkább átveszi az egykori liberális kapitalizmus helyét. Habermas szerint ez a társadalom csak tervszerű akciók révén tudja a válságok megelőzése érdekében ellenőrzése alá vonni a társadalmi egészet. Ez az „adminisztratív társadalom”, ha nem akar túllépni saját illetékességi körén, csakis a tudomány részleges eszközeivel élhet: vagyis kizárja a társadalom minden tagjára kiterjedő reflexiót. Az ilyen társadalomban a politika a személyes rendelkezés formáját ölti, ahelyett, hogy a személyek együttműködésének szférája lenne. Ekképpen az elidegenedés „hagyományos” formái mellé egy újabb elidegenedésforma társul, mely mindinkább rányomja bélyegét erre a társadalomra.

Az elidegenedés vizsgálatához a legmegfelelőbb elméleti eszköz a „történelmi materializmus”. Olyan elméleti akciókra van szükség, vélte Habermas az ötvenes években, amely kiszabadítja a marxizmust „poros, antikváriumi” mivoltából, s nem mond le annak elméleti vívmányairól. *Literaturbericht zur Philosophischen Diskussion um Marx und dem Marxismus*, 1957 (A Marx és marxizmus körüli filozófiai vitákra vonatkozó irodalomról szóló jelentés) című írásában elemzi a háború utáni marxista és marxológiai irodalmat azzal a céllal, hogy a Marx-értelmezések tömegéből kiemelkedve megrajzolja a történelmi materializmus igazi arculatát. E tanulmányának alap gondolata: megérteni a történelmi materializmust s ezen keresztül az egész marxizmust.

A marxizmusra vonatkozó felfogása ebben a munkájában formálódik ki. Később sokoldalúan továbbfejleszti ezt az álláspontot, olyannyira, hogy felfogása idővel a jelenkori marxizmus és marxológia szempontjából egyik viszonyítási ponttá válik. Vizsgáljuk meg tehát álláspontjának néhány jellegzetességét a *Jelentés* alapján.

A marxizmus gondolkörében végzett elemzéseinek kezdettől fogva arra irányultak, hogy az utolsó évtizedek filozófiai útkeresései alapján átmentsék a marxista kritika és gyakorlat lényegét. Ezt a tartalmat szerinte két veszély fenyegeti. Egy-

felől az a törekvés, hogy a marxizmust beleépítsék a szentesített tudományba vagy filozófiába, s így „akadémikussá” tegyék, megfosszák a közvetlen valóság irányában megnyilvánuló kritikai és gyakorlati elkötelezettségtől. Másfelől ott van a dogmatizmus veszélye, amely századunk negyedik évtizedében lépett fel a marxista gondolkodásban. A marxizmus szubstanciáját csak úgy lehet a dogmatizmussal szemben megőrizni — írja Habermas —, ha ez a kritikai beállítottságú dialektika a szubjektivitás szerepének elismerésén alapul. Ha lemondunk a szubjektivitásról, vele együtt a kritika is elvész. „Az objektív dialektika, amelyet megfosztottak jogosságának alapjától, a szubjektivitástól — a Sztálin által szentesített történelmi materializmus — nem őrzött meg semmit kritikai elvéből, s így a prekritikus ontológia helyreállításának elvévé vált.” (*Theorie und Praxis*. Frankfurt am Main, 1974. 393.)

A marxizmust kell-e felelőssé tenni a dogmatizmusért? Meg lehet-e érteni a dogmatizmusból a marxizmust? Habermas már csak azért sem kerülhette meg ezeket a kérdéseket, mert az ötvenes években sokan eleve az ezekre a kérdésekre adott igenlő válaszból indultak ki. Habermas szerint a marxizmus meghatározása körüli vitákban vissza kell térni a marxista materializmus eredeti formájához. S ha ezt megtettük, leszögezhetjük: „a történelmi materializmus eredeti formájában nem a XVIII. századi enciklopédisták vagy a XIX. század végi monisták naturalizmusa értelmében »materialista«, nincs szándékában egyszerűen megmagyarázni a világot. A történelmi materializmus sokkal inkább a történelem filozófiájaként és a forradalom elméleteként fogható föl, egységes, humanista módon forradalmi, az elidegenedés elemzéséből indul ki, és célja a létező társadalmi viszonyok gyakorlati forradalmasítása, annak érdekében, hogy így általában meg lehessen haladni az elidegenedést.” (394.)

Habermas igyekezett értékesíteni a marxizmus reflexív dimenzióját, s így a filozófia szerepét a marxizmusban, szembefordult azzal az állásponttal, amely a történelemfilozófiát és forradalomelméletet fel akarja oldani a szaktudományokban. Habermas a törekvést Engels egyes írásainak megállapításaira vezeti vissza; ezekből az derül ki, mintha a filozófia megszüntetése nem a megvalósítása útján menne végbe, hanem úgy, hogy a filozófia feloldódik a szaktudományok sokaságában. Engels a társadalmi forradalmat az ipari forradalom mintájára képzelte el, melynek során az elmélet és a gyakorlat közötti egység kérdése egyszerűen arra redukálódik, hogy a tudomány eredményeit hogyan lehet alkalmazni a technikában. „Az elmélet és a gyakorlat ilyen egysége, a jelenlegi történelmi folyamatok megismerése és a jövőbeni folyamatok ellenőrzése közti közvetítés Engelsnél leegyszerűsödik egyfelől a tudományok közötti kapcsolatokra, másfelől a tudomány eredményeinek »műszaki« alkalmazására.” (395.) Ezzel eltűnik az önreflexió. A társadalom önreflexiójának dialektikája a proletariátus osztálytudatában fejet hajt a vakon ható természeti erők fejlődésének gépezete előtt — állapítja meg Habermas.

A *Jelentés* egyik visszatérő gondolata az, hogy a szerző visszautasítja a marxizmusnak „tisza filozófiaként” történő értelmezését. Habermas érveket hoz fel amellett, hogy a marxista filozófia mint reflexió elválaszthatatlan az elidegenedés megszüntetéséért folytatott akcióktól: „a filozófia mint egész benne foglalatoskodik a reflexióban.” (401.) Ebből a szempontból a marxizmus „a forradalmak történetének filozófiája, amelyet empirikusan kell igazolni”, ez a filozófia „empirikusan alátámasztott történelemfilozófia és ugyanakkor társadalomelmélet, a »végző« filozófia formájában”. (424.)

Mivel a marxizmus reflexív jellegű, és ezáltal kapcsolódik általában az elidegenedés megszüntetéséért folytatott tevékenységhez, sajátos helye van a megismerő diszciplínák rendszerében. A marxizmus nem él filozófiai előfeltevésekkel, hanem kritikának veti alá ezeket, nincs szándékában megalapozni a tudományokat, hanem csak elemzi azok eredményeit, nem olvad bele a tudományokba, hanem kritikailag viszonyul a tudományos vívmányokhoz. A marxizmus lényegét tekintve kritikai, megjelenésével „új, sajátos, a hagyományos ismeretelméletben ismeretlen viszony jelent meg a filozófia és a gazdaság, a kritika és a társadalomtudományok között”. (415.)

Habermas véleménye szerint a marxizmus e jellegzetessége elhomályosul akkor, ha a hegelianizmus folytatásaként fogjuk föl. Szerinte ebben a vonatkozásban a mindenkorai marxológia számára fontos az, hogy le kell vonni minden tanulságot a dialektika „megfordításából”, abból, amiről az érett Marx beszélt. Ebből a szempontból Lukács megmaradt az újhegelianus marxizmus álláspontján, az abszolút szellem logikáját átforgatta az abszolút osztálytudat logikájává. Habermas úgy véli, hogy legfeljebb biográfiai vonatkozásban van kapcsolat Marx és Hegel között, rendszereik között azonban szerinte igen „káros” volna az ilyen kapcsolatok létezését állítani, mivel ez a materialista dialektika körébe vonná a hegeli rendszer-

ben megmutatkozó hiposztázisokat, holott ezeket ez a dialektika elutasítja. „A materialista dialektika tartalmának jobban megfelel azt állítani, miszerint a filozófia azáltal építi ki önmagát, hogy reflektál arra a helyzetre, amelyben van; ez a filozófia abból indul ki, hogy kikapasztja az elidegenedést, és tudatosítja az elidegenedés gyakorlati meghaladását.“ (412.)

Van-e a történelemnek immanens iránya? Habermas felfogása szerint ez az a kérdés, amelyet a Marx és a Hegel közötti viszonyra vonatkozó minden vitában szükségképpen föl kell vetni. A rá adott feleletben szerzőnk azt az álláspontot vallja, amelyet egyesek „illúziók nélküli marxizmusnak“ neveznek, s ezt szembeállítják a dogmatikus fölényvel. A történelem menetét a fiatal Habermas szerint nem valamilyen nagy formátumú subjektum határozza meg, hanem az egymással különböző társadalmi viszonyba lépő emberek. Más szóval a történelem iránya, értelme az interszjektivitás szintjén valósul meg. Nem létezik semmiféle eleve adott irány a történelemben, sem az emberi nem (Hegel), sem az egyén történetére vonatkoztatva.

Végül a *Jelentésben* fejti ki azt a későbbi munkásságában fontos szerepet játszó kritikát, amely Adorno nyomán az úgynevezett „eredet filozófiájának“ (Ursprungsphilosophie) bírálatába torkoll. Ezen a kifejezésen mind a két gondolkodó azt a filozófiát érti, amely a metafizikai értelemben vett „első“ eszméjével dolgozik, s ennek az „első“-nek a megvilágítására szolgáló eljárásaként alapozza meg magát. Habermas kezdettől fogva állította: az ilyen filozófiának le kell mondania a kritikáról s ezzel az elmélet és gyakorlat egységéről. Nála a történelmi materializmusban a munka elsődleges valóságként jelentkezik, anélkül hogy metafizikai primátusa volna: „A materialista dialektika a dialektikus logikát a munka összefüggésében, az ember és a természet közötti cserében fogja fel, anélkül, hogy a munkát valamilyen metafizikai alapnak tenné meg (legyen az teleologikus jellegű — a megmenekülés szükséglete —, vagy antropológiai jellegű, mint a továbblépés szükséglete).“ (441.)

Első írásai vita jellegű állásfoglalások egyes politikai kérdésekben, nagy német gondolkodók műveivel vagy a róluk megemlékező munkák nyugat-németországi megjelenésével kapcsolatosak (Heidegger, Bloch, Jaspers, Plessner), vagy a háború utáni „gazdasági növekedés“ jelenségével összefüggő elméleti problémákhoz kötődnek. Belső logikájuk szerint ezek a művek beletorkollnak a marxista irodalom és a háború utáni marxológia elemzésébe, s Habermas ennek kapcsán fogalmazza meg felfogását, amely saját meghatározása szerint a „gyakorlati szándékú társadalomelmélet“ értelmében vett marxizmus.

Habermas a hatvanas években kezdte megvalósítani a „gyakorlati szándékú társadalomelmélet“ megteremtésére irányuló programját. Kutatásainak rendszeres összefoglalásakor első lépésnek az elmélet és gyakorlat közötti „empirikus vonatkozások“ vizsgálatát jelölte meg. Főleg azokban a tanulmányaiban, amelyek a modern polgári nyilvánosság fejlődését kutatják. Ezek végső fokon egy lépést jelentettek előre a kései kapitalizmusra vonatkozó elméletének kidolgozása felé. Ilyenek: *Über den Begriff der politischen Beteiligung*, 1958 (A politikai részvétel fogalma) című terjedelmes tanulmánya, de főleg *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (1962) című könyve. Ezekkel a munkákkal nyitja azoknak az írásoknak a sorát, amelyeknek célja felépíteni a mai ember és a mai társadalom problémáinak magyarázatára és tisztázására szolgáló elméleti-filozófiai rendszert. Mindezt olyan feltételek között, amikor már nem lehet tovább élni a régi „laissez-faire“ alapján: állandósul az állam beavatkozása a gazdasági szférába; a tudományos és technológiai kutatás átalakul a gazdasági fejlődés mozgatójává; törés áll be az alapvető döntéseket hozó intézményi keretek, valamint az állampolgárok demokratikusan kifejezett akarata között, s megjelenik e jelenséget etikailag-politikailag bíráló áramlat.

Balázs Sándor fordítása

LÁSZLÓFFY CSABA

(TÖREDÉK — DEREKBA TÖRT CÍMMEL)

A Az idő nem gyöngéd nem erőszakos velünk
K nem hibázik és nem ismer becsületet
K a világtörténelemhez is
O csak annyi köze van
R mint Caligula lovának a csúffá
vagy nevetségessé tett döntésekhez
H ganéjból nyom rá patájával pecsétet
Á az már hallás vagy hallókészülék
T kérdése hogy közben milyen nyerítést
véltünk (félünk) hallani kórörvendőt
K megkönnyebbítő-kacagót tragi-
I kust ha egyáltalán hallunk vala-

M I T O S Z T ?

-(mitoszt)

AZ UTÁN BÁTYÁMHOZ

A részletekre vagy kíváncsi most hogy az egész örökre elásva és betakarva sok mocsokkal (ahogy tegnap Réka mondta) a rothadás émelyítő szagától mohón megmérgeződött szegfűszirmokkal az ázott szalagokról megcsontkítva leszakított búcsúszavakkal a sártól pettyezett az áprilisi szélről résztvétől hírnévtől cibált-hurcolt nevünkkel a hiábavaló lelkiismeret-furdalástól könnyektől álmatlanságtól önsajnálkozástól árnyékolt terhes nappalainkkal jaj talán még a gyerekkorunkból visszahallott pityergéseinkkel hahotáinkkal s az ötágú családsípon annyiszor végigjátszott-fütyögött kifogyhatatlan-tömjenfűst-szentségű anekdotáinkkal is? nem azok épp oly véglegesek és bármikor közelbe-hozhatók akár NAGYANYÁNK APÁNK ANYÁNK hármaskapcsolódása és találkozása egy méterrel és néhány centiméterrel a felszín alatt most már csupán a mi bánattal csatás arcunkra varázsolhatja vissza vonásaikat az idő itt állunk bénán kiszolgáltatottan recsegő rozsdásodó törekeny tárgyaik közt a szemünk világával együtt életlenedő halványuló fényképeikkel kézírásukkal és meg sem kísérelünk behatolni új történetükbe a szívós füvek szüntelenül feldúlt határvédelmén túl húzódó világbirodalomba nem a rémület tart vissza vagy a képzelethiány unokáim szemével fenyő-dédapát gesztenyeta-dédanyát-ükanyát látok jobb mégis elfelejteni amit a költők tehetetlen gyarlósága talált ki (nincsen b i b o r h a l á l) mint gyermekem fájdalommal lesni hogy az ordas összecukott fogsorainak öntőformája a sárból rubintot lövelljen felénk (a legkisebb lányunoka meséjébe oldódó Mallarmé-reminiszenciák!) lassan majd úgyis eljutunk egyenként magunk is eljutunk mindenképpen a végső roncsokkal letakart selyem-öntudatlanságig midőn már képtelenek leszünk feltűzni anyánk földi rontástól óvott hátgerincének lázharmatos árbocára az emlékezetünkben megrebbentett utolsó lilimmosolyt

alkonyatban körülüljük a kerekasztalt éhesek
vagyunk nem vesszük észre a kés a kenyér különös árnyékát
egy ledőlt gótikus torony egy letarolt domb vagy csak
fáradt szakállhoz elomló kontyhoz hasonlatos
ujjunkba kés szalad de a puha sajttól is
fel-felsikít egy fogideg már az unokák is
tanulgatják a fájdalmat dadogva szótagolva
nevetséges gesztusokkal kísért megrögzött makacs
artikulációval mint egy idegen nyelvet
ezek már a sok-sok év múltán homályban bujkáló
nyelvünk hegyéről régi zománcként könnyen
lepergő a rozsa alól már fel nem fejthető
sejtéseinkben halálra keresett részletek

mikor és kiben áll össze majd újra az egész?

BALLA ZSÓFIA

AMIKOR MAJD AZ ÚJ VILÁGBAN

Amikor majd az új világban
új fényt gyűjtök este, más-világot,
s vacsoráztok (ebédlő-szobában, persze),
ajókat esztek új kenyérrrel,
villát forgattok rózsaszín tenyérrel
és isztok Calvadost, esztek szarvasgombát,
spárgát,

— akkor majd az ajtót kitérve
(mint húsvét-ünnepen Ilést-Élijáhut
várják így terítékhez) ti is úgy
lestek-vártok, hogy majd odajárul
asztalotokhoz, ki nincs ottan, csak itt,
a más világ világol csak majd, nem vakít, —

és rátok gondolunk mi is a percben,
mintegy léket nyitva, résnyit a fényen,
hol néhány telefonszám köröz majd ön-feledten.

HALOTTNAPI VERS ÉLŐ BARÁTOKRÓL

Akik most tértek haza, saját ágyukba bújnak,
nagyhosszú út után fürdőbe, kifúltan,
az otthon: gesztenye és parázs.
Kik most indulnak útnak, bő ruhákba
öltözöttek, autóra szállnak, — nézik a tájat,
ahogyan testét tárja szembe.

Aki érkezik — aki indul; idegenbe —

és hol van az, ki elmegy már egészen,
s hol az, ki érkezéstelen, egészen itt van.
Az utakon most autók,
mozdony fénye villan, mint gyertyaláng.
Az utazás egyetlen kigyókristálygömbben.

Trágárság és civilizáció

Az elmúlt két évtized antropológiai kutatásában egyre határozottabban bontakozik ki egy olyan irányultság, amely — végleg feladva a „felsőbbrendű” európai civilizáció és a „primitív” kultúrák közötti előítéletes különbségtételt — a „modern” társadalmak életére összpontosítja a figyelmét. Ez az irány *maguknak* a civilizált társadalmaknak, „magas kultúráknak” a történetében és jelenkorában próbálja feltárni azokat a szokásokat, konvenciókat, tabukat, rítusokat, azokat a szimbolikus rendszereket, a folklorisztikus kultúrák azokat a formáit, amelyek mai életünkben is jelen vannak, betöltik szerepüket, és folyamatosan újratermelődve a civilizációs, technikai, társadalmi átalakulások nyomán új funkciókat kapnak. A trágárság, az obszcenitás kérdéskörét ebből a civilizált világra vonatkoztatott antropológiai nézőpontból szeretném megközelíteni. Hadd próbáljam meg előljáróban némiképp pontosítani e nézőpontot.

A civilizáció ismérvei

A civilizált társadalmakban a kultúra szektorai két alapvető csoportba rendeződnek: az írásbeliségen alapuló, uralkodó pozícióban lévő „magas kultúra(k)ra” és a szóbeliségen alapuló, alávetett, hagyományosabb kultúrmegnyilvánulásokat mutató „tradicionális kultúra(k)ra”. Ez a kulturális tagolódás a társadalmi élet, az emberi kapcsolatok szerveződésének kétféle mechanizmusával hozható összefüggésbe: a rokonságon, nemeken, korcsoportokon, lakóhelyi, területi, etnikai közösségen alapuló hagyományos formákkal és az ezeket alárendelő, átstrukturáló, olykor radikálisan felszámoló modern intézmények rendszerével.

A középkori Európa kulturális megosztottsága ebből a nézőpontból paradigmaticusnak tekinthető (Jacques Le Goff: *Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne*. In: *Niveaux de culture et groupes sociaux*. Paris—La Haye, 1967. és *Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail et culture en Occident*. Paris, 1977., Carlo Ginsburg: *Il formaggio e i viermi*. Torino, 1976. Bevezetése magyarul: *A sajt és a kukacok*. Világtörténet, 1979. 3., Jean-Claude Schmitt: *„Népi vallás” és folklorisztikus kultúra*. Világtörténet, 1979. 3.). Vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy a kétféle kulturális szerveződés együttéléséből fakadó ellentéteket, a kölcsönös alkalmazkodás módjait, formáit viszonylag „hosszú időtartamon” át tanulmányozhassuk. Megfigyelhető, hogy a klerikusok írásbeliségen és kifejezett egyházi intézményrendszeren alapuló kultúrájának számos elemét sikerült rákényszeríteni a középkori „népi kultúrára”: a paraszti közösség életét szabályozó hagyományos ünnepeknek, termékenység-ritusoknak a keresztény egyház szertartásaiba beilleszkedve, a keresztény szentek kultuszához kapcsolódva kellett újratagolódni — a tilalom, a tolerancia és az ellenállás vonatkozási rendszere jelölte ki a népi kultúra új létfeltételeit. A nem hagyományos módon létrejött középkori társadalmi csoportok, intézmények ugyanakkor hamarosan kialakították a maguk hagyományos jellegű szokásait, szertartásait is. A középkori városi céhek, testvériségek, egyetemek vagy a szerzetesközösségek, lovagrendek életéből sem hiányoztak az átmeneti rítusok, ünnepek, hamar konvencionálissá váló viseleti szokások, s még kevésbé a babonák, hiedelmek, folklorisztikus dalok, versek, elbeszélő műfajok. (Tekintsünk el most ebben a sémában a középkori kultúra megosztottságának harmadik jelentős tényezőjétől, a „magas kultúrává” fejlődő lovagi-udvari, majd egyre inkább városi laikus kultúrától, melyet hasonló mechanizmusok állítottak szembe, illetve kötöttek össze mind a klerikus, mind a népi kultúrával.)

A kultúraszerveződés hagyományos „logikái”

A középkort véve alapul, a civilizált társadalmakon belül a hagyományos logikájú kultúraszerveződés három — egymást gyakran átfedő és csak logikai úton vagy végeredményében szétválasztható — típusát különböztethetjük meg:

1. Vannak olyan szokások, rítusok, hiedelmek, folklórelemek, amelyek a civilizáció világán belül vagy annak periferiáján létező hagyományos közösségek életé-

ben, világméretű szerepet töltenek be, és viszonylag koherens együttesbe rendeződnek. Nemcsak szerveződésük, funkcionálásuk módozatai különböztetik meg őket a civilizált kultúra alkotóelemeitől, hanem az is, hogy szervezőelveik, kognitív, esztétikai és világszemléleti kategóriáik nem az illető civilizáció szimbolikus univerzumából származnak. (Peter L. Berger—Thomas Luckmann: *The Social Construction of Reality*. New York, 1967.) Ez a tulajdonképpeni *folklorisztikus kultúra*.

2. A tradicionális csoportok és a modern intézmények, a hagyományos és a magas kultúrák köreinek érintkezési, metszési pontjain jön létre mindaz, amit a *kultúrák közti kommunikáció folklorjának* nevezhetnénk. Ide sorolhatnók a középkori kultúrából a népi ünnepek, hiedelmek, átmeneti ritusok új, folklorizálódott keresztény formáit, az egyházi szertartások népi paródiáit, valamint a „lesüllyedt kultúrjává” (gesunkenes Kulturgut) kérdéskörét. Másfelől ide tartoznak a magas kultúrába utat találó és annak feltételei között, de félig-meddig folklorisztikus formában továbbélő népi kultúrjává. Ilyen az exemplumok (példabeszédek) népi elbeszélésből merítő, szóbeli és írásbeli úton egyaránt terjedő s a népmeseirodalomra visszaható egyházi folklorja, ilyen a népviselet hatása a világi öltözködésre vagy a népi szertartások beépülése a világi-udvari kultúra etikettjeibe.

3. Az intézmények és a magas kultúra meghatározta területeken is megtalálhatjuk a kultúráképződés hagyományos mechanizmusait és termékeit, mégpedig a vártnál sokkal jelentősebb mértékben. Egy olyan mesterséges, sőt a hagyományos társadalomszerveződéssel éppenséggel ellentétes felépítésű közösségnek, mint a kolostorban élő szerzetesség, a területi egyházszervezet hierarchizált bürokráciájának vagy az uralkodók körül szerveződő udvarnak is szüksége van olyan szokásokra, ritusokra, kommunikációs formákra, amelyek tagolják saját életét, tevékenységét, kifejezésre juttatják és szimbolikusan megszilárdítják a közösség tagjai közötti hierarchikus vagy egalitárius elrendezettséget, továbbá lehetőséget nyitnak az esetleges belső konfliktusok kihordására is. Ez a *civilizációs-intézményes folklor* kétféle módon jön létre: részint az e téren létező tapasztalat tudós újrendszerzésével, racionalizálásával, részint az így létrejött szertartásrend spontán továbbalakításával, a hiányzó funkciók spontán betöltésével. A hagyományos kultúraszerveződések logikája mindkét esetben áttételesen érvényesül: egyfelől ez modellálja a hivatalos egyházi, udvari szimbolika, szertartásrend tudós eltervezését, másfelől a nem hagyományos közösségek spontán kultúraalakítása — ha sokban igazodik is az intézményes létfeltételek nyújtotta lehetőségekhez — a civilizált környezet ellenére a folklorképződés mechanizmusai szerint történik.

Modern folklor típusok

A fenti három típus természetesen a mai modern kultúrákban is elkülöníthető. A teljesség igénye nélkül csak néhány kiragadott példára utalnék itt.

1. A *folklorisztikus kultúrának* ismert paraszti vagy harmadik világbeli továbbélése mellett e típusba sorolnám a városi kultúra olyan újonnan létrejött hagyományos közegeit, mint a gyermekfolklor, a munkáskultúra, valamint a bűnözők vagy a marginális rétegek szubkultúrái. Mindhárom esetben vitatható, hogy milyen értelemben tradicionális egy-egy ilyen városi kulturális közeg. Hiszen a gyermekfolklor más nézőpontból a harmadik típusba, az iskola intézményes folklorjához tartozik, a munkáskultúra ugyanígy kötődik a gyár intézményrendszeréhez, a bűnözők folklorja pedig a börtönhöz és az őket szubkultúrájukba záró egyéb intézményes társadalmi kirekesztő mechanizmusokhoz. (Michel Foucault: *Surveiller et punir*. Paris, 1975.) Azért sorolnám őket mégis a folklorisztikus kultúrák közé, mert a civilizáció kulturális termékeitől, kommunikációs formáitól, konfliktusmegoldó technikáitól különösen éles határok választják el e közegeket: életkori sajátosságok a gyermekek esetében, társadalmi korlátok, fizikai munkához kötődő életforma a munkásoknál, törvényen kívüliség, marginális létforma a bűnözőknél. Mindennek következtében a hagyományos ritusok, folklorképződmények e közegekben meghatározó szerepet töltenek be, koherens rendszert alkotnak.

2. A *kultúrák közti kommunikáció* modern folklorjával kapcsolatban — amellett, hogy civilizált világunkban természetesen minden hagyományos közeg bőséggel szolgáltat példákat rá — mindenekelőtt a nagyvárosokba betelepült etnikai kisebbségek akkulturációját vizsgáló etnológiai, szociológiai, szociolingvisztikai stúdiumok érdemelnek említést. Talán leginkább e típusba kívánkozna a „tömegkultúrának” azok az új formái is, amelyek a modern médiumokhoz (nyomatás, fotó, mozi, rádió, tv) kötődve, ugyanakkor szervezőelveiben a hagyományos kultúra mechanizmusaira támaszkodva, mintegy megtestesítik a civilizált társadalmak kulturális kétarcúságát (western, krimi, sci-fi; képregény, slágerzene, popzene, blues, dzsessz),

és na igazra lesz Marshall McLuhannak, egyszer még „globális faluvá” alakítják az egész civilizált világot. (*Understanding Media*. New York, 1966.)

3. A harmadik folklórtípus, a *civilizációs-intézményes folklór* a civilizált társaséletben, munkahelyeken belül kikristályosodó jellegzetes élethelyzeteket ritualizált keretbe foglaló nyelvi, udvariassági formulák, gesztusok, konvenciók rendszere. Ezekre újabban az interakcionista szociálpszichológia (Erving Goffman: *Behavior in Public Places*. Glencoe, 1963., *Interaction Ritual*. Doubleday, 1967., *Frame Analysis*. New York, 1974., magyarul: *Érintkezések. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1978) és a kommunikációelmélet (vö. *Kommunikáció 2. A kommunikáció világa*. Horányi Özséb [szerk.] Bp., 1978) fordít különös figyelmet. Ide tartoznak az állami, politikai intézmények, munkahelyek, iskolák, kaszárnyák hivatalos szertartásai, ünnepei — például a május elsejék (Voigt Vilmos: *Május elseje jelei*. Világosság, 1978. 9.). S végül ide sorolható a totális intézmények (kolostor, iskola, kaszárnya, börtön, elmeegógyintézet) szabályozott életmenetének, eltervezett környezeti elemeinek, kommunikációs formáinak az a másodlagos felhasználása (*secondary adjustment*), amely — mint Goffman szépen modellbe foglalta az elmeegógyintézet kapcsán (*Asylums*. Middlesex, 1968) — lehetővé teszi, hogy ezeknek az intézményeknek a lakói — legalábbis részben — visszahódítsák egyéni és kiscsoportos szabadságjogaikat. A civilizációs és intézményes kötöttségek másodlagos felhasználásakor ugyanis éppen azok a vágyak, törekvések, kulturális igények az irányadók, amelyeket e kötöttségek kizárni vagy megrendszabályozni voltak hivatottak, s ebben a megfordított viszonyban, amikor a diákok, sorkatonák, rabok, elmebetegek „túljárnak” az okosok, az örök, a felügyelők eszén, a hagyományos kultúra logikája adja a legfontosabb támaszt.

Összefoglalva: a civilizált társadalmakra vonatkoztatott antropológiai nézőpont e társadalmak életében és kultúrájában konstitutív, funkcionális, továbbá érték-hordozó elemnek tartja mindazt, amit e civilizációk önértékelése hosszú időn át „elmaradottságnak”, pusztulásra ítelt, „túlélő” primitív maradványnak, „babónának”, „devianciának” minősített.

„Civilizált” taburendszerek

Az obszcenitás, a trágárság megnyilvánulási formáinak jellemzésekor a fent vázolt kulturális tagolódást szeretném figyelembe venni. Az obszcenitás társadalmi-kulturális funkciójának megértéséhez azonban szükséges egy további szempont bevezetése: léteznek-e, s ha igen, hogyan működnek a taburendszerek a civilizált társadalmakban?

„Az obszcenitás természetét és jelentését firtatni majdnem olyan nehéz, mint Istenről beszélni” — mondja Henry Miller. Van benne valami: a szexualitás világát az emberi kultúrák ismert történetében mindig is tabuk, tilalmak bástyázták körül, akárcsak az istenek és földi képviselőik birodalmát. Ne firtassuk most e tilalomrendszerek létének — történelmileg változó — értelmét, funkcióját, sem pedig azt, hogy melyek azok az okok, amelyek a szexualitást ilyen univerzális tilalom tárgyává tették minden ismert emberi közösségben (a számomra legelfogadhatóbb magyarázatot e tárgyban Georges Bataille adja: *L'interdit et la transgression*. In: *L'érotisme*. Paris, 1957). Két dolgot hangsúlyoznék itt e taburendszerekkel, tilalmakkal kapcsolatban.

a) Az *együttélés a tilalommal, tabuval* többnyire úgy történik, hogy a tilalmat rendszeres időközönként, adott helyen, adott tevékenységek folytatásakor, bizonyos egyéni vagy kollektív sorsfordulók alkalmából, bizonyos személyek vagy mindenki számára ideiglenesen érvényen kívül helyezik. A tilalom, a tabu valójában a hétköznapi élet menetébe probléma nélkül be nem illeszthető dolgokkal — szakrális, közösségi értékekkel, veszélyes jelenségekkel — történő érintkezés, közlekedés komplex, ritualizált szabályozórendszere, amely minden hagyományos kultúra alkotójának. (Roger Caillois: *L'Homme et le Sacré*. Paris, 1950. és Victor Turner: *The Ritual Process*. Ithaca—London, 1977.)

b) A civilizációk által átvett, fenntartott vagy újonnan kifejlesztett taburendszerek úgy viszonyulnak hagyományos megfelelőikhez, mint a *civilizációs-intézményes folklór* a tradicionális *folklórisztikus kultúrához*. A tilalmakat a magas kultúra indoklásai s az intézményes kényszer mellett a hagyományos modelleket követő rituális formák igyekeznek rögzíteni, eredményessé tenni. Ugyanakkor a tilalmak és az élet közötti feszültségre nincs civilizációs-intézményes megoldás: a tilalmakat, tabukat differenciált szabályozórendszerre itt a civilizációs-intézményes kényszerrel szembeni ellenállás alakítja, a hagyományos kulturális logika érvényre jutása hozza létre a szükséges tagolódásukat. (Sally Falk Moore—Barbara Myerhoff: *Secular ritual*. Amsterdam, 1977.) Ennek a konfliktushelyzetnek a következménye, hogy az

Élethez igazított, működő taburendszer egészét egyetlen civilizált vagy tradicionális közeg sem érzi magáénak — a tilalmakkal kapcsolatban kialakított viszony formái jelölik ki sokszor azokat a törésvonalakat, amelyek a különböző logika szerint szerveződő társadalmi-kulturális közegeket elhatárolják egymástól.

Jól példázza a fent mondottakat az a három történelmi fázis, amely az európai civilizációban a szexualitással kapcsolatos modern tilalomrendszer kialakulásához vezetett.

Az antik közel-keleti, görög, hellénisztikus és római civilizációban a szexualitásra vonatkozó tilalmak és a tilalmak megszegésének formái az archaikus vallások tisztán tradicionális kulturális logikája szerint alakulnak. A hétköznapi, családi keretben szerveződő szexualitás antitézise: az orgia, a promiszkuitás, a prostitúció helyet kap az élet szakrális szabályozórendszerében mint a tilalomszegés ritualizált, „szent” formája (afrodíszia, dionüszia, Priaposz-kultusz, templomi prostitúció stb. [Burgo Partridge: *A History of Orgies*. New York, 1960]). Emellett — részben ezekhez a kultuszokhoz kapcsolódva — megfigyelhető a szexualitás megnyilvánulásainak, ábrázolásainak, kifejezéseinek mágikus használatát a termékenység-szertartásokban és az átmeneti ritusokban is. A nemi szervek ábrázolásának, felfedezésének, emlegetésének mágikus funkciója számos formában napjainkig is tovább él a hagyományos paraszti kultúrákban rontás-elhárító, termékenység-varázsló eljárás-ként (László Gyula: *Varázslat egy középkori falusi templomunkban*. In: *Régészeti tanulmányok*. Bp., 1977., Röheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Bp., 1925), valamint a káromkodás, az átkozódás formuláiban.

A kereszténység alapvető átalakulást hozott a szexualitás értékelésében. Újraértelmezte a szent dolgok világát, kirekesztette onnan a tilalomszegés ritualizált formáit (mindenekelőtt az áldozat hagyományos formáját), és bizonyos transzcendentális értékek nevében erendően bűnös és profán dolognak minősített minden evilági örömet, mindenekelőtt a testiséget, a szexualitást. Civilizációs-valláserkölcsei taburendszer léptetett életbe a szexualitással kapcsolatban, amely mindenekelőtt az intézményes nevelés—ellenőrzés—büntetés és az interiorizált morális kényszer eszközeivel próbál érvényesülni, bár kénytelen élni a tiltás és alkalmankénti engedélyezés mechanizmusával is: az őskeresztény radikális askéta beállítottság után az egyház áldását adja a házasságra, s az azon belül folytatott szexuális életre, amennyiben annak célja utódnemzés és nem az örömszerzés.

A tilalomszegés gyakorlata

Mindez különleges szimbolikus jelentőséggel ruházta fel a szexualitást a középkorban: természetes fonákja, obszcén kísérője lett az emelkedett valláserkölcseknek és mindenféle szent vallási megnyilvánulásnak. A tilalomszegés szent és félelmetes funkcióját a kedélyes profanáció folyamatos gyakorlata váltotta fel. Az egyházi ünnepciklusban — a hagyományos kulturális logika érvényesülése jegyében — helyet kap a szent dolgokat, intézményeket profanizáló népi nevetéskultúra (bolond-ünnep, farsang, szamarünnep stb.), amely minden szellemi, egyházi, szent értéket az anyagi-testi világ termékeny káoszára s mindenekelőtt a szexualitás és az anyagcsere jelenségeire vezet vissza. Sor kerül mindenféle emelkedettebb egyházi kulturális műfaj, misztériumjáték, liturgia, prédikáció, példabeszéd travesztiájára. A tudós egyházférfiak az eretnekek, majd a boszorkányok orgiáiról, valamint a köz-nép szexuális kicsapongásairól elmélkednek, a népi kultúrában pedig a papok, szerzetesek, apácák titkolt obszcenitása válik kedvelt toposzá. (Bőséges példaanyag: Eduard Fuchs: *Az újkor erkölcstörténete*. Bp., 1926. és Jacques Rossiaud: *Prostitution, jeunesse et société dans les villes du Sud-Est au XV. siècle*. Annales E.S.C. 1976.) A középkori és reneszánsz udvari-városi kultúra egy jelentős vonulata — a *Carmina Burana*tól, Boccacciótól kezdve egészen Rabelais-vel, Shakespeare-rel, Arctinóval és Cervanteszel bezárólag — ebből a groteszk, profán népi nevetéskultúrából kristályosodott ki, ennek felvállalt vulgarítására támaszkodott az uralkodó helyzetben levő „komoly” egyházi kultúrával szemben. Mihail Bahtyin, aki e népi világfelfogásról — hamarosan teljes egészében magyarul is megjelenő — Rabelais-könyvében (bevezetése Mihail Bahtyin: *A szó esztétikája* című kötetében. Bp., 1976) a legkiválóbb áttekintést adta, sajnálkozva állapítja meg, hogy ez a népi nevetéskultúra a reneszánsz korszaka után újra háttérbe szorul, mindinkább kireked a világi kultúra magasabb szféráiból.

Ennek a kirekesztésnek többféle magyarázata lehetséges. Hozzájárulhatott a reformáció, a puritanizmus, az ellenreformáció nyomán újra tért nyerő és minden korábbinál „hatékonyabban” interiorizált keresztény valláserkölc, de éppenséggel az is, hogy a kereszténység a XVII. századtól kezdve fokozatosan elveszti uralkodó

helyét a magas kultúra világában, s ezért ott funkciótlanává válik a szent dolgok obszcén profanizálásának teljes eszköztára is (de Sade márkit elmegyógyintézetbe zárják e tárgykörben megkísérelt, filozófiai igényű szintetizáló kísérletéért!). A szexualitásra vonatkozó modern taburendszer kialakulásának harmadik — a „viktoriánus morál”-ban kicsúcsosodó — történelmi fázisát a legkielégítőbben talán a „civilizációs folyamat” fogalomköre írja le. A fogalmat Norbert Elias vezette be 1936-ban irt, de csak az utóbbi évtizedben történt újrakiadások nyomán népszerűvé vált művében (*Über den Prozess der Zivilisation*. Bern, 1969). A nevelési és illem-szabályokat leíró könyvecskékben található konvencionálizálódott társas érintkezési formákat, udvari etiketteket vizsgálva Elias megállapította, hogy a XVI—XVIII. században alapvető változás következett be abban a viszonyban, amely az embereket az anyagi-fiziológiai természetű életjelenségekhez és egyáltalán a testiséghez fűzi. A civilizáció közegében a különböző testi megnyilvánulások mindinkább vulgáris színezetet kapnak, undort keltenek, és hamarosan még emlegetésük is száműzetik a társasélet nyilvános keretei közül. Ekkortájt születik meg a köpködés, bőfögés, szelentés, horkolás — korábban inkább kedélyes derűtséget keltő — életjelenségeivel kapcsolatban a civilizációs iszony. Ebben az időszakban válik szegyenletes dologgá az ember mindennapos anyagcserezüksége, amiért szabadkozni, körülírásokba bonyolódni illik, ha véletlenül épp társaságból szólítja el az embert. Ekkor lendül fel újra a természetes testi szagokat ellensúlyozó illatszerek használata, az arcbőrré-púder és festék kerül, a haj helyére pedig természetesen színű, majd fehér, rizs-porozott paróka. Az étkezés ugyan nem rekedt ki a nyilvános társastevékenységek köréből (bár egy ilyen civilizációs megoldás sem elképzelhetetlen: gondoljunk Buñuel abszurd ötletére, amelyet *A szabadság fantómjában* filmesített meg), de kellő közvetítőeszközök — az ekkor általánossá váló evőeszközhasználat — és illemszabályok jelentős mértékben csökkentették materiális jellegét. Az éhség fizikai ingerének leplezetlen és örömteli kielégítése állatiasnak minősült, egyre inkább csak a társas étkezés konvencióinak a keretei között vagy néhány értő ingyenc szenvedélyeként lett elfogadható.

A „civilizációs folyamat” a testiség más megnyilvánulásaival együtt a szexualitást is új tilalmak, előírások rendszerébe kényszeríti, eufemizmusokba, galáns szokások finom játékaiba burkolja. Egyre hangsúlyosabb lesz a meztelenség tilalma, amit például az is mutat, hogy visszaszorul a meztelenül alvás, valamint a nem házas különmemék (szülő—gyerek, hűg—báty, távolabbi rokonok) egy szobában hálásának a középkorban általános szokása. Bezárják kapukat azok a fürdőházak is, ahol a középkori egyház minden morális rosszállása ellenére meztelenül fürdőztek együtt férfiak és nők. A szexuális megnyilvánulásokra nehezedő új tilalmakat példázza, hogy a XVIII. század elején válik problémává, tiltott dologgá a gyermekkori maszturbáció, aminek kapcsán a gyerekek szexuális neveltetése minden korábbinál intenzívebb felügyelet alá kerül. (Michel Foucault: *Histoire de la sexualité*. Paris, 1976.)

A XVIII—XIX. századnak köszönhető az obszcénitásra vonatkozó keresztény és civilizációs elítélés tabuvá fejlődése a szó nyelvi értelmében: a trágárság, sőt az erotikus téma is egyre kevésbé eltűrt a civilizált nyilvánosság magasabb szféráiban. A választékos stílus száműzi a szótárából a vulgárisnak ható szavakat, és hamarosan kitiltja őket a nyomtatás világából (innen az elnevezés: „nyomdafestéket nem tűró kifejezések” — valójában őket nem tűri a nyomdafestékl). A szexualitás tabu jellegét és más korábbi tabukkal felismerhető rokonságát mutatja az a tény is, hogy a keresztény vallás törvény támogatta befolyásának hanyatlásával a káromkodás folklorisztikus műfajában túlsúlyba kerül a trágár szitkozódás az istenkáromlással szemben. (Makoldy Sándor: *A káromkodás elterjedése és büntetése 1850-ig*. Ethnographia, 1926. 2., 3.)

A szexualitással és a test biológiai funkcióival kapcsolatos dolgok közszemlére tételének, néven nevezésének tabuja egyébként korántsem egyedül az európai civilizáció sajátossága: hasonló szervezőelveteket ismerhetünk fel például az afrikai Nupe törzs kötelező nyelvi prudériájában, eufemizmusában, a — létező — vulgáris szavakat arab kölcsönkifejezéssel helyettesítő szokásában, valamint az ilyen feltételek között népszerűvé lett kétértelmű, sikamlós történetekben. (S. F. Nadel: *Morality and Language among the Nape*. Man, 1954. 1.) Megemlíthetnénk Margaret Mead leírását is arról az új-guineai törzsről, ahol a női meztelenségre vonatkozó szigorú tabu következtében (a nők nemcsak közönségeskor, de még szüléskor sem vetik le levlésznoknyájukat) a törzs férfitagjai szinte állandóan azzal foglalkoznak, hogy mi van a szoknya alatt: obszcén célozgatásokkal és történetekkel szórakoztatják egymást, továbbá kedvelt szokásuk a voyeurizmus, a szomszédos törzs asszonyainak meglesése, akiknél nincs érvényben a meztelenség ilyen szigorú tabuja. (Margaret Mead: *The Nudist Idea*. Redbook, 1958. 6.)

Ma már közhely, hogy a viktoriánus morál civilizációja szintén kidolgozta a maga modus vivendijét a tilalmakkal kapcsolatban: a szexualitás nyilvános tabuját a társasélet számos olyan alkalmi formája szötte át, ahol e tilalom feloldottnak volt tekinthető, és szabadon élhettek az önálló gondolatrendszerre racionalizálódott obszcenitás, a jelentős iparrá fejlődött obszcén szórakoztatás szolgáltatásaival. A házasság makulatlan ideáljának fő támasza ilyenképpen a posztitúció elítélt, ugyanakkor mégis megtúrt intézménye lett: a bordélyház — már a kései középkortól kezdve — a városi „legényavatás” többé-kevésbé elismert szintere, a „beavatás” átmeneti rítusára legtöbbször maguk az erényes családapák kísérték fiaikat. A meztelenség nyilvános tabuja tette vonzóvá a többé-kevésbé meztelen táncosnőket felléptető kabarékat a XIX. század végén, majd századunkban a sztriptíz-előadásokat. Az irodalomból száműzött erotikus témák, kipontozásra ítélt kifejezések a felvirágzó pornográfia éltetői lettek. (S. Marcus: *The Other Victorians*. New York, 1966.)

A modern civilizációs tilalomrendszer árnyékában tenyésző obszcenitás, pornográfia azonban — ha hozzájárult is a morális tabuk miatti feszültségek levezetéséhez — nemigen tudta élvezőit az antik és a keleti orgiasztikus kultuszok kataritikus, szakrális élményében, sem pedig a középkori-reneszánsz népi obszcenitás felszabadító nevetésében, az anyagi lét kreativitásán alapuló derültségében részesíteni. A modern obszcenitás tetszelgő állatiasságával, kegyetlenségével, a női testről és szexuális szerepről alkotott represszív felfogásával valójában inkább megerősíti a civilizációs taburendszer alapállításait: a szexualitás „altesti szükséglet”, vulgáris, szégyenletes, számos gyakorlata perverz, bűnös deviancia — az ösztönök szabadjárja engedése pedig elengedhetetlenül az ember elállatiasodásához és mindenféle borzalomhoz vezet. Ezt látszik igazolni a húszas évek elején fasisztoid rohamcsapatokba szerveződött német katonakülönítmények (*Freikorps*) a közelmúltban részletesebben elemzett pornográf irodalma, röplap- és plakátszimbolikája is. (Klaus Theweleit: *Männerphantasien*. Frankfurt am Main, 1977.)

Nehéz helyzetben voltak — és vannak — tehát azok a tiltakozó mozgalmak, művészeti törekvések, amelyek a szexualitás, a meztelenség, a szókimondás felszabadító-humánus funkciói mellett szálltak síkra — némiképp a „szent tilalomszegés” hagyományát folytatva — a XIX–XX. századi magas kultúrában. A tabuk megszegése azonnal az obszcenitás vádját, szankcióit és morális megítélését vonta fejükre, nemesebb mondanivalóik hirdetése legtöbbször csak tartalmi és formai megcenzúrázás árán — tehát meghamisítva — volt lehetséges. Botrányok, perek kísérték D. H. Lawrence, Antonin Arthaud, Henry Miller, Allen Ginsberg írói, Lenny Bruce előadói tevékenységét; Georges Nataille erotikus irodalmi alkotásainak szerzősége csak az író halála után derült ki. Hasonló ellenállásba ütközött a XIX. századi forradalmi-romantikus meztelenség-szimbolika (Eric Hobsbaw: *Szexualitás, szimbólumok, öltözködés*. Világosság, 1979. 5.), a század elején alakult nudista mozgalom, mely napjainkig is többnyire csak rezervátumokban létezhet, de számos országban még így sem (történetükhöz lásd Marc-Alain Descamps: *Le nu et le vêtement*. Paris, 1972), továbbá Wilhelm Reich *Serpöl* mozgalma, melyet a hatalomra került fasizmus számolt fel, s végül — amit közelebbről ismerünk — a hatvanas évek ellenkultúrájának „szexuális forradalom” célkitűzése.

Egy hétköznapi szabályozó

Ne feledjük azonban, hogy a fentiekben vázolt történelmi viselkedési modellek csupán modellek, amelyek tisztán tükrözik a civilizációs tabuvá lett szexualitással és testiséggel való együttélés egy-egy lehetséges stratégiáját. Az ilyen modelleknek jelentős orientációs szerepe lehet a hétköznapi életben, amely azonban — moráloktól és ellenmoráloktól meglehetősen függetlenségben — megy tovább a maga megszokott medrében. Miközben civilizációnkban zajlanak az emelkedett vagy éppen süsséggel botrányos viták a szexualitás és a testiség tabu voltáról, jóformán figyelemre sem méltatjuk azt a hétköznapiabb folklorisztikus szabályozó rendszert, amely nap mint nap megoldja az ezzel kapcsolatban felvetődő problémákat, és leélhetővé teszi a civilizált társadalmak életét e taburendszer keretei között. Nem véletlen, persze, e figyelemtelenség, hiszen a folklorisztikus formák sajátossága, hogy kulturális anyanyelvünként használjuk őket — meghatározott jelenségekre logikusan adódik a megfelelő reakció, s mindehhez hálstennek alig van szükség bármi reflexióra.

Az obszcén folklór — trágár versikék, mondókák, dalok, beugratós kérdések, disznó viccek, sikamlós megjegyzések, az eufemizmus gondolatvilága, logikája, a káromkodás sztereotip fordulatai, a kétértelműsége épülő paródiák, kabarék stb. — funkciója ebbe a reflektálatlan, folklorisztikus mechanizmusba illeszkedik. Az obszcén folklór egyike azoknak a hétköznapi eszközöknek, melyek segítségével minden-

napi élethelyzetekben gyermekek, felnőttek biztonságosan közlekedhetnek a szexualitás taburendszerének törésvonalá mentén.

S minthogy e taburendszer keresztülmetszi a civilizáltabb, intézményesebb és a tradicionálisabb kultúrájú társadalmi közegeket, az obszcén folklórban fellelhetjük a civilizált társadalmak mindhárom — a fentiekben elkülönített — folklórtípusát. Mivel más modern anyag egyelőre nem áll rendelkezésre,* Házy Ágnes kéziratot gyermekfolklór-gyűjtését vettem alapul, hogy néhány feltevést kockáztassak meg az obszcénitás mai folklórfunkciójáról, a tabuk megszegésének és fenntartásának modern „logikájáról”.

1. A tulajdonképpeni *folklorisztikus kultúrához* tartozik mindaz, ami az obszcén folklórban *hagyományos* formába önti a szexuális élet valamilyen jellegzetes megnyilvánulását, vagy az erre vonatkozó ősi, mondhatni mitológikus képzetek valamelyikét juttatja kifejezésre.

A gyerekek folklorisztikus kultúrája a gyerekek és serdülők téren, udvaron, óvodában, iskolában, utcasarkon formálódó közösségeinek belső — korcsoportok, nemek szerinti — megosztottságaihoz, játékaikhoz, konfliktusaihoz kapcsolódik. (Leaa Virtanen: *Children's Lore*. Helsinki, 1978.) A trágár kifejezésekre és az általuk jelölt dolgokra vonatkozó tilalom ebben az összefüggésben külsőlegesen, objektív, szinte természeti adottság: a trágár megnyilvánulások inkább gyümölcsoztetni próbálják a tilalmak meghatározta helyzetet, mintsem hogy kérdésessé tennék magának a tilalomnak a létjogosultságát; minden más példánál jobban árulkodnak arról, hogy a tilalomszegés aktusa valójában magát a tilalmat erősíti. Ilyen szerepe van az egyik legjellegzetesebb gyermekfolklór-műfajnak, amit általában az idősebb korcsoportok tagjai a fiatalabbak, a fiúk pedig a lányok megszegésére szoktak felhasználni. Néha az áldozat naiv engedelmességét, máskor értetlenségét kombinálják bele a beugratásba, vagy pedig megelőlegeznek azzal, hogy az áldozatot szándéka ellenére normasértő helyzetbe juttatják. Ennek a folklórlógikának hagyományosabb megnyilvánulási formái a lánycsúfoló-fiúcsúfoló versikék vagy a „névrecsúfoló” gyermekversek trágár változatai. A kora újkori városi macskazenéhez hasonlítható az a serdülőszokás, melynek során a közösség letorkolja és megszegényíti a szexuális hőstettekkel dicsekvőket. Láthatjuk: a szexualitásra és a „gusztustalannak” minősített dolgokra vonatkozó tilalmat kihasználó csúfolók, beugratók, mondókák alapjában véve éppen ezeknek a tilalmaknak rögzülését segítik elő a gyermekközösségekben.

A szexuális élet tárgyyszerű, nyílt és játékos leírása, az ezzel kapcsolatos felszabadító öröm igenlése az obszcén gyermekfolklór fontos *kognitív* funkciója. Minthogy a szexualitásra és a fiziológiai megnyilvánulásokra vonatkozó tabuk jelentős mértékben maguknak a trágár kifejezéseknek a tilalmán keresztül közvetítődnének, a tiltott dolgokkal való ártalmatlan, játékos ismerkedés gyakran e tiltott szavak játékos, öncélú használatán keresztül történik. A trágár szavak „titkos nyelvével” való ismerkedés élményét tükrözi az a legtöbb kultúrában spontánul kialakuló beugrató játék, amelyben a „dísznó szavak” értelmét tudakoló gyereket félreinformálják a szülők. Gyermekük azonban hamarosan nevetésgés és kínos helyzetbe hozza őket: végül is nem lehet tudni, hogy a gyerek ártatlanul vagy szándékos kajánsággal teremt rövidzárlatot a prudéria szabályrendszerében.

2. Az obszcén gyermekfolklór szövegeinek másik nagy csoportjában, a *kultúraközi kommunikáció folklórájában* a gyermekközösségek a „felnőtt kultúra” jellegzetes termékeit: verseket, slágereket alacsonyítanak le a népi paródia hagyományos technikájával. A városi folklórban Vörösmarty, Petőfi, Arany és Madách versei jutnak ugyanarra a sorsra, mint amire hajdan az egyházi szertartások. A magasztos szimbólumokat, fennkölt irodalmi gondolatokat meghurcoló paródiákat itt már felszabadító normaszegésnek is tekinthetjük, az alkalmi tabusértés enyhíthet az általában érvényesnek elfogadott tilalmak szorításán. Az obszcénitás fogalom- és jelentésköre olykor alternatív világmagyarázó elvvé is válhat. A közmondás-paródiák a felnőtt gondolkodás tipikus megnyilvánulásainak trágár átfogalmazásával a felnőttek mindennapi logikájának alapilléreit veszik célba. A trágár könyvcím-sorozatok az írásbeliség kultúráján csúfolódnak, de a serdülők folklórájában továbbélik az ötvenes évek jelszavainak trágár átfogalmazásai is. A trágár reklámparódiák a tömegkultúra és a gazdasági élet profitbeállítottságú meggyőző eszközét fordítják abszurd értelmetlenségbe. A trágárság és obszcénitás derűs igenlése érthető módon központi szerepet kap azokban a paródiákban, vicekben, amelyek a

* Az ide vonatkozó adatok mindmáig legjobb összefoglalása a magyar néprajzban Róheim Géza már idézett monográfiája (*Magyar néphit és népszokások*. Bp., 1925). Azóta nálunk mindössze egyetlen jelentős előrelépés történt e kérdéskör feltárásában a népi halottas játékok obszcén szövegeit kiadó és elemző Ujvári Zoltán jóvoltából. (A temetés paródiája. Debrecen, 1978.)

civilizációs-morális értékrend órein, a gyermekek (és az őket körülvevő társadalom) életének felügyelőin (rendőr, tanár, pap stb.) csattannak.

A kultúraközi kommunikáció folklórában tehát a tabuk megszegését inkább megengedő társadalmi közegek (alkalmak) szabados logikája érvényesül. E logika szerint a tilalomrendszer normatívait jobban tiszteletben tartó kulturális alkotások, viselkedésformák, szertartások fordíthatnak anyagi-testi visszájukra — a középkori paródiák profanizáló technikájával.

3. *Civilizációs-intézményes folklórnak* az obszcén alkotások közül leginkább azok tekinthetők, amelyek a civilizációs taburendszer két melléktermékének — az eufemizmusnak és a pornográfiának — a jellegzetes megnyilvánulásait, szemléleti alkotóelemeit ötvözik sztereotip formákba.

Az óvodai, iskolai élet meghatározottságaihoz köthető folklórnak kisebb szerepet kap a trágárság, mint a gyermekfolklór előbbi két típusában. Természetesen nyoma sincs az obszcén tematikának az intézményes folklór azon termékeiben, amelyeket a felnőttek — óvónénik, szülők, tanárok, táborszervezők stb. — dolgoztak ki, olykor sikerrel, a gyerekek, iskolások számára. (Jól példázza ezt a folklórt az iskolai későnjövőket kicsúfoló rigmusok, amelyekre magyar példát nem ismerünk, Peter és Ilona Opie viszont számos angol variánst idéz.) Ami pedig az intézmények létfeltételeihez, szertartások alkalmához kötődő spontán folklóralkotásokat illeti, ezek a hivatalos felügyelet árnyékában, oldottabb pillanataiban (például a Victor Turner által leírt „státus-szerepcsere ritusok” számos jegyét felmutató iskolai farsangokon, építőtábori záróünnepségeken) is csak ritkán mernek élni a trágárság tiltott megnyilvánulási formájával. A bátortalan csínyek, a korporatív szellemet árasztó negédes tanárparódiák, építőtábori csasztuskák mellett kivételként egyedül a *Gaudeamus igitur* trágár átiratát említhetnénk. Igaz, ez esetben felmentést adhat az idegen nyelv elidegenítő hatása. Részben ehhez az intézményes felügyelet során kialakuló helyzethez kapcsolódik azoknak a sikamlós trágár daloknak a keletkezése és éneklése, amelyekben a disznó csattanó „hüm-hüm-hüm”-mel van ki-pontozva, a sorvég és a sorkezdet egybehangzásában oldódik fel, vagy egyszerűen valami ártatlan dolog kerül a helyére. Az ilyenféle játszadozás a kétértelműséggel azonban csak részben köthető az eufemizmus gyakorlatához. A dalokban ugyanis a beugratós viccek már jellemzett technikája működik — ártalmatlan indulás, csak a csattanó minősíti visszamenőleg is obszcénná az eddig hallottakat, vagy — még gyakrabban — a sikamlós indítás után a strofa végén elmarad a logikusan várt és rimelő trágár csattanó, s így az egész mondanó visszaminősül ártatlan dalocskává.

A *Sorrentói emlék* érzelgős dallamára és tematikájára született sikamlós át-irat tulajdonképpen a *kultúraközi kommunikáció* jegyében formálódó trágár paródiák közé tartozik. Mint ilyen felhasználja a gyermekek *folklorisztikus kultúráj*ának hagyományos „beugratós” technikáját. Ez lehetőséget ad a vásott kölykök közötti összekacsintásra, de például a fejét elnézően ingató tanárnő vagy néhány „jól-nevelt” diáklány számára éppenséggel a viccelődésnek, pajzánkodásnak azt a határesetét jelentheti, ami még megengedhető az iskolai morál szabta *intézményes* kereteken belül.

Mindez azonban nem a fenti három folklórtípus különválasztásának értelmetlensége mellett szól. Éppen ellenkezőleg: e háromfajta logikai mechanizmus megkülönböztetése nyomán érzékeljük a maga teljességében az egyes folklóralkotások szerkezetének és olvasatainak bonyolultságát.

Röser Ferenc ötvösmunkái
(A Korunk Galéria anyagából)

Magyar nyelvű gyógynövénykönyvek

Ez év március 13-án „maratoni” *Korunk-délelőttöt* tartottunk. Első felében a romániai magyar tudományos könyvkiadás kérdéseit vizsgáltuk meg Dávid Gyula beszámolója alapján (szövegét 1981. 9. számunk szemle-rovatában közöltük) kiadói szerkesztők, a Bolyai-díj zsűrijébe meghívott szakemberek és tudományos életünk más személyiségei, a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet tanárai részvételével. Második felében — déli 12-től — az immár *iskolának* nevezhető marosvásárhelyi orvosbotanikusok magyar nyelven megjelent munkáit, elsősorban a Kovászna és Hargita megyei gyógynövénykönyveket méltatta-elemezte négy felkért előadónk. A következőkben az ekkor elhangzott szövegeket és Rácz Gábor professzor válaszbeszédét adjuk közre.

V. Z.

Spielmann József • Az orvosbotanikától a kísérletes-integratív gyógyszer-tanig

A tudományos gyógyászat az orvostudomány egyik legfiatalabb hajtása. Az első kóroktani kezelésre alig száz évvel ezelőtt, a gyógyító szérumok bevezetésével került sor, a kemoterápia alapjait pedig csupán századunk elején rakták le. A tüneti kezelést viszont az egyik legősibb orvosló tevékenység. Természetesen itt is hosszú volt az út a megsejtésekre, az empiriás felcslánásokra támaszkodó gyógy-eljárásoktól a tudományosan igazolt, korszerű orvoslásig.

Az antik világ és a középkor gyógyászatát — a reneszánsz koráig, a Paracelsus (1493—1541) meghonosította kémiai szerek bevezetéséig — a növényi drogok uralták. A XVI. században újjáéledt növénytan elsősorban alkalmazott tudományként, mint orvosbotanika jelentkezett. Otto Brunfels (1530), Leonhard Fuchs (1543) és Hieronimus Bock Tragus (1546), „az orvosbotanika atyjai” jellegzetes reneszánsz egyéniségek: fűvészkönyveik a klasszikus hagyományokra támaszkodtak, de őket már nem béklyózta az írott szó tekintélye. Nemzeti nyelven írt műveikben nemcsak a görög-római szerzők egyes hibás tételeit korrigálták, de országuk florisztikai sajátosságait is kidomborították, hangsúlyozva azok eltérését a mediterrán térség növényvilágától. Elsőrendű feladatuknak a gyógyászatban hasznosítható növények felkutatását, leírását, külső és belső hasznaik felvázolását tekintették, a Galenus megalapozta humorális felfogás szellemében — az egyes kórállapotok alapvető tüneteivel ellentétes hatású szerekkel élve.

Az úttörők tapasztalatát gyümölcsöztette a frankfurti Adam Lonitzer *Kreuterbuchja* (1557) és olasz Pietro Andrea Mattioli Diszkoridész-kommentárja (1554). E művek voltak a fő forrásai a Melius Juhász Péter-féle nevezetes *Herbariumnak*. Az 1578-ban Kolozsváron megjelent mű, amely „az fáknak, füveknek nevekről, természetéről és hasznairól” szól, az első magyarul megszólaló orvosbotanikai munka. Ismeretanyagát, utóéletét, nyelvészeti vonatkozásait stb. legutóbb Szabó Attila kitűnő monográfiája mérte fel. Megállapította, hogy a Melius-féle *Herbarium* a botanikát az első magyar florisztikai adatokkal gazdagította, az orvostudomány számára megörzött mintegy 300 középkori betegségnevet, a gyógyítást másfélezer recepttel, javaslattal, gyógymóddal ismertette meg. Hogy a mű milyen égető hiányt pótolhatott a maga korában, tanúsítja tartós népszerűsége, számos átdolgozása, kivonata: a Beythe András-féle *Fiveskönyv* (1595), a Kájoni János-féle *Hasznos orvostkönyv* (1656) és a székelyföldi változatok. Mi tagadás, a XVI. századi Erdélyben nemcsak az orvosok, de a képzett chirurgusok száma is alacsony volt. Nemcsak akkor, de még két évszázaddal később is a gyógyítás fő forrásai az udvarházak patikaládái, a nemzedékről nemzedékre átszámaztatott receptek, orvosi tanácsok voltak. Melius műve — akárcsak a vele kb. egyidőben keletkezett, Lencsés György szerkesztette *Ars medica* — viszont a kor tudományos ismeretét közvetítette az írástudók felé. (Az erdélyi orvoshiánnyal magyarázható, hogy még a XVIII. század elején is akadt egy bátor asszony, Zay Anna, aki „dantzkai bujdosása” idején magyarra ültette át Mattioli nevezetes művének egyes fejezeteit.)

Az orvosbotanikai művek, a herbáriumok hagyománya nálunk is — akárcsak Európa-szerte — a XIX. század első feléig követhető. Carl von Linné korszakos munkásságával, rendszertanának kidolgozásával (1735) létrejöttek a botanikának mint önálló tudománynak megalapozási feltételei. De az új rendszertan az orvosbotanikai irodalom szemléletét is jelentősen befolyásolta. A XVIII. század herbáriumai a növényeket már egymással való kapcsolatuk szerint csoportosították. A jatrokémiai iskola hatására a betegségben a szervezet savas és lúgos vedneinek túlsúlyát, illetve hiányát látják, s a terápiában azok leküzdését tűzik ki céljukul. Az orvosbotanikai művek megkülönböztetett figyelmet fordítanak a helyi flóra sajátosságainak leírására, a népi gyógyeljárások empirikus felismeréseinek hasznosítására. Ennek az irányzatnak a szószólója az orvosi felvilágosodás (a XVIII. század második, a XIX. század első fele). Kedvenc műfajában, az orvosi helyrajzban nemcsak egy adott vidék népességét, életmódját, táplálkozását, betegségeit stb. írja le, gondosan feltérképezi sajátos növényvilágát és népgyógyászatát is. Friedrich Hoffmann nagy tekintélyű hallei klinikus nyomatékosan felhívja kortársai figyelmét a népi gyógyeljárásokban felhalmozott tapasztalati anyagra, s tételeinek igazát a „svéd házipatika” elemzésével igazolja. Az angol William Withering 1785-ben teszi közzé a népgyógyászból ismert digitalisszal elért kitűnő eredményeit, Edward Jenner 1798-ban számol be a berkeley-i angol fejőnők tapasztalatára alapozott himlőoltás kimagasló sikereiről. Ezt követően Európa-szerte megélnékül az érdeklődés a népgyógyászat iránt.

Az erdélyi gyógynövények feltérképezésének és nemzetgazdasági hasznosításának gondolatát elsőként Felfalusi Mihály szebeni orvos vetette fel 1753-ban, a Főkormánysház elé terjesztett beadványában. Felfalusi azt javasolta, hogy a botanizáló kutatók vigyék el növénygyűjtő kirándulásaikra a falvak értelmesebb parasztasszonyait, tanítsák meg őket a gyógyszerek felismerésére, tárolására, s ezúton biztosítsák a hazai officinák gyógynövényszükségletét.

E javaslatoknak csupán 1773-ban támadt visszhangjuk. Adam Chenot, Erdély későbbi főorvosa köriratban szólította fel a tartomány természetkutatóit és orvosait: állítsák össze mihamarább körzetük gyógynövényeinek listáját. Carl Daniel beszercei orvos az elsők között válaszolt a felhívásra. Német nyelvű *Consignation*-jában több mint 300 helyi gyógynövényt említ, amelyeket maga gyűjt szász és román parasztasszonyok segítségével.

Benkő József, a hányatott sorsú történész és botanikus, Linné tanainak erdélyi meghonosítója Chenot körlevelére válaszulva nyomatékosan felhívta a hivatalság figyelmét az erdélyi gyógynövények feltérképezésének és hasznosításának szükségességére. Már ebben az 1773-ban írt beadványában említést tesz készülő, átfogó *Flora Transilvanicájáról*. A korszakosnak ígérkező mű, amelyet a tudós 1784 körül fejezett be, a hazai tudományosság pótolhatatlan kárára elveszett. Megmaradtak viszont Benkő más botanikai írásai: az 1783-ban kiadott *Nomina vegetabilium* és a *Nomenclatura botanica* (valamint a történelmi tárgyú *Transsilvania*). Benkő egész munkásságának értelmét abban látta, mint maga írta 1800 körül, hogy megismertesse a nagyvilággal, „milyen fák és fűvek teremnek Erdélyben”. Evégett bebarangolta az országrész különböző vidékeit, számos eredeti megfigyelést tett, és középpontjait kertjében mintegy 600 gyógynövényt termesztett.

Az erdélyi népgyógyászat kritikai felmérését első ízben Martinus Lange brasói orvos végezte el, 1788-ban megjelent *Recensio remediumum praecipiorum Transilvanis domesticorum* című művében. Erdélyben tudós orvoslás és népi gyógyászat között mindig is létezett bizonyos kölcsönhatás. Tudós eljárások szivárogtak le népünk gyógyászatába, s népi eljárások mutathatók ki az *Ars Medicá*-ban éppúgy, mint Pápai Páriz úttörő *Pax corporisában* (1690). Lange azonban más utat választott: az évek során kipróbálta a barcasági népgyógyászat egyes szereit és eljárásait, s közülük számosat hatékonyak talált. Művében tételesen is megfogalmazta, hogy az orvostudománynak, amely minden időkben az empiriára támaszkodott, nagy figyelmet kell fordítania a népi szerek tanulmányozására, s a bevált eljárásokat azonnal alkalmaznia kell olyan vidékeken, ahol nincsen gyógyszerész.

A Benkő József kezdeményezte erdélyi gyógynövénykatalógusok hagyományát Petrus Sigerus szebeni gyógyszerész vitte tovább 1791-ben megjelent négy nyelvű (latin, német, magyar, román) táblázatában, amely 157 gyógynövényt sorol fel. Ezt két évvel később Samuel Kräutner gyógyszerész újabb 30 gyógynövényvel egészítette ki. Végül Michael Neustädter országos főorvos 1795-ben megjelent *Consignatio plantarum* című művében már 220 gyógynövényt említ, s megkülönbözteti a vadon termőket a termesztettektől.

Nyulas Ferenc, Erdély jeles protomedikusa sokat tett az orvosbotanikának a gyógyszerészeti gyakorlatban való alkalmazásáért. 1807-ben javasolta a Főkormánysháznak: kötelezzék az erdélyi gyógyszerészeket Petrus Sigerus „ithon honos”

gyógynövénygyűjteményének, a *Herbarium vivum* példányainak megvásárlására, hogy abból alaposan megismerhessék növényeink gyógyászati hasznát.

A hazai orvosbotanika történetében fontos határkö Nyulas 1808-ban megjelent *Specificatio*ja. Ez a gyógynövénykatalógus az Erdélyben is hivatalos érvényű osztrák gyógyszerkönyv (1794) mintegy 400 gyógynövényfajtáját, illetve növényi szeret ismerteti latin és magyar elnevezésükkel, s — ami ennél is lényegesebb — első ízben közli erdélyi előfordulási helyüket. A több tekintetben is úttörő munkából értesülünk afelől, hogy Erdélyben az idő tájt 69 növényt termesztettek az osztrák gyógyszerkönyvben felsoroltakból (ide érve a gabonaneműeket és a gyűmölcsféléket), s hogy a leghasználatosabb gyógynövények, az officinák szükségleteit főlős mennyiségben fedezően, vadon teremnek országszerte.

Az erdélyi botanikai irodalom legkimagaslóbb alkotása kétségtelenül J. Ch. Baumgarten *Enumeratio stirpium in Magno Transsilvaniae Principatui praeprimis indigenarum* című négykötetes munkája (1816, 1846). Elsősorban florisztikai mű, az orvosbotanikai szempont kevésbé érvényesül benne, ezért éppen csak megemlítjük.

A XIX. század első felében Európa-szerte új utakra lép a terápia és a gyógyszerészet. A kémia egyre fontosabb szerepet játszik a gyógyszerészeti elméletben és gyakorlatban. Az új század első évtizedében jön létre a botanika és a kémia határmezsgyéjén a fitokémia tudománya. Megalapozója Friedrich Wilhelm Sertürner, aki elsőként izolálta az ópium morfin-alkaloidját. Az ezt követő viharos fél században egymást követik a jelentősebbnél jelentősebb felfedezések: elkülönítik a növényi hatóanyagokat, az alkaloidokat, a glikozidokat, ipari méretben állítják elő őket, s a XX. század elején megindul szintézisük is.

A múlt század második felében az élettan és kórélettan tudományos megalapozást nyer. A kutatók már nem elégednek meg az elemi élettani és kórélettani működések törvényszerűségeinek felderítésével, hanem ugyanolyan behatáon vizsgálják a gyógyszerek hatásmechanizmusát, támadási pontjait. E felismerések készítenek elő a talajt a korszerű farmakológiai és farmakognóziák kutatás megalapozása számára. Rudolf Bucheim, J. E. Schmiedeberg, Fr. A. Flückiger és tanítványaik munkássága kísérletesen deríti fel az egyes gyógyszerek, köztük a növényi szerek hatóanyagait, hatásmechanizmusát, s dobja a történelem lomtárába a hagyományos orvoslás számos szerét. Az élettani és kórélettani megállapításokat továbbfejlesztve, saját laboratóriumi eredményei tökéletesítésével nyerte el létjogosultságát a farmakológia mint önálló tudomány.

Az új szemlélet tért hódított a kolozsvári egyetem orvosi karán is. A legjelentősebb kutatások Jakabházi Zsigmond professzor nevéhez fűződnek. Ő írta a magyar gyógyszerkönyv második kiadásának kommentárjában a növényi szerek-ről szóló fejezetet; behatáon vizsgálta a kuraré hatását a szívizomra, az altatók és a lobelin befolyását az állati légzésre; Pavlov kísérleteiből kiindulva, 1902-ben mesterséges epehólvagysipolvt hozott létre, s az azon keresztül fecskendezett colagóg anyagok hatását vizsgálta a gyomorsavtermelésre. Munkatársa, Isssekutz Béla új eljárást dolgozott ki a digitalis standardizálására, a göröcsoldó alkaloidák együttállítását kutatta stb.

A kísérletes gyógyszerteran felbecsülhetetlen szolgálatokat tett a tudománynak. De a XX. század közepétől egyre határozottabban körvonalazódott az a felismerés, hogy a szintetikus hatóanyagok nem helyettesíthetik a természetes növényi termékeket; parancsoló szükséglet a farmakológia egyesítése a megújhított orvosbotanikai kutatásokkal. Ezt az elsőrendű fontosságú felismerést századunk elején — európai viszonylatban elsőként — Péter Béla erdélyi tudós fogalmazta meg. Az ő kezdeményezésére létesült 1904-ben Kolozsvárott a világ első gyógynövénykísérleti állomása, amelyet Péter egyidejűleg állított a gyógyszerészeti botanika, az agrotechnika, a farmakognózia és a fitokémia szolgálatába. A kolozsvári tudós világosan felismerte, hogy a kémiai kísérletezést szervesen egybe kell kapcsolni a tudományos növénytermesztéssel. A kolozsvári intézet egyaránt foglalkozott a spontán flóra tanulmányozásával, a gyógynövények — szám szerint 79 faj — termesztésével, hatóanyagaik kémiai kutatásával s az eredményeknek a gyógyító gyakorlat szolgálatába való állításával. Péter szoros kapcsolatot tartott az Erdély különböző vidékein tevékenykedő gyógynövénytermelőkkel; nemesített magokkal és dugványokkal látta el őket. A mester és munkatársai, Irk Károly és Kopp Elemér kiváló eredményeinek, úttörő munkásságának európai visszhangja támadt.

Péter legkiemelkedőbb munkatársa, Kopp Elemér professzor előbb Kolozsváron, majd Marosvásárhelyen, az Orvosi- és Gyógyyszerészeti Intézet farmakognóziái tanszékének élén, továbbfejlesztette mestere korszerű irányzatát. A gyógynövények tanulmányozásában nagy figyelmet fordított a hatóanyagok kimutatására, de ugyanílyen gonddal tanulmányozta a növények morfológiai sajátosságait, földrajzi elter-

jedését, természetük lehetőségét és módjait, a drognyerés gyakorlati kérdéseit stb. A hazai illóolajos növények tanulmányozásával, a csipkebogyó C vitamintartalmának kutatásával és más munkáival Kopp Elemér nemzetközi hírnevet vívott ki magának. Maga és iskolája a gyógynövénykutatásban az elméleti és gyakorlati szemponttal egyaránt szolgált: a laboratóriumi vizsgálatokat egyidejűleg művelte a gyógynövénytermesztéssel és a hazai flóra szorgos kutatásával. Új, kísérletes-integratív szemléletű gyógyszer-tan művelői ők, amely magasabb fokon viszi tovább az egykori orvosbotanika legjobb hagyományait.

Mintegy két évtizeddel mesterük halála után Kopp Elemér egykori tanítványai érett, rangos tudósok. És épp az ő kutatásaik méltatására, megjelent könyveik köszöntésére gyűltünk itt össze.

Szabó Attila • Gyógynövényismereti tájmonográfiák

Kezdeményezést megvalósítással érlelni úttörőkre szabott nehéz feladat. Ahhoz viszont, hogy a tudományban egy kezdeményezés hagyománnyá váljék, szakemberek iskolateremtő erejére és közösségi, társadalmi igényre is szükség van.

Az erdélyi gyógynövénykutatás története szintén a kezdeményezések és a hagyományörzés szálaiból szövődik. Az előzmények felmérését ma itt legilletékesebb orvostörténészünk, Spielmann József professzor végezte el, én most csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a kezdőpontként számon tartott XVI. századi Lencsés György-féle kézirat és a Melius-féle *Herbarium* színvonala és igényessége is inkább egy hagyomány folytatása, mint úttörő kezdeményezés.

A marosvásárhelyi gyógynövénykutatók közössége a nemzetközi tudományos élvonalhoz méri az erdélyi hagyományt. Ennek az állításnak bizonyítására talán elegendő arra utalni, hogy a csoport tudományos vezetőjét, Rácz Gábor professzort a legrangosabb nemzetközi szakfolyóirat kérte fel szerkesztő bizottsági tagjának és kelet-európai szakreferensének — így ebben a minőségben nemcsak a hazai farmakobotanikának, de a szomszédos országok szakembereinek is képviselője.

Mindarról a szigorúan szakmai munkáról — előadásokról, közleményekről, tárlalmányokról —, amelyekkel az ünnepelték idáig eljutottak, ma aligha eshet érdemben szó, hiszen most csak kutatásaik közszolgálatra szánt eredményeit, két megyei gyógynövényismereti tájmonográfiát ünnepelünk. Az első, úttörő kötet 1973-ban Sepsiszentgyörgyön jelent meg, a második, mely az első megjelenését hagyományteremtéssé avatta, 1980-ban a Hargita megyei művelődési tanács megrendelésére a marosvásárhelyi nyomdában készült.

A két kötet közös vonása — a szerzők egy részének és a témaválasztásnak a közösségén túl —, hogy mindkettő különböző szakemberek összefogásával született, és több tudományterület érintő eredményeket tartalmaz. Mielőtt tehát a köteteket külön-külön méltatnók, vessünk egy pillantást közös vonásaikra, interdiszciplináris jellegükre.

A gyógynövénykutatásnak személy és szak szerint engem leginkább érintő botanikai vonatkozásai — gondolom — világosak. Növényfajok sajátos, felépítő és lebontó anyagcsere-folyamatait vezettek-vezetnek azokhoz az anyagokhoz, melyeknek gyógyító hatását előbb tapasztalati úton, majd tudományosan is igazolni lehetett. Ezek az anyagcsere-folyamatok szigorúan fajspecifikusak. Egymáshoz alakatlanul néha igen hasonló fajok eltérő hatóanyagokat szintetizálhatnak: hasonló fajok közül az egyik gyógyhatású, a másik hatástalan, a harmadik súlyosan mérgező lehet (pl. a zsurlók esetében). A gyógynövénykutatás tehát pontos növényismeretet, jó szisztematikusokat, taxonómusokat igényel. De még ugyanannak a fajnak más-más területeiről származó populációi is eltérhetnek beltartalom tekintetében — amint ezt a kötetekbe iktatott fejezetek is bizonyítják —, és ennek a jelenségsopornak a vizsgálata már nemcsak a farmakobotanikusokat, de a populációgenetikusokat, a mikroevolúció kutatóit is érdekli. A fajok mennyiségi és minőségi eloszlása növényföldrajzi, chorológiai, geobotanikai módszerekkel vizsgálható. A hatóanyag-tartalom pontos elemzése a legkifinomultabb biokémiai módszereket igényli, és a hatásmechanizmusokat kutatva az ezen az úton a terepről a laboratóriumba, a gyógyszerész, orvosok és fiziológusok közé jutunk. De maradjunk továbbra is a terepen. Egy vidék gyógynövénykincsét emberek hasznosították. Hasznosították a hagyományokra alapozva — itt a gyógynövénykutatás a néprajzhoz, népnyelvhez, etnobotanikához kapcsolódik —, és hasznosították a jelenben, a modern gyógyszeripar segítségével, részben a természetes készletek kiaknázásával, másrészt a kimerülő készletek mezőgazdasági úratertelével. Itt pedig a gyógynövénykutatásnak a gyógyszeripari, mezőgazdasági és közigazdasági vonatkozásai kerülnek előtérbe.

A jó farmakobotanikus tehát egy kicsit taxonómus és szisztematikus, morfológus és genetikus, biokémikus és gyógyszerész, orvos és mezőgazdász, de néprajzos, sőt nyelvutató is. Íme ezért gyűltünk itt ennyien össze mindazok, akiket közvetlenül is érdekelnek ezek az eredmények — és ha hely, idő nem szorítana, bizony még többen is lehetnének.

Az első, Kovászna megyei kötet* egy közel 4000 négyzetkilométernyi tájegység gyógynövénykincsét vizsgálja a természeti tényezők (földrajzi környezet, talajtípusok, művelésmódok stb.) függvényében. Nemcsak a gyógynövénykincs felmérését végzi el, de egy megyei florisztikai és vegetációs tájmonográfia alapvonalt is felvázolja akkor, amikor áttekinti a megye botanikai kutatásának Benkő Józseffel kezdődő, több mint két évszázados hagyományát, elvégzi a megyei flóra elemzését, megadja a területről leírt legfontosabb növénytársulások részletes jellemzését. A munkában — az interdiszciplináris és integrációs szemlélet jegyében, jó egy évtizeddel ezelőtt, amikor ez még nem volt olyan nagy divat, mint napjainkban — szakemberek serege vett részt.

A kötet botanikai eredményei között megemlítendő, hogy kimutatja: a megye növénytakarójának kialakításában a teljes romániai flóra fajainak mintegy 33%-a vesz részt, ezek között 22 faj természetvédelmi értéket képviselő glaciális reliktum.

A gyógynövénykincsnek népgazdaságilag hasznosított részét kb. 11 tömegesen begyűjtött faj alkotja, emellett a szerzők további 19 faj felhasználását, kitermelését javasolják. Felhívják a figyelmet arra, hogy néhány lokálpopuláció (*Atropa*, *Papaver*, *Rhamnus*, *Vaccinium*, *Thymus*) hatóanyagtartalma különösen magas: ezeket a nemesítés és a természetés is hasznosíthatná.

Csedő Károly és munkatársai 1980-ra érlelték kötetét egy évtized adatgyűjtő és adatrendszerező munkájának az eredményeit**. Ezzel teljessé vált Székelyföld hegyvidéki részének farmakobotanikai áttekintése, ugyanakkor Csedő Károly részben szülőföldjével szembeni erkölcsi tartozását is törlesztette.

A két gyógynövényismereti tájmonográfia a hasonlóságok ellenére több jelentős ponton eltér egymástól. A Hargita megyei kötetben a növényleírások és a gyógynövénykincs fajonkénti és terület szerinti részletes számszerű kiértékelése az uralkodó. Ugyanakkor itt kéthasábos szedésben, párhuzamosan fut a magyar és román nyelvű szöveg. Ilyen kétnyelvű tudományos ismeretterjesztő könyv tudomásom szerint példa nélkül való a hazai könyvkiadás történetében. Ez a kiadványtípus a magyar—román szakszókincs kölcsönös bővítésére is jó alkalmat kínál, vitatható azonban gazdaságossága, és szokatlansága miatt nehézkes is. Hasznosabbnak tűnik tehát a külön kötetbe foglalt változatok kiadása, a nyelvtanulás céljára ezeket egymás mellé állítva ugyanúgy fel lehet használni.

A választott megoldás egyik következményeként a feldolgozás egy ilyen vastag — 711 oldalas — kötetet tesz ki. Ennek nagyobb részét egyedül vagy társszerzőként Csedő Károly írta, a gyógy- és fűszernövények felhasználásáról szóló fejezet Rácz Gábor munkája, a gyűjtésről és tartósításról szóló rész Fűzi József tollából származik, a természetéssel kapcsolatos részeket A. Laza és Csedő Károly állította össze, Kisgyörgy Zoltán pedig a Hargita megyében vadon termő gyógynövények védelmével kapcsolatos kérdéseket tekintette át.

A kötet törzsanyagát — 566 oldalt — a gyógynövények részletes leírása alkotja, ennek a résznek a szerzői Csedő Károly, A. Laza és M. Giurgiu. Ebben a részben 187 külön faj- vagy nemzetségnévvel tagolt fejezetben mintegy 300 gyógynövényfajra talál adatokat az olvasó: termőhelyi viszonyok, származás, alakotani leírás, a megyében fellelhető jelentősebb állományok területi eloszlása, a drog jellemzői stb. a megadott kulcsinformációk. Hiányolható viszont egy módszertani fejezet, melyből az adatgyűjtés, termésbecslés módjára vonatkozó utalásokat található meg az érdeklődő. Ez ökológusok számára is fontos lenne, mivel a gyógyászati értékű spontán növényi élőtömeg, illetve betakarítható primer produkció a megye területén tetemes mennyiségű — durva becsléssel 3000-4000 tonna, mely

* Rácz Gábor—Fűzi József (szerk.): Kovászna megye gyógynövényei — Plantele medicinale din județul Covasna. A szerkesztésben közreműködtek: Féder Zoltán mérnök, Csedő Károly, Kisgyörgy Zoltán. A külső borítót tervezte Nagy Ervin. Az ábraanyagot készítették: Voicu Nicoleta, Sebestyén Melánia. A fejezeteket írták: Kisgyörgy Zoltán, Kónya Adám (földrajz/földtan); Tompa Ernő, Féder Zoltán (talajok, területi felosztás); Fűzi József, Gergely János, Giurgiu Mihai, Kisgyörgy Zoltán, Kovács Sándor, Márton Aranka, Monya Mária, Rácz Gábor, Pațiu Flavia, Voicu Nicoleta (botanikai és farmakobotanikai fejezetek). Sepsiszentgyörgy, 1973. Megjelent az Arkosí Agronómus Ház (Kovászna megye) gondozásában.

** Csedő Károly (sub redactia — szerk.): Plantele medicinale si condimentare din județul Harghita — Harghita megye gyógy- és fűszernövényei. K. Csedő, I. Fűzi, M. Giurgiu, Z. Kisgyörgy, A. Laza, G. Rácz. Coperta și figuri — Borítólapp és ábrák: M. Sebestyén. Planșe color — Színes képek: W. Voik 1980.

fajonként igen egyenetlen eloszlású (pl. kb. 30 kg *Lycopodium*-spóra és kb. 100 t *Fragaria*-levéll).

A szerzők egyébként túlteljesítették a címben ígért vállalást, és Hargita megye gyógy- és fűszernövényei mellett a legfontosabb mérgező (pl. *Conium*), illetőleg a megyében jelenleg nem vagy alig termesztett, de termesztésre javasolható növényekkel (pl. *Hyssopus*, *Herniaria*, *Plantagoindica* stb.) is foglalkoznak.

A rendszeres részben közölt adatok használhatóságát nagyban növeli a közel húsz lapos szedett tárgymutató, mely a latin és magyar növénynevek mellett a drogneveket és hatóanyagok nevét is tartalmazza. Értékes szakirodalmi hozzájárulás a kötet végén közölt, kb. 400 címet magában foglaló bibliográfia is. Ezzel kapcsolatban a remélhetőleg majd csak elkészülő Maros megyei kiadványban a részletes fajleírások után is be lehetne iktatni valamilyen utalási módot, mely esetleg csak a szerzők és a közlés évszámának a feltüntetésével utal arra, hogy ki, mikor, hol és milyen összefüggésben foglalkozott egy adott fajjal.

Számomra különösen izgalmasak a monográfiának azok a részei, melyek egyes ritkább fajoknak vagy természetstörténetileg érdekes primitív kultúrnövények populációjának a nagyságára, a nagy populációk földrajzi elterjedésére vonatkoznak. Ezzel a kötet a modern géntartalék-kutatáshoz is értékes támpontokkal szolgál. A szerzők, ha szükségesnek mutatkozott, a korszerű természetvédelem szempontjait is érvényesítették; nemcsak elméleti, de gyakorlati útmutatásokat is adnak egy-egy védendő gyógynövény mesterséges elszaporításával, természetbe vonásával kapcsolatban (vö. *Gentiana lutea*).

Szeretnők remélni, hogy a szállóigével ellentétben a marosvásárhelyieknek sikerül profétákká válniuk saját szűkebb pátriájukban is, és a nyolcvanas évek folyamán kiadják a Maros megye gyógynövénykincsét tárgyaló, még korszerűbb módszerek és szempontok segítségével összeállított tájmonográfiát.

Rózsa Imre • A gyakorlati szempontok fontossága

Egy szakkönyv megjelenése általában jól körülhatárolt, aránylag szűk közönséget foglalkoztat. A gyógynövények használatával és használatával foglalkozó szakkiadványok megjelenése azonban — ez ellenőrzött tény — mindig széles körű érdeklődést kelt. Bár kevésbé ismerem a más tárgyú szakkönyvek iránti kereslet mértékét, a gyógynövényekkel foglalkozó könyvekről tudom, hogy aránylag szép számban jelentek meg, és gyors eltűnésük a könyvpiacról a közönség állandó érdeklődését bizonyítja. És ez természetes is, ha figyelembe vesszük, hogy a harmincon-negyvenen felüli korosztály képviselői akarva, nem akarva, valamilyen formában kapcsolatba kerülnek a gyógyászzal — így a növényi hatóanyagokra alapozó gyógyászattal is. Ez az a réteg, amelyet századunk utolsó évtizedeinek rohanó életritmusa, fokozódó stresszhatása a legmélyebben érint, s emiatt kimeríthetetlen utánpótlását szolgáltatja a növényi eredetű gyógyszerek, gyógyteák és a mind szélesebb körben alkalmazott növényi kivonatok iránt érdeklődőknek. Ez a tény is ösztönzőleg hat a gyógynövényekkel foglalkozókra az irányban, hogy a termelés, a kutatás és az értékesítés terén szerzett tapasztalataikat, a fitoterápiában elért eredményeiket közkinccsé tegyék.

Az itt méltatott két szakkönyv — *Kovászna megye gyógynövényei*, valamint *Hargita megye gyógy- és fűszernövényei* — már maguk a szerkesztők és munkatársaik széles körben elismert szaktekintélye révén is biztosítékot nyújt arra, hogy a témakör szakavatott, sokrétű ismertetését vesszük kézbe.

Kiemelést érdemlő a Kovászna megyei könyv szép, logikus felépítése, s ezen belül is az ilyen szakkönyvekben általában ritkán olvasható földrajzi-földtani jellemzés, a vizsgált területen előforduló talajtípusok ismertetése, akárcsak a flóra- és vegetációkutatás története megyei (és nemcsak megyei) viszonylatban. Ezek a fejezetek a szakemberek és mások körében is bizonyára érdeklődést keltenek. A vadon termő gyógynövények értékesítésével foglalkozó 8. és 9. fejezet hasznos útmutatásokkal szolgál gyűjtőknek, átvevőknek egyaránt. E kérdésre azonban mindkét könyvvel kapcsolatosan egyszerre szeretnék kitérni.

A Hargita megyei könyv tartalma megítélésem szerint jóval túlhaladja a címben jelzett földrajzi határokat (amelyek valószínűleg a könyv terjesztésének, megvásárolhatóságának is határai). Kivételt képez talán a *Hargita megye vadon termő növényeinek védelme* című fejezet, valamint a részletes részben az egyes gyógynövények leírását kiegészítő, a megyében termő mennyiségekre való utalások, amelyekre feltehetően a gyógynövények országos feltérképezése szolgált alapul. Kiemelném az általános rész *Gyógy- és fűszernövények felhasználása és hatóanya-*

gai című fejezetét, amelynek tartalma közismertsége ellenére is újszerű, számos irányba kiterjedő, a témakör legértékesebb feldolgozásai közé sorolnám.

Tulajdonképpen ezzel kellett volna kezdenem, de talán még nem késő hangsúlyoznom: a gyógynövényforgalmazás gyakorlati szakembere lévén nem tartom alkalmasnak magamat e könyvek sok irányú tartalmának kimerítő elemzésére. Örömmel figyeltem fel azonban arra, hogy a modern kutatások eredményei, a növénykivonatok mind kiterjedtebb használata a gyógyszeripari és kozmetikai készítményekben jelentős helyet kapnak az itt méltatott kiadványokban.

Visszatérek a számomra biztonságosabb talajra: az értékesítés első fázisához, a gyógynövénygyűjtéshez.

A két könyv általános részében foglaltak bizonyos útmutatással szolgálnak a szakma „napszámosainak”. Ehhez a kategóriához — a gyűjtőkön és termelőkön kívül — hozzászámítanám mindazokat, akik akár szakemberekként, akár szervezőkként hozzájárulnak a gyógynövények mint gyógyszeripari nyersanyagok és mint közvetlen fogyasztásra szánt végertermékek (pl. gyógytea-keverékek) előállításához. Meg kell jegyezni azonban, hogy a vonatkozó fejezetekben részt érdemelt volna a gyógynövénygyűjtés és -értékesítés szervezett keretének ismertetése. Itt felhoznám más hazai szakkönyvek és a szomszédos országokban megjelent kiadványok példáját; mindezekben a gyógynövényértékesítés megszervezésével és gazdasági hatásával részletesen foglalkoznak.

A Hargita megyei könyv előszavában van utalás az *ésszerű értékesítésre*, és ezt a fogalmat — bár bővebb kifejtését hiányolom — alkalmasabbnak és hasznosabbnak tartom más hasonlóknál, mert magában foglalja az összes tényezőket: a gyűjtés, a termesztés, a kutatás és a tulajdonképpeni hasznosítás lehetőségeit. Az értékesítés fogalmát ugyanakkor kiegészíteném a gazdaságosság fogalmával. A fitoterápia sorsa végeredményben attól függ, hogy gazdaságos-e vagy sem a gyógynövényértékesítés — és ez a vonatkozás, a gazdasági tényezők pozitív, illetve negatív hatása nem talált elég helyet egyik könyvben sem.

Mindkét kötet szerzői felhasználták az országos gyógynövényfeltérképezés keretében végzett megyei munkálatok eredményeit. Nincs szándékomban az említett munkálatokat értékelni, de azt hiszem, a lelőhelyek és a termésmennyiségek megállapításához biztosabb alapot nyújthatna a helyi viszonyok gyakorlati számbavétele — gondolok itt a megközelítési és szállítási lehetőségekre, továbbá a munkaerőforrásra, hiszen ezek a gazdaságos kiaknázás alapkövetelményei.

A vadon termő gyógynövények ésszerű gyűjtése napjainkban sem vesztett időszerűségéből, de több szemponttal bonyolódott. Ilyen szempont a már említett gazdaságosság mellett a természetvédelmi, amelyre mind a két könyv nyomatékosan felhívja a figyelmet. Egyetértek a szerzők ösztönző-sürgető álláspontjával egyes gyógynövények termesztésére vonatkozólag. Napjainkban a termesztés már 65-70 százalékát teszi ki országosan az összes értékesített gyógynövény mennyiségnek. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a spontán flórából gyűjtött 30-35 százaléknyi gyógynövény jelentősége csökkent, hiszen egyrészt olyan fajokról van szó, amelyek nem termesztethetők, másrészt pedig épp ezek biztosítják az egyre fokozódó speciális gyógyteaigényeket (a külföldi igényeket, tehát az exportlehetőségeket is beleértve), míg a termesztés inkább gyógyszeripari nyersanyagokat állít elő.

A Hargita megyei könyv sok gyógynövény termesztési feltételeit ismerteti. Remélhetőleg a helyi szervek kezdeményezésére írott szakmunka ezzel a sok értékes útmutatással odahat ugyanezeknél a szerveknél, hogy — hozzájárulva az országosan több mint 40 000 hektáron termesztett gyógynövényalaphoz — Hargita megyében is biztosítsanak pár száz hektár gyógynövénytermesztésre alkalmas területet.

Péntek János • Tűromfű és jajlevél

Minden közösség számára alapvető fontosságú kultúrájának egyensúlya, harmóniája. Vannak mégis művek, amelyek — szakmai értéküktől részben függetlenül — polarizálják a kultúrát, tovább mélyítik meglévő repedéseit, hasadékait, míg mások természetes közelségbe, kapcsolatba tudják hozni az egymástól távol eső, sőt egymásnak ellentmondani látszó jelenségeket is. Mert ha például éppen az etnobotanika és botanika, az etnomedicina és medicina viszonyát nézzük, mi sem volna könnyebb és némelyek számára esetleg természetesebb, mint a tudatlanság és a babonáság bélyegét sütni rá a népi tudásra, az egész népi kultúrára, a tudomány fennkölt magasából, a ráció gögyével nézni a több ezer éves népi tapasztalat sokszor valóban naiv megállapításait, a természetfölöttieknek tekintett betegségde-

monokkal való hadakozást ráolvasással, szenes víz vetésével, imádságokkal — és növényekkel, amelyek közül soknak szintén természetfölötti erőt tulajdonít a népi hitvilág. Szerzőink azonban, akiknek munkáit ez alkalommal méltatjuk, jól tudják, hogy a népi ismereteknek, a népi tudásnak és a népi hitvilág egészének a mindennapi lét *gyakorlati* kérdéseire kellett választ adniuk. Ezért számít éppen a gyógyítás a tudomány első területének. Ezért van természetes kapcsolat népi tudás és tudomány között. És ezt a tapasztalati anyagot mint *tudásanyagot* sem szabad lebecsülni, hiszen — ahogy munkánk közben magunk is meggyőződhattünk róla — akad olyan egyszerű falusi ember, aki 400—500 növényfajt is meg tud különböztetni és meg tud nevezni, amire az érettségizettek nagy része távolról sem képes.

De az előttem szólók után semmiképp sem szeretném torzítva láttatni a Rácz Gábor és Fűzi József, valamint a Csedő Károly szerkesztette két kötetet, és etnobotanikai vagy éppen etnolingvisztikai munkák gyanánt méltatni őket. Még kevésbé volna helyénvaló ilyen jellegű eredményeket kérni számon a szerzőktől. Am hogy a népi kultúra, jelen esetben a népi gyógyászat inspirálója a kutatóknak, azt a szerzők jobban tudják, mint az olvasó: „Újabb gyógynövények felkutatására kitűnő kiindulópontot képez a népgyógyászat. A népgyógyászatban használt szerek éppen úgy ihletik a tudományos kutatót, mint ahogy a népművészet ihleti a képzőművészt, a népzene a zeneszerzőt. Ezért a népgyógyászati ismeretek megmentése hozzátartozik a hazai gyógynövénykutatáshoz.” (*Hargita megye gyógy- és fűszernövényei*, 24.) És hogy ez ne csupán elméleti megállapítás maradjon, hadd utaljak a népi gyógyászat és a fitoterápia néhány, korántsem véletlen analóg eljárására:

„Mint egy karácsonyfa, olyan, s olyan vastag, ott a földbe terem, olyan vastag sűrű. Nincs virág rajta, mi úgy hívjuk, kannasűrű. Tisztítja a vesét is.” (Gazda József: *Így tudom, így mondom*. Buk., 1980.) „A zsurló részben vízben is oldódó kavasavat tartalmaz, továbbá flavonglikozidokat. Gyakori alkotórésze vizelethajtó teakeverékeknek, főzetét egymagában is használjuk gyúgkóképződésre hajlamos betegek kezelésére.” (*Kovászna megye gyógynövényei*, 164.)

Mindkét kötetben gyakoriak a népi tapasztalat egyes elemeinek megalapozottságára utaló megjegyzések. A párlófűvel, az *Agrimonia eupatoriával* kapcsolatban olvashatjuk a Csedő Károly szerkesztette kötetben: „Régebben a népgyógyászatban tüdőtuberkulózisban használták. Néhány évvel ezelőtt kísérletileg igazolták a párlófű antibiotikus sajátosságát a tbc kórokozójával (*Mycobacterium tuberculosis*) szemben.” (106.) Ugyanott ez áll a kigyózsizről (*Echium vulgare*): „Az erdélyi népgyógyászatban régóta használják hasmenés ellen. Hatékonyását laboratóriumi vizsgálatok megerősítették. A növény kivonatának jól meghatározott antibiotikus hatása van.” (274.) Még olyan gyógyítási eljárások is racionálisaknak bizonyulhatnak, amelyek a babonás szignatúrátan jegyében fogantak (ti. hogy például a sárgaságot sárga virágú növényvel kell gyógyítani). A közismert sárga virágú orvosi somkóróról (*Melilotus officinalis*) olvashatjuk: „A népgyógyászatban a sárgaság és egyéb máj- és epebántalmak kezelésére használják. [...] Laboratóriumi kísérletekkel igazolták epetermelést fokozó, májregeneráló hatását, sőt az utóbbi időben megállapították, hogy a sárgaság (hepatitis) vírusának szaporodását is gátolja. Nem szabad elfelejteni, hogy a betegségek orvosi kezelést igényelnek.” (405.)

A tudomány és a népi tudás közötti kapcsolat sohasem volt egyirányú: a népi gyógyászatba visszakerült az orvostudomány sok valós eredménye. És erre szintén gondolnak a szerzők: okos tanácsokat adnak háziszerek készítéséhez, alkalmazásához, jelzik, melyek azok a betegségek, amelyeket — mint az előbb említett epe- és májbántalmakat — nem szabad háziszerekkel orvosolni, és azt is, hogy melyek azok a növények, amelyeknek hatóanyagai veszélyesek az emberre. Sőt gyakorlati útmutatásokat adnak növények okozta mérgezésekkel kapcsolatban, és ebben is egyik jeles előfutárunk, a XVI. századi orvosi könyv (*Ars medica* — a szerk. megj.) szerzőjét követik, akinek szintén gondja volt tanácsokat adni „mérgező dolgoknak ártalmi ellen”.

Jól hasznosíthatják ezt a két kötetet az utóbbi években megélenkült népi növényismereti gyűjtés önkéntes munkásai is. Különösen a Kovászna és a Hargita megyeiek forgathatják haszonnal az egyes népi gyógymódok megítélésében, a növények azonosításában stb. A további etnobotanikai, népi növényismereti gyűjtés szükségességére maguk a szerzők is figyelmeztetnek, akárcsak a népi növénynevek ismeretének fontosságára. Hogy miért fontosak a nevek? Azért, mert a név, a megnevezés a biztosabb tudás jele: velük, mint hálóval, rögzítjük, tagoljuk a valóság megismert, de tűnékeny, egymásba olvadó elemeit. És az a mód, ahogy a tudomány tagol, a botanika például a maga jól szabályozott, de korántsem tökéletes nomenklatúrájával, az a mód, ahogy egy nemzeti nyelv tagol, például a magyar köz- és irodalmi nyelv még kevésbé egyértelműen és következetesen, és az a mód, ahogy egy nyelvjárás vagy még kisebb tájegység tagol a maga szinonimáival és

heteronimáival — mind eltérő tapasztalati és tudásszinteket tükröz. A nevek ismerete nélkül nem tudjuk egymáshoz viszonyítani ezeket a szinteket. A neveknek van számtalan néprajzi tanulságuk is. A *Kovászna megye gyógynövényei* című kötetben a *Hypericum perforatum*ot következő neveken találjuk: *orbáncfű*, *Jézus-vére*, *ezerlikűfű*. Az első mint irodalmi nyelvi szó a hajdani népi gyógyászati felhasználásra utal, a második arra, hogy a friss virág a tenyerben összemorzsolva vörösbarna levét ereszt, és ehhez asszociálják azt a vallásos hiedelmet, hogy a növényre a keresztfa alatt rácepegett a Jézus vére; a harmadik arra a megfigyelésre, hogy a levelek a fény felé tartva lyuggatott benyomást keltenek. A névadás indítékából tehát következtethetünk arra, hogy milyen helyet foglal el a növény az adott etnikum kultúrájában, a névadás módjából pedig — abból, hogy a leíró, definiáló vagy a képszerű, asszociatív terminusokat, a metonímiákat vagy a metaforákat részesítik-e előnyben — még némely pszichológiai sajátosságra is következtetni lehet.

A nevek a maguk költőiségében a beteg ember reménytelenségét is képesek kifejezni. Arra ugyanis, amikor más orvosság nincs, csak a térés és a jajgatás, Kalotaszegen azt mondják: most csak a *tűrömfű* és a *jajlevél* segít. Hogy a szenvedő embernek ritkán kelljen ezekkel a nem kívánt plántákkal élnie, abban remélhetőleg segíteni fogják őt Kovászna és Hargita megye gyógynövényei is, amelyek az itt méltatott tudós szerzők munkájának eredményeként ismertekké, hozzáférhetőkké váltak mind a tudomány, mind a szakszerű gyakorlati felhasználás számára.

Rác Gábor • Néhány szó munkaközösségünkről

Megtiszteltetést jelent részünkre, hogy a *Korunk* szerkesztősége ilyen nagy figyelmet szentel a gyógynövényekkel kapcsolatos munkásságunknak. Elégtételt is jelent. Mert amikor például én gyógynövényekkel kezdtem foglalkozni, sokan lebeszéltek erről. Idejémműlt kezelési lehetőségnek tekintették. Ma viszont alig lehet lépést tartani az igényekkel — még mi is néha túlzottnak tartjuk a divatot. Pedig nem átmeneti divatról van szó, hanem szükségszerű folyamatról. Évezredekken keresztül a természetes gyógymódok voltak a betegségek kezelésének egyedüli lehetősége. Aztán hirtelen megváltozott a helyzet. Éppen száz esztendővel ezelőtt kezdődött meg a vegyipar ugrásszerű fejlődése, látványos eredményekkel. Napjaink gyógyászatát el sem lehetne képzelni az utóbbi száz év szintetikus gyógyszerei nélkül. De az emberiség rádöbrent arra, hogy a természetes vegyületektől eltérő szerkezeteknek nemcsak előre kiszámítható hatásuk van, hanem sok kiszámíthatatlan mellékhatásuk is. A gyógynövények szerepének növekedése tehát részben annak tulajdonítható, hogy a természetes szerkezetektől eltérő anyagokkal szemben egyre óvatossabbakká válunk. De nemcsak erről van szó. A „visszatérés a természethez” lényege nem az, hogy ismét a száz évvel ezelőttig nagy becsben tartott gyógyszereket keressük — egészen új készítményekkel rendelkezünk ma, olyanokkal, amelyeket a régebbi könyvekben nem is szereplő növényfajokból állítanak elő. Készítményeket mondtam, mert nemcsak a gyógyteák váltak ismét keresetteké, hanem az olyan gyári gyógyszerek is, amelyek növényekből készülnek (bár ezt nem ritkán csak a szakember tudja).

Az 1972-től mostanáig nálunk magyar nyelven kiadott gyógynövénykönyvek 19235 példányban jelentek meg. Az érdeklődők szélesebb körének szánt könyvek mellett nagyszámú kísérletes közlemény jelenik meg, amely csak a szakembergárdának szól. A *Korunk*-délelőttön ma bemutatott kötetek és a *Gyógy- és illó olajos növények* két kiadása mellett munkaközösségünk tagjai az elmúlt évtizedben körülbelül 200 olyan tanulmányt írtak, amelyeket folyóiratok közöltek. Szeretném bemutatni a szerzőket, mert az ismertett kötetek adatai valamennyiük eredményein alapszanak.

Csedő Károly előadótanár nemcsak Hargita megye gyógynövényeinek legjobb ismerője: jórészt az ő érdeme a hatóanyagok műszeres vizsgálatának meghonosítása munkaegyettesünknel. A gyógynövények elterjedését, hatóanyagtartalmát, szöveti szerkezetét vizsgálja Fűzi József előadótanár és az általa vezetett növénytan tanszék tagjai: Kisgyörgy Zoltán adjunktus és Márton Aranka biológus. Nevükhöz fűződik Brassó, Kovászna, Beszterce-Naszód, Maros és Szatmár megye gyógynövénytartálékainak felmérése. A fűvészkert munkálatait Fűzi József mellett Székely Gyula mérnök irányítja; ebben az évben másfélezer növényfaj szerepel az általuk szerkesztett magkatalógusban, amelyet cserepéldányként küldenek Európa legtöbb botanikus kertjébe. A gyógynövényismereti tanszéken Péter Mária a párlófűvet és a kigyósziszt, Monea Marioara az imolafajokat, Gáspár Mária az üröm-

féléket kutatja növénykémiail módszerekkel és — a mikrobiológiai tanszék szakemberei, Péter Mihály és Domokos Lajos előadótanárok közreműködésével — a kórokozókra gyakorolt hatásukat vizsgálja. László János professzor egyes növényi anyagoknak a vírusok fejlődését befolyásoló hatását mutatta ki emberi szövetenyészetek és elektronmikroszkópos módszerek alkalmazásával. Fazekas Béla előadótanár egyes növényi készítmények bélférgekre gyakorolt hatását állapította meg. A gyógyszerhatástani vizsgálatokat Rácz-Kotilla Erzsébet előadótanár végzi: több száz készítmény vérnyomáscsökkentő, vizelethajtó, epehajtó, gyomorfekélyképződést gátló, gyulladáscsökkentő hatását írta le sok olyan fajnál is, amely eddig nem szerepelt a gyógynövények sorában. Józsa Judit főgyógyszerésznővel együtt a központi idegrendszert befolyásoló készítmények vizsgálata során csupán az ajakosvirágúak családjából eddig 80 fajt jellemezett.

A kutatás egybefonódik a szakemberképzéssel a doktorátus keretében. Formanek Gyula adjunktus olyan piros festékeket (antrakinonokat) vont ki növényekből, amelyek a vesekő képződését gátolják. Gyéresi Árpád adjunktus új kromatográfiás módszereket dolgozott ki alkaloidok kimutatására és mennyiségük meghatározására, s ezek felhasználásával — folytatva Kopp Elemér professzor világviszonylatban ma is gyakran idézett kutatásait — gazdag morfintartalmú mákfajtát nemesített ki. Máthé János adjunktus a nagymolekulájú növényi cukorszármazékok előállításának, szerkezeti kutatásának szakembere. Kacsó Albert, a marosvásárhelyi gyógyszervállalat igazgatója a Kis-Küküllő vízgyűjtőterületének gyógynövényeit térképezte fel, és kísérleti telepeket létesített különböző tengerszint feletti magasságokon; ezek a Maros megyei gyógynövénytelepek létrehozásának alapjául szolgáltak, és a Galenusi Laboratórium önálló nyersanyagellátását biztosítják. Zágoni Elemér karfalvi (Hargita megye) főgyógyszerész a *Hiporib* nevű vérnyomáscsökkentő gyógyszer feltalálója. Nagy Levente marosvásárhelyi klinikai győgszertárvezető a vér koleszterinszintjét csökkentő készítményét nyújtotta be szabadalomként a találmányi hivatalnak (vizsgálatait az Orvosi Kutatóközpont szakemberei, Kerekes Medárd és Feszt Tibor tudományos főkutatók irányításával végezte). Hasonló hatású készítmények véralvástgátló tulajdonságát írta le Nemes István előadótanár. Hamza Ottó főgyógyszerész a *Potan* nevű növényi gyógyszer feltalálója, amelyet a vastagbélhurut kezelésére használnak, s amely az 1981-ben beinduló kísérleti üzem első termékei között szerepel az epeúti bántalmakban javallt *Hepatobil* nevű készítménnyel együtt. Stănculescu Maria brassói főgyógyszerésznő új levendulafajták előállításában ért el figyelemreméltó eredményeket — ez is Kopp Elemér kutatásainak hagyományát folytatja. Tibori Gabriel, a szászvárosi Plafar gyógynövényvállalat munkatársa az illó olajok gázkromatográfiás vizsgálatának országos nevű szakembere. Németh Tibor cséffai (Bihar megye) főgyógyszerész a komlóból nyugtató és vérnyomáscsökkentő készítményeket állított elő.

A jelenleg készülő kilenc doktori értekezés újabb területekre terjeszti ki a gyógynövénykutatást. Mindegyik doktorandus célja új készítmény előállítása. Példaképpük Horváth Tibor, a marosvásárhelyi 1. sz. győgszertár vezetője, akinek a vadgesztenyéből előállított *Castanil* nevű készítménye az egyedüli ilyen jellegű hazai gyógyszer visszérbántalmak kezelésében.

Nem akartam beszámolóit írni tevékenységünkről. Több munkatársunk, doktorandusunk kutatásaira nem térhettem ki, már csak a rendelkezésre álló szűk időkeret miatt sem. Nem ismertettem a népgyógyászati felméréseket, a hazai gyógynövénykutatás történetére vonatkozó tanulmányokat. Céлом csupán annak érzékeltetése volt, hogy a gyógynövények kutatását a vadon termő fajok megismerésével kell kezdeni, s új — és persze hatékony — gyógyszerek előállításáig kell eljutni.

Az itt bemutatott kötetek a szerzők olyan tapasztalataira támaszkodnak, amelyeket korszerű módszerek alkalmazásával nyertek. Mert ma a növényi gyógyszerrel szemben ugyanazok az igények, mint bármely egyéb eredetű győgszertári vagy gyógyszergyári készítmény esetében. A régi fűvészkönyvekben szereplő „próbált orvosság” megjegyzés itt is az auctor tapasztalatára utalt. De napjainkban a növények gyógyászati felhasználása csak akkor tekinthető megbízhatónak, ha a kor követelményeinek megfelelő kísérletes vizsgálatokon és klinikai megfigyeléseken alapszik. E kísérletes irányszatnak volt a megteremtője és úttörője Páter Béla professzor és egykori munkatársa, a marosvásárhelyi gyógynövénykutatás kezdeményezője: Kopp Elemér. A mai *Korunk*-délelőttön azt az érdeklődést és szeretetet érzem, amellyel mesterünk a természetért rajongott, s amelyet Páter Béla hagyatékként tovább adott mindannyiunknak, akik ma itt találkoztunk egymással.

A Csárdáskirálynőtől a Márványemberig

UTAK
ESZMÉK
VITÁK

Száz kilométeres sebességgel haladunk az autópályán, sűrű havazásban, Budapest és Miskolc között — a hátsó ülésre szorult tanulóvezetőnek úgy tűnik, már-már életveszélyben: azért, hogy le ne kessük a *Csárdáskirálynő* előadásának kezdetét. De hát miért kell épp Miskolcra és épp ilyen hóviharban, a veszélyt jelző útmenti táblákkal sem törődve, egy vidéki Szilviáért, Stáziért, Miskáért száguldani, amikor ott a kipróbált jó öreg Fővárosi Operett Színház, és Kálmán Imre ott is várja híveit?! Mentem én ugyan már lovasrendőrök sorfala közt is *Csárdáskirálynőt* nézni, a kolozsvári román opera felsőerkélyéről, de annak a vendéggjátéknak Honthy Hanna volt a sztárja (mint egykor Dérnyét, úgy éltették az örök fiatalság primadonnáját a felhevült rajongók a Fötér sarkán, a Continental szálló, vagyis az egykor Adyt látott New York előtt, már nem is operetthöst illető skandalással: Honthy, Honthy). Több mint negyedszázada ennek, s nemcsak a drága jutalomjegy, de a Bolyai Egyetem diákszövetsége, ahonnan mint ifjúsági vezető a jegyet kaptam, a nosztalgikus emlékezés ködébe tűnt; az operett-nosztalgiával együtt, mondanám, ha az intézményeket lehetne így felhőzőző könnyedséggel társítani, s ha egyáltalán valaha is igazán éreztem volna elérzékenyülést a nagy slágerek hallatán. Legfeljebb az alkalom hatott meg, az, hogy a rendfenntartáshoz lovasrendőrökre van szükség. (Azóta csak Londonban láttam e közegeket nyeregben.)

És most itt az autó, az én szervezésem, ha nem is én ülök a volánnál, tehát nem nekem kell figyelnem az utat, az útmenti táblát, a piros háromszögben oldalára billent gépkocsi esetleges feltűnését: „csúszós úttest”. Csúsznak persze a kerekek egyvégtében, mi mégis szilárdan haladunk előre, célunk felé. A „Miskolci Orfeum“-ba, hogy barátaim társaságában láthassam, hogyan is képzei el — miért képzei el? — Hernádi Gyula és Jancsó Miklós, a filmvilágban európai hirre jutott szerzőpár, az „örökzöld” sikert 1981-ben.

Autóztam én már értük filmet nézni is, igaz, csak a Körütről Újpestig. Voltunk vagy négyen abban a világvégi ócska moziban, a forradalmat idéző *Csillagosok, katonák* délutáni vetítésén. Nem bántam meg az idő- és forintrafordítást (noha aztán lejért, idehaza is láthattam Madaras Józseféket a koprodukciós játékban). Most jóval többen vagyunk — ha nem is annyian, mint egy meccsen, az Újpest fénykorában. Tehát Újpest ismét, a Fény. Mozi, nem stadion. A forradalom, de más optika. Ezt a harmadik újpesti látogatásomat tartom a legtöbbre: Andrzej Wajda *Márványemberével* találkozni 1981-ben, filmklubbi vetítésen, nem akármilyen élmény. Fényben, sötétben, a filmélmény első döbbenetében még eszembe sem jutott, hogy újpesti autózásaim végül is összekapcsolódnak az autópályával, kiszámíthatatlan — csalódást nem okozó rendezőnek, Kronosznak, no meg Kliónak hála. Újpest és Miskolc így lett számomra testvérváros, jöllehet ők nem is gondoltak ilyesmire. Persze, a testvérek nem mindig értenek egyet, néha egyáltalán nem értik már egymást. Szembesíteni azonban annál érdekesebb őket. Mert lássuk csak:

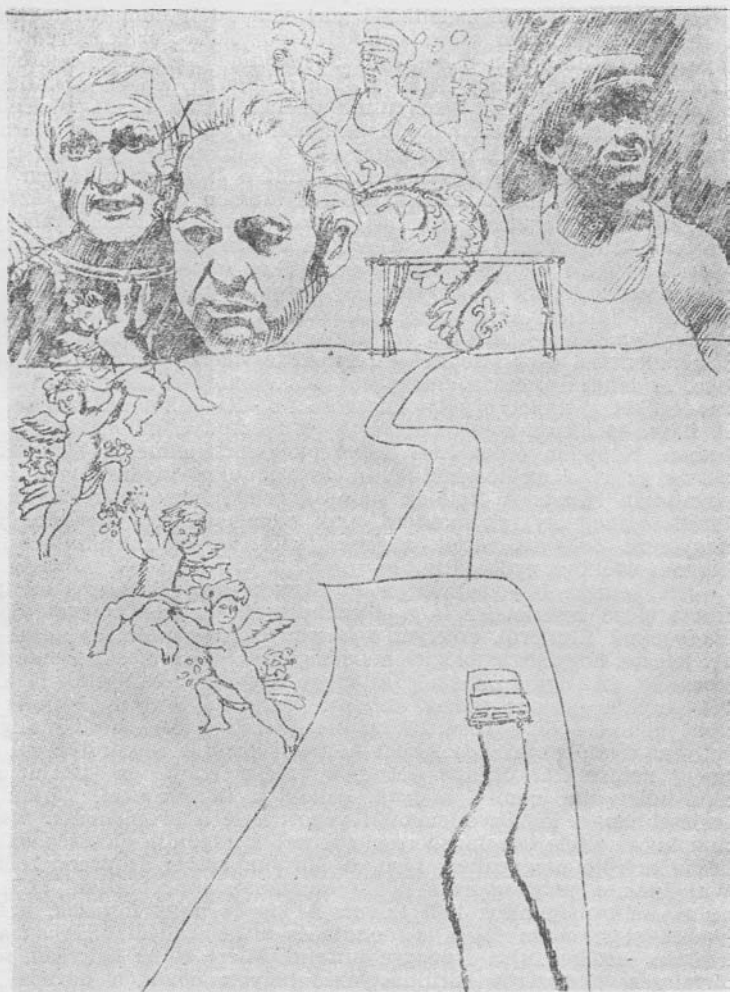
Hol találkozik például a *Csillagosok, katonák* és a *Csárdáskirálynő*? És találkozhat-e egymással a *Csárdáskirálynő* és a *Márványember*? Talán nem vettem észre a figyelmeztető táblát s asszociációim csúszós talajra tévedtek? Vigyázat, szubjektívizmus! Újpestről szólván, már csak az hiányozna, hogy megmagyarázzam, miként lettem a Fradi gombfocicsapat tulajdonosából felnőttként az újpesti dózsás focisták szurkolójává, egy tévedés áldozatául esve: a sztahanovista „márványember” cselekvésidejében ugyanis az én gyerekkori (gombfoci) hőseimet hivatalból átlpántálták egy másik csapatba, és a sportklubok kényszerű névváltoztatásának idején az ötvenes évek elején, azt hittem, hogy kedvenceimhez a csapatnév kicserélésével maradok hű. Hajrá Fradi! Hajrá Újpest! Pedig hát Jancsó és Hernádi, illetve Wajda nemcsak az én szubjektív időmben találkoznak össze. Újpest, a Fény nemcsak a gombfoci és foci komolyságával hívja elő és kapcsolja össze az emlékeket. Még nem tudom, ám érzem, hogy a művészi utak logikájának megértéséhez volt szükségem a nyaktörő miskolci útra.

Ha nem látom hónapokkal előbb az Astoria bárszínházban a *Mata Harit*, talán nem vállalkozom a hózáporos autózásra. A bárhangulathoz s a hely szórakoztatóipari előkelőségéhez méltó gör, azaz miskolci párja biztosan megjelenik majd az átértelmezett *Csárdáskirálynő*ben, a látványnak azonban ez csupán egyik (ha nem is jelentéktelen) összetevője Jancsóéknál. A *Mata Hari* ismeretében az újabb orfeumi produkció másfajta izgalmakat is ígér. Esztétikaibb jellegűeket, bár állítólag a sztriptíznek is van esztétikája, amelyek nincsenek híján a történelmi, politikai, erkölcsi tanulságoknak. Miután a világhírű táncosnő és kémnő történetét vetkőzéssel vegyített „blódi” formájában bemutatták az Astoria bárjában, a kritikusok nemcsak a száznyelvcvan forintos jegyre kérdeztek rá, hanem az alkotói szándékra is. Jancsó Miklós — egyúttal a Hernádi nevében — többek közt így válaszolt:

Közös álláspontunk az, hogy mindenfajta műfaj létezhet egymás mellett. Ezt már akkor is így gondoltuk, amikor filmjeinket megrótták állítólagos érthetlenségük miatt, s mert nem volt közönségük. Pedig a filmnek éppen az az előnye, hogy konzervműfaj, nem okvetlenül kell hogy közönsége legyen. A film akkor is film marad, ha egy ember sem nézi. Hátránya azonban a korai előre-gedés. Mi egyébként mindig elismertük másfajta filmek létjogosultságát is. — A színháznál ez épp fordítva van, a színház nem lehet meg közönsége nélkül. Egy speciális színház nélkülözheti csak a nézőt: ez a szekta, amikor a közreműködők maguknak játszanak. Ilyenek a különböző vallási szertartások, rítusok. A valódi színház azonban igényli a közönséget, létjogosultságát a nézők mennyisége igazolja. [...] Mi olyan színházat szeretnénk csinálni, melyben az előadás nézőkre gyakorolt hatása ténylegesen mérhető.“

A helyek korlátozott száma a bárhelyiségben természetesen kizárta a nézőmennyiség minőségi mutatóként való használatát, ezt az érvet azonban hiba volna Jancsó ellen fordítanunk. Allítom ugyanis, hogy a *Mata Harival* Hernádi és Jancsó a színpadon is valami újat, emlékezeteset kezdett: a kabaré, a bohóctréfák, a tánc, a krimi, a filozófia a professzionizmus magas szintjén különleges színjátékká egyesültek, a magyar szerzőpáros — mint legjobb filmjeiben — ismét „beहुzta” a nézőket, becsalogatta a maga utcájába, ahol különös eszközökkel a múlttól és a jelenről elmélkednek, groteszk formában történelemre oktatnak. Hernádi Gyula megtette ezt már egyedül a *Királyi vadászatban*, a Pesti Színházban, és most tovább játszik a Habsburgokkal, kiszolgálóikkal s a történelmi idővel: a császári ház reprezentánsa mellé ismét behozta a színpadra a szeretőket, az „udvaroncokat“, Ferenc József fiává léptette elő Adolf Hitlert (növel, a kitűnő Jobba Gabival játszották el a szerepet), házi mindeneként megidézte Einstein (Maros Gábor volt az előadás fénypontja), vagyis mindent úgy összehyolitott, ahogy arra csak a történelem képes. (Az anakronizmusokat egészen a jelenkorig hosszabbította meg.) Jancsó Miklós elsorángú csapatot szervezett a játék bárszín-padi prezentálásához; a már említettek mellett ugyancsak neves színészek (Tordai Teri, Iglódi István, Harsányi Gábor, a Marsék nővérek), a népszerű Neoton Família, a díszlet és jelmeztervező Banovich Tamás s a görklként fellépő Borbély Vali társult erre az alkalomra, mindenki hozta a magáét. A rendező érzékelte a sokféleségből eredő veszélyt: „A színészek nagyszerűen fel tudják dojni a hangulatot, a probléma csak az, hogy a magyar színész ezt csupán a szövecek kijátszásával tudja elképzelni, holott itt éppen a sok műfaj együttéléséről, komplex hatásáról lenne szó. Ez egyébként a legkoncentráltabb műfaj, a színészeknek nagyon pontosan kellene játszaniuk. A közönség reakciója azonban óhatatlanul elviszi őket valamilyen más, nem általam rendezett irányba. S épp itt probléma az előadás hakni jellege: a színészek fáradtan érnek ide fél tizenegykor az anyaszínházukbeli egy, néha több fellépés után. S mondom: ez a legnehezebb műfaj, sokkal nehezebb, mint a polgári színjátékok sóderműfaja. Azokat mi, nem színészek is el tudánk játszani sztanysz-lavszkiji alapokon.“ Egy évvel kb. e nyilatkozat után (a *Színház* közölte, 1980. márciusi számában), az új évad — igaz, kora délutáni — nyitóelőadásán már a csapatot láthattuk. A többes szám egyúttal nem a megnevezhetetlen nézőtársakat takarja, hanem például a romániai magyar színház vitákon kívül és felül álló szaktekintélyét, Harag Györgyöt is, aki győri rendezése közben ruccant fel Budapestre; az előadás pezsgős szünetében (ez szintén beletartozik a jegy árába) irigykedve boncolgattuk ezt a színészi-színházi professzionizmust, amely — íme a példa — nemcsak megfojtója, hanem éltetője is lehet a művészetnek. Persze, ha nem a rutin, hanem az invenció kerekedik felül a teljesítményben.

Miskolcon, úgy látszik, nagyobb volt a kísértés. Már itthon lapozom a műsorfüzetet, az emlékeket, keresem a magyarázatot. Hiába írt Hernádi szellemes levelet Kálmán Imre nevében az új *Csárdáskirálynő* alkotóihoz, az operett hatalmát ezúttal sem sikerült megtörni. „A zene olyan, mint a csőrepedés. A kizúduló hullámok elmoshatnak sok mindent, de meg is öntözhetik az elérhetetlen zugokban her-

Cseh Gusztáv
tusrajza

vadozó virágokat” — mondja a fantom operettszerző. Nos, a nettül szecessziós műsorfüzetnek lett igaza: Kálmán Imre elfogadta a meghívást, és hathatósan közreműködött az előadásban; olyannyira, hogy szinte teljesen elnyomta a nyugalmazott szarajevói történelemtanár, gimnáziumi igazgató, Gavriilo Princip hangját, noha Hernádi igyekezett szót adni neki. A műsorfüzetben még ilyenformán: „Hallottam, hogy Kegyedék notórius történelemhamisítók. Esedezve kérem Önöket, hogy most az egyszer megfordítva, egy hamisítást próbáljanak visszaterelni az igazság karámja felé, s engem egy végzetes tévedés súlya alól tehermentesítve lehetővé tenni, hogy egy nyugodt és felhőtlen öregkor vizeire evezhessek tovább majdan sírom mélységei felé. Hancsó úr, Hernádi úr, nem táncolt, énekelt az önök dédanyja a szarajevói színházban? Volt ott egy aranyos szubrett, aki folyton azt hajtogatta, hogy lesz majd egyszer két szép kis, operettre érzékeny dédunokája...” De bárhogy erőltetem képi és auditív emlékezetemet, mindegyre ahhoz a következtetéshez jutok vissza, hogy a híres-hírhedt Gavriilo Princip folyamódása haszontalan volt, nemcsak a történelem kerekét nem sikerült visszaforgatni, de az operett jól olajozott masinériája is békésen haladt előre Miskolcon. A feltételezett „szakképesített néző” fiktív levele tulajdonképpen tárgyaltan lett, felháborodására nincs mód, hiszen a „torzszülött” Csárdáskirálynő vagy meg sem született, vagy nagyon korán elhalálozott — mielőtt mi beérkeztünk volna Miskolcra (úgy a tizedik előadásra). Az egykori nagyváradi bonviván éppúgy nosztalgizálhatott régi Csárdáskirálynő-émlékein, mint a színházba elegánsul érkező helybéli közönség, megbot-

ránkozásra még a meztelenkedő görli sem adott okot (itt másképp hívták, mint az Astoria bárban). Forgott a színpad, forogtak a párok, forgott az énekes színészek nyelve — csak éppen a békebeli császárvilág szecessziós izlése nem forgott veszélyben. A jólöltözött hölgyek és urak a nézőtérén, a csillogó-tollas-puccos szereplők a színpadon erősebbnek bizonyultak ezúttal, mint a „m.v.“ rendező Jancsó Miklós, a karmesterként közreműködő Selmeczi György no meg Hernádi Gyula.

Ha valaki a raktárból kotor elő, a szürke vagy csillogó por alól, régi kellékeket, olyan elszántság legyen benne, mint a *Márványemberben* látható ifjú rendezőnőnek. Wajda filmjét talán egészében számon tartja majd az egyetemes filmtörténet, az első jelenetsort azonban biztosan tanítani fogják: ahogy a stáb behatol a múzeum alagsorába, ahogy Krystyna Janda megtalálja a levitézlett szocreál egy-másra hajigált alkotásai között az egykor népszerű ember, az országos híró sztahanovista szobrárt, az egyszeri és megmásíthatatlan művészi fogás, egy korszak történelmi ítélete az öt megelőző időkről. Ami nem valósult meg a miskolci *Csárdáskirálynőben* — apáink és nagyapáink illúzióinak könyörtelen szembesítése a történelemmel és a jelenel —, azt vitte sikerre Andrzej Wajda a *Márványemberben*. A lengyel rendező magyarázata kézenfekvő: „Figyelem a fiatalokat, a fiatal rendezőket, akikkel együtt dolgozom az »X« alkotócsoporthoz, s a fiatal nézőket. A fiatalságnak szüksége van rá, hogy megtudja, mi az igazság a szüleivel kapcsolatban. Képtelen érdeklődni a középkor történelme, a királyok, a hercegek iránt, persze ez is a mi történelmünk, de számukra olyan távoli, hogy azon tűnődnek, egyáltalán igaz-e. A fiatalok tudni akarják, hogy miért olyan idegesek a szüleik, miért tesznek oly sok mindent, amit nem kellene, s időnként miért derül ki, hogy nagyszerű dolgokat vittek véghez, holott azokról senki sem hallott. Mindez az ötvenes években gyökerezik.”

A francia folyóiratnak, a *Positif*nek (még 1978-ban) adott interjúban Wajda kitér előző kísérleteire is a közelmúlt történetének faggatásában, beszélt *Minden eladó* című filmjéről, amelyet a bálványozott színész, Cybulski halála köré épített. Itt jelezte, hogy pszichológiai nehézségeken túl vannak a rendezőnek másfajta problémái is: „Az igazi nehézség az, hogy hogyan mondhatjuk el az igazságot hazánkról, amikor ez az igazság annyira összetett. Hogyan fogjunk hozzá?” És aztán, mint aki elvágja a gordiusi csomót (apropó: még mindig alig vettük tudomásul, milyen kiváló animációs filmet készített erről a témáról a mi Szilágyi Zoltánunk; pedig nemzetközi díjat nyert a bukaresti stúdióban készült munkájával); mint akit tehát már nem a *hogyan*, hanem a *mit* érdekel, Wajda a lehető legtermészetesebben, a legközvetlenebbül vágott bele a problémába: visszatért a dokumentumokhoz, elfelejtett híradórészletekhez, a régmúlt dicsőséghez s a már-már feledésbe merülő szövegekhez. Igen, a *Márványember* filmdirekcionőjének és magának Wajdának a *gesztusa* az a döntő mozzanat, amit tanítani kell, amit meg kell tanulni, amit magunkba kell szívni. A kis és nagy ügyesek, a fontoskodók számítgatásaival szemben (hogy is mondta és hitte Szabédi?: „lejárt a sunyi okosoknak“) a józan észrt kell újra érvényre juttatni. Miért volna bátorság, sőt vakmerőség köntörfalazás, többszörös körülbástyázás helyett nevükön nevezni a dolgokat? Miért csodálkozunk azon, ami természetes kérdés? Nemesgyeser tapasztalom, hogy az ellenfelet, sőt az ellenséget is meghökkenti, olykor megbénítja a tabunak hitt igazság kimondása. Talán még tiszteletet is kelt benne a szokatlan gesztus, a hosszas bevezető nélküli kérdés és válaszkeresés. Nem a naiv kitérőre gondolok — bár ennek is lehet hatása —, hanem a tudatos szókimondásra. Vagy épp az ellenőrzött haragra. (Egy New York-i néger fotós és filmes, Gordon Parks használja ezt a bölcs kifejezést, az önkontroll szerepét emelve ki olyankor is, amikor lélek-tanilag akár a féktelen düh volna indokolt.)

Tehát a *gesztus*, ami azonban belülről fakad. A következetesség, a konokság. Az összefüggések keresése. Andrzej Wajda egész művészi pályáját elsősorban ebből a szempontból kell végiggondolnunk, a hírnevét megalapozó, történelemfaggató nagy kezdetektől (*Hamu és gyémánt*) a lengyel romantika olyan jellemző alkotásáig, mint a *Menyegző* vagy a nosztalgiatól átszőtt, artisztikus *Nyírfaliget*, a *Wilki kisasszonyok*. És közben talán a legfontosabb, a művészileg is irányt szabó *Márványember*. Amelynek a vitését úgy ültem végig a Fényben, mintha gyermekkorom, ifjúságom érthetetlen külső eseményeire kapnék magyarázatot. Valamikor a játékfilmek előtt vetített híradókból, de kiállításokról, tankönyvekből, rég divatjamúlt irodalmi antológiákból, sőt az utcáról és otthoni beszélgetésekből ismert képek, történések, jelképek elevenednek fel. A közelmúlt újrajátszása. Mégsem egyszerű történelemóra. „Az ötvenes évek az a korszak, amely óriási mértékben hatott a mai valóságra. Anélkül, hogy annak a kornak az igazságát meg ne ismernénk, meg ne értenénk, nem sokat tudunk mondani arról sem, hogy most mi történik... Az ötvenes évek érdekes téma a ma számára, különösen a

fiatalok számára.“ Ezt még 1976-ban, a *Márványember* bemutatója előtt mondta Wajda (öt esztendővel a *Vasember* cannes-i sikere előtt). És már a *Márványember* is történelem. Mateusz Birkut, a munkaversenyben élen járó, országos hírű kőműves tragikus sorsa talán nem volna oly megdöbbentő, ha a *Márványember*be nem épült volna be a filmkészítés tizenhárom éve is. Dokumentum és fikció, hirdető- és játékfilm rafinált ötvözete ez a mű, amely messzemenően igazolja Wajda mai ars poeticáját: „Olyan filmeket kell készítenünk, amelyekre a közönség igazán kíváncsi. Olyan témákról, amelyek valóban, *lényegileg* szenzációcsák: vagyis azokról a problémákról szólnak, amelyek foglalkoztatják a nézőket.“

És ezt ugyanaz a Wajda mondja, aki a stilizálás mestereként már bevonult a modern filmtörténetbe. Aki megtörte a fekete—fehér, igen—nem primitív esztétikáját és erkölcsanatát, aki oly mélyre tudott leszállni az emberi lélekbe, mint kevesen kortársai közül. Persze Wajdának van egy óriási aduja: történelmileg is él benne népének lelkiülete, eleve képtelen elválasztani egymástól egyént és közösséget (ezt a leegyszerűsítő alternatívát már a *Hamu és gyémántban* elvetette). A *Márványember* rendkívüliségét éppen a történet s a hősök mindennapisága, pontosabban a magatartás ismétlődése, ismétélhetősége adja. Egy történelmi korszakról készült ez a film, de tulajdonképpen az emberi megalkuvásokról, a becsapottságról, kiszolgáltatottságról, egy hazug mechanizmusról szól, amellyel szembe kell és szembe lehet szállni — példa rá maga az elkészült film. Wajda, a tudatos művész érzi viszont a történelmi ítéletek kizárólagosságában rejlő veszélyt is. A hajdani kőműves hős és a munkáját ma hétköznapi természetességgel végző, de nem kevésbé szenvedélyes filmrendező történetének leforgatása után így értelmezte saját munkáját: „Igyekeztem kerülni a sematizmust, a vádoló sematizmust éppúgy, mint a dicsérőt, mert szerintem a politikai filmekben a legsúlyosabb, ugyanakkor a leggyakoribb hiba éppen a sematizmus; a legtöbb ilyen jellegű filmben az alkotók olyannyira igyekeznek kifejtetni valamilyen tézist, hogy az életet teljesen mesterkélte teszik; az élet igazsága alá van rendelve az eszme kifejtésére irányuló szándékunk.“

Wajda az életet tisztelt mindenekelőtt, az eszme igazságát csak az életigazságban tudja elfogadni. Hangosan gondolkozva kérdezem: vajon magyarázhatom-e ebben a szellemben azt a nyilatkozatot, amelyet budapesti látogatásakor Wajda tett Jancsó filmjeiről? Az egyenrangú művész társnak kijáró elismeréssel válaszolt ugyanis Wajda a Hernádi Gyula által megfogalmazott vallomásra („Jancsó Miklós barátommal Wajdát mesterünknek tartjuk. Epedig pontosan a történelem szemléletének önkritikus, helyenként önironikus, óriási érzelmi erővel kifejező formáiért.“). A *Márványember* rendezője, noha filmjeinek többsége igazán nem nélkülözi a költőiséget, így rokonította, illetve különböztette meg törekvéseit: „Amivel én prózában birkóztam, mert így értelmezem a magam filmjeit, Jancsó ugyanazt próbálja és valósítja meg a költészetben.“ (*Filmkultúra*, 1977. 1.) Kétségtelen, hogy Jancsóék a stilizálás egy elvontabb formája (a költészet?) felé haladnak — olyannyira, hogy a „konzervet“ a nézők nagy tömegeinek ma még nemigen sikerül felbontaniuk. A „konzervmuffajjal“ szemben a *Mata Hari* és szándékában a miskolci *Csárdáskirálynő* az oldást jelenti — de talán nem ilyen mértékben a kötetést is. (Lengyel József szövegére 1962-ben készítette Jancsó az *Oldás és kötés* című filmet.) A *Márványember*rel mérve, mintha az utóbbi években egyre jobban távolodna egymástól a két rendező útja. Vajon mi ebben a törvényszerűség? Lehet-e csupán alkati sajátosságokkal magyarázni a szétágazást?

Ide kíváncsokra — ellenpróbaként? — egy olyan film példája, amely a *Márványember* jelentőségét hangsúlyozza. Kieslowski művére, az *Amatőr*filmre gondolok, amelyet épp mostanában itthon láthattunk, két évvel a Moszkvai Fesztiválon kivívott nagydíja után. Krzysztof Kieslowski nem tartja ugyan magát Wajda tanítványának, de az életigazságok hasonló tisztelete szabja meg az ő törekvéseit is, akárcsak a kortárs lengyel filmművészet jó néhány más rendezőjének munkásságát. A kritikus kérdésére válaszolva, nemcsak a dokumentumfilm mellett tett hitet, amikor kijelentette: „Azt hiszem, hogy amíg képes és alkalmas leszek arra, addig az élet sűrűjében akarok maradni... Nekem ilyen a temperamentumom — ez emberi és művészi vérmérséklet kérdése. Vannak emberek, akik képesek és akarnak önmagukról beszélni, ez számukra a legfontosabb. Sok igen szép film és könyv keletkezett ilyen inspirációból. Vannak olyan emberek is, akik arról tudnak és akarnak beszélni, hogy mi van körülöttük. En ezekhez tartozom. Körülnézek, igyekszem olyan ritmusban élni, ahogy az ország él. És azt hiszem, ez a vizsgálódás okozza, hogy mindig az élet sűrűjében vagyok, és nem fölötte; nem felülről nézem a valóságot.“

UTAK
ESZMÉK
VITÁK

A közösségi élmény melege II.

Mielőtt a harmadik, tárgyasult eredményeiben talán legjellemzőbb fázisra térnék, mindig menet közben és szükség szerint szerveződő munkánk egy másik jellegzetességére keil még rámutatnom. Különböző tevékenységeinknek mindig magunk adtunk nevet, önként teremtve keretet, sőt anyagi fedezetet is. Ismétlődő, intézményes vagy hivatalos támogatásról szó sem lehetett. Minden alkalmi segítséget (mint például eleinte a kör helyisége, a minisztériumtól egy ócska vetítógép kijárása, egy-egy előadóterem alkalmi használata) mi magunk „nőttünk ki”, megőrizve ezzel szellemi és anyagi függetlenségünket. Az anyagiak előteremtésére egyik legszerencsésebb vállalkozásunk a *Szegedi Kis Kalendárium* volt, melyet évről évre kiadtunk. Minden évben más és más vidék — legtöbbször zeneértő barátaink eredeti gyűjtésében közölt — népdalait tartalmazta ez az ékszernyien csöpp és szép kalendáriumsocska.

Mi magunk is nagy izgalommal vártuk mindig a nyomdából kicsi kedvencünket, s azonnal nekikezdtünk, hogy saját kezűleg csomagoljuk, címezzük és küldjük szét postán a világ minden tája felé. Egyedül az 1933-as évben nem jelent meg a *Kis Kalendárium* — ahogy sem jöttek össze az anyagiak. Bizony, messzire, ezrekhez jutott el a kis küldemény, köztük nem egy külföldön élőhöz is, például Reményik Zsigmondhoz, aki mindig lelkes szavakkal köszönte meg. A begyűlt pénzből elsősorban a nyomdát fizettük ki, melynek költségeit a nyomdász Várnai család nagylelkűen előlegezte, majd a fennmaradó összeggel nagy beosztással gazdálkodtunk. Elsősorban egyéb kiadványaink anyagi fedezetét biztosítottuk, mert e kiadványok rendszerint csak jóval megjelenésük után térítették meg a költségeket, sőt nemritkán ráfizetéssel jártak. Az anyagi egyensúlyt a népszerű *Kis Kalendárium* volt hivatva szavatolni. Ma már műgyűjtői ritkaság ez az összesen 9 darabból álló sorozat, melynek népdalanyaga és művészi illusztrációi a kivülállóknak is értéket jelentettek, de nekünk, résztvevőknek a legkedvesebb együttműködés tárgya volt. Még ma is elforrósodik a szívünk és felmelegednek hideg, öregedő ujjaink, visszaemlékezve a csomagolás meghitt, reménykedő és aggódva örvendező hangulatára. Közben vitatkoztunk — kegyetlenül sulykolva egymás vélekedéseit.

Térjünk azonban vissza időben a derekas növekedés korához. Elérkezvén az első igényes művészi kiadványunk, a *Boldogasszony búcsúja* megjelenésének ideje, 1931-ben megszületett az elnevezés, amely a kiadót jelölte meg: Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma. A nagy siker után önként adódott, hogy mi ezt az elnevezést megtartsuk az egyre szaporodó kiadványok „hivatalos” gazdájaként. A Bethlen Gábor Kör óta nem volt valódi működési szabályzatunk, még kevésbé alapszabályaink, s legkevésbé hatóságilag jóváhagyott működési engedélyünk. Ha volt is néha emiatt nehézségünk, mindig akadt felvilágosultabb pártfogó, rokoni vagy baráti hivatali tekintély, majd később tudományos munkánk okán professzori támogatás, ami kisegített a kátyúból.

A közösséghez való tartozást nem formalizáltuk. Állandóan volt egy legszűkebb mag, egy szabályos kis csoport — 12-15, magát leginkább összetartozónak érző taggal —, de ezt is részben átszötték e csoporton belüli, még szorosabb baráti kapcsolatok, részben pedig a központi magból kinyúló baráti kötődések, melyek melegen fűzték körénk a nem közvetlen beletartozókat is. A legbelső mag sem volt állandó.

Mindig az tartozott igazán hozzánk, akit közös tevékenység kapcsolt velünk egybe. Ez a tevékenység jóval több volt, mint ami anyagi alkotásokban vagy kiadványokban megvalósult. Le kell azonban szögezni azt is, hogy a bármelyik címen működő munkaközösség vezetője végig vitathatatlanul Buday György volt, akkor is, amikor már régen ő maga adta át a Bethlen Gábor Kör hivatalos vezetését jó barátjának, Ádám Lászlónak. Formalitás és valóság ebben az esetben sem fedték egymást. Az élmények művészi vagy tudományos formában való lecsapódása is viszonylag sokkal több közvetlen cselekedetből szűrődött ki, mint azt a tárgyasult formák mutatják. Volt, aki sohasem jutott túl a falujárás, a vitatkozás, a személyes ügyek intézése és az emberkeresés, közvetítés sok más apró, közvetlen, de néha fárasztó formáján. Ezek közül néhányuk nevét csak az örökítette meg nyomtatásban, hogy odaírtuk valamelyik kiadványunkra felelős kiadónak — részben hálából, részben azért, mert lehetőleg olyant akartunk erre a szerepre teljesen

önkényesen és alkalmilag „választani“, akinek a neve kevesebbszer vagy egyáltalán nem szerepelt cikkeink és önálló dolgozataink szerzői közt. Kiadványaink nagy sikere éppen abból is adódott, hogy több volt a valóságfedezete, mint a pusztá nyomdafestékig eljutott írott szó, rajz vagy fénykép. Közben azonban egyre többen találtuk meg azt a szakterületet, amelyen hasznosítani tudtuk az óriási élményanyagot, amelyet magunkba szívtunk. Többünkben beíró kényszerré vált a közlés vágya.

Kezdetben volt a tett, a maradandó nyom nélkül elenyésző tett, a mindennapi cselekedetekben tükröződő meleg érzés és heves indulat, miközben lassan formálódtak szavakká az élmények; a közösség nyomatékát hordozó igazság. Ez a tudatformáló erő — ez volt közösségünk legnagyobb érdeme, amelybe beleömlött az írott szóig soha el nem jutott sok cselekvő társunk hozzájárulása. Mielőtt a végső fázisra, a sikeres kifejeződésre, a szakemberré válás korára térnék, fel kell még idéznem ennek a gomolygó ifjúkornak egy jellegzetes és egyben tipikus kérést, s ez maga a keresés módszere volt.

Erről így ír Buday: „Fiatalkorunk leggazdagabb emlékei kapcsolódnak eredménytelen kísérletekhez és olyan eredményekhez, amelyeket mégiscsak sikerült elérnünk. Ha egy környék érteimiségei el is határozták, hogy segítenek erőfeszítéseinkben, mégis teljes bizalmatlansággal fogadtak, amit nekünk mindenáron le kellett győznünk. A józslés és a taktikai érzek egyaránt nem engedték meg, hogy azzal kopogtassunk egy parasztház ajtaján, hogy meg akarjuk ismerni őket, és segíteni akarunk rajtuk anyagi lehetőségeinkhez képest. Az ilyen közeledés csak növelte volna a bizalmatlanságot, mert évszázadokon keresztül tapasztalták, hogy mindnyájan, akik kizsákmányolni akarták a parasztságot, hasonló szölamokkal közeledtek hozzá. Így a legegyszerűbb és legigazabb szavak a becstelenség emberek számára használhatatlanná váltak, mert előzőleg mindig hazugságot szolgáltak.

Ezért különböző hadicselekedeteket kellett folytatnunk. En mint rajzoló letelepedtem egy tanyánál, barátaimtól körülvéve, és rajzolni kezdtem a jellegzetes diszítőelemeket. Mások úgy rombolták le a bizalmatlanság falát, hogy fényképeztek, népdalokat gyűjtöttek, valamint népballadákat, botanikai vagy földrajzi, régészeti vagy állattani kutatásokat végeztek, külföldi vendégeket vezettek stb. A rajz segítségével rövidesen megismertem a legsúlyosabb eseteket. Sokkal könnyebb volt a helyzetünk azokon a helyeken, ahol a földműves fia vagy szülője volt kollégánk vagy barátunk. Mindenekelőtt arra törekedtünk, hogy kiszélesítsük bizalmasaink körét, ami elengedhetetlenül szükséges szociális segítyezésnél, ismeretek népszerűsítésénél és tudományos kutatásoknál. Egy ilyen kiszállás után az egész vidék ismert minket, s amikor másodszer tértünk vissza, volt kihez fordulnunk.“

Igy alakult ki lassan az a tudatos magatartás, amely a néppel való azonosulást hirdette, és gyarapodó tudását a nép szolgálatába akarta állítani. Ekkor már tudtuk, hogy mozgalmunk nem elszigetelt jelenség. Tudatosan tartottuk a kapcsolatot az *Erdélyi Fialatokkal*, akik többek közt az Erdélybe visszatért Jancsó Béla hatására kezdtek hasonlóképpen dolgozni. A Kolozsváron 1930-ban megindult lapot Jancsó Béla kezdeményezte, és áldozatos munkával szervezte, irányította. A szerkesztés nem az ő neve alatt történt, s a fennmaradt írásos dokumentumok, megvalósulások korántsem tükrözik eléggé az ő személyes munkáját, ha az eredményességet csak a közvetlen tárgyasult alkotásokra korlátozzuk. Rangos példája az ő élete is annak, amit az irányítása alatt növekedett sokak szeretete vésetett a fejfájára a szép Batsányi-idézet szavaival:

*Mint az égő fáklya, mely setétben lánghol,
S magát megemésztve másoknak világol*

Ezeknek a személyi kapcsolatoknak köszönhető, hogy Gusti professzor módszerét megismertük, akiről én akkor hallottam először, amikor egy tanulmányútja során Váro György — mint az *Erdélyi Fialatok* munkatársa — minket a rokon törekvések okán meglátogatott.

Hasonlóképpen tartottuk a kapcsolatot a Sarlósokkal, akikhez, éppen fordítva, akkor kapcsolódtunk baráti érdeklődéssel, amikor ők már eljutottak mozgalmuk öntudatos cselekvő fázisába. Ők még korábban kezdték a csoportos útkeresést, mint mi, amint azt 1938-ban, a közép-európai ifjúsági munkákat összefoglaló angol nyelvű cikkemben megírtam. A cikk alcíme ez volt: *Keresés és szociális szolgálat Közép-Európában*. A cikkben a csehszlovákiai magyar ifjúság falumunkájáról így írtam: „Az első falukutató mozgalmak Csehszlovákiában kezdődtek a magyar kisebbség fiataljai közt. Céljaikat vezetőjük, Balogh Edgár 1929-ben a következőképpen foglalta össze: »A nemzeti felelősségtudat a parasztság felé fordulásban nyilvánult meg. A fiatalság a parasztság felé fordul, mert itt találja meg a

magyar nyelv, zene, költészet és művészet gyökereit.« A csoportosulás után három évvel ez a mozgalom 1929-ben olyan formát ért el, amely egy független közösségbe gyűjtötte azt a fiatalságot, amely ilyen célokért akart dolgozni, és ez a közösség a nevét a sarlótól, a mezőgazdasági munka ősi szimbólumától vette. A legjelentősebb kezdeményezés az öreg cserkészektől indult ki, akik az adott szociális feltevéseknek és a régi magyar hagyományoknak megfelelően a fiatalság falulátogatásával és szociológiai anyag gyűjtésével kapcsolták össze táborozásaikat. [...]

Ez a munka lassanként elmélyült és tovább nőtt, amíg a Sarlós mozgalom fejlődött ki belőle. Maga a Sarlós mozgalom néhány évi tevékenység után politikai visszhangot és kihívást váltott ki, és lassanként megszűnt. A konkrét eredménye a közérdeklődés felkeltése volt. Publikációi inkább demonstratív jellegűek, mint tudományosak voltak, és a mozgalom jelentősége sem alapvető eredményekben, hanem inkább hatóerejében volt. (I. S. S. Bulletin V. 1938. 8. Monthly Organ of International Student Service. Geneva, Switzerland.)

Ugyanebben a cikkben ismertetem Dimitrie Gusti professzor romániai szociológiai kutatómunkásságát is. Az erdélyi magyar fiatalság falumunkájáról írottak lényegileg azt foglalják össze, amit az előbbiekben a személyi kapcsolatok jelentőségének dokumentálására már menet közben elmondtam. Érdekes azonban idézni egy összefoglaló jellegű részletet, amely szépen bizonyítja, mennyi szinte érzés fűtötte a mi rajongó odafordulásunkat a parasztság akkor még ijesztően sanyarú sorsa felé: „Mind a három országban a falu- vagy parasztkutató mozgalmak egy évtizeddel ezelőtt kezdődtek. Részben egymástól függetlenül, részben baráti kapcsolatban és együttműködésben. Nem beszélhetünk semmi előre megadott tervről vagy egységesített célkitűzésről, mégis jelentékeny köztük a rokonság. Ez a rokonság minden esetben abból a felismerésből fakad, hogy a nemzet erejének forrása a parasztság, de társadalmilag és kulturálisan ez az osztály messze van attól a pozíciótól, ami őt kiváló képességei szerint megilletné. A kulturális kérdést tovább bonyolítja az a tény, hogy ezeknek az országoknak a városi kultúrája nagymértékben a nyugat-európai kultúra hatására fejlődött, és kevesek privilégiuma maradt, így idegen volt a sokmillió parasztságtól.“

Talán érthető, hogy fájt, amikor később a „narodnyik“ címkét pejorativ szándékkal dobták felénk. Ugy támadt a jó értelemben vett népszerűség ennek az ifjúságnak a szívében, mint ahogy a tavaszi szél ébreszti az addig dermedt földben pihenő magvakat. Mindez „benne volt a levegőben“; ezt fényesen bizonyítja, hogy 1934-ben jelenik meg Nagy Lajos *Kiskunhalom* című munkája, amelyről a falukutató irodalmat keltezik. A *Puszták népet* Illyés Gyula 1934-ben a *Válasz* című folyóiratban kezdi közölni, s könyv alakban először 1936-ban jelenik meg. Sárközi György *Magyarország felfedezése* című sorozata 1937-ben indul. Az ifjúság haladó szellemű rétege egyre erősödött. Mi magunk is eljutottunk Szabó Dezsőtől a közben megismert Veres Péter és Szabó Pál barátságáig. Most végre rátérek működésünk harmadik szakaszára.

Bár érdeklődésünk a parasztság iránt végig megmaradt, egyre kevésbé volt kizárólagosnak mondható. A munkásság felé tapogatózó érzéseinket ismét személyes hatások formálják, fejlesztik. Elsősorban Radnóti Miklós és Hont Ferenc csatlakozása nyomja rá bélyegét a kis közösségre. Hont Ferenc már képzett marxista, amikor közénk kerül, Radnóti is egy kötetrel és egy sajtóperrel a háta mögött csatlakozik hozzánk. Nem kellett sok biztatás, és rajtuk keresztül kapcsolatba kerültünk a Munkásotthonnal, ahol különösen az ifjúmunkások közt tevékenykedtünk. Jómagam a jövőnd városáról tartottam nekik szemináriumot, de úgy, hogy minden percben készen álltunk szavalókórossá átalakulni, ha illetéketlen „vendég“ érkezését jelezték. A Munkásotthonban ugyanis a szavalókórus hivatalosan engedélyezett tevékenység volt. Hont Ferenc vezényletével épp akkor tanulták József Attilának egy versét, s szavalókórusra kis közösségünk tagjai közül többen jártunk. Munkánk sokágúságát híven tükrözik ennek a korszaknak a kiadványai, melyeket — összetartozásuk jeléül — a *Boldogasszony búcsújának* megjelenése óta sorszámoztunk is. Összetartozásukat a sorozat jellegén kívül kifejezte szép köntösük is, amelyet Buday György tervezett. A sajtáságos piros-fekete díszítés a címlapon mindig egy olyan fametszetet vett körül, amely szimbolikusan fejezte ki a kötet mondanivalóját.

Fiatal szakemberek gyarapodó tudása párosult ezekben a többségükben 100 oldal körüli terjedelmű füzetekben, az irodalom, művészet és a képzőművészet megjelenítő erejével. Már jellegzetes tipográfiájukkal is magukra hívták a figyelmet. Így szolgáltató elégtételt Baróti Dezső Dugonics András emlékének, mert amint mondja: „az irodalomtudomány mai szemszögéből nézve [...] az eddigi megállapítások kritikát követelnek elsősorban azért, mert szerzőik a történeti szempontot elhanyagolva [...] saját ízlésükön keresztül akartak közeledni hozzá. Innen a nagy

ellentét a kortársak zöme és a lényegesen más izlésű utókor között. Hogy ezt áthidalhassuk, a következőkben megkíséreljük Dugonics alakját korába beállítani, azaz nem a regényt olvasó magunkat, hanem a XVIII. század eszme- és izlésáramlatait keresni munkáiban.“ (*Dugonics András és a barokk regény*, Szeged, 1934.) Ugyancsak Baróti Dezso foglalkozik Juhász Gyulával egy másik kötetben, mely a kis közösség mélyeséges tiszteletét is hivatott volt kifejezni a sérült lelkű nagy költő iránt, aki akkor már teljes visszavonultságban élt a városban édesanyja aggodó ápolásának védelmében.

Ortutay Gyula hasonlóképpen állít emléket Tömörkény Istvánnak, akit az akkori közelmúltban már „Móra Ferenc néhány szép írása“ emleget. A múlt és a közelmúlt átértékelésén kívül behatóan foglalkoztatta kis közösségünket minden, ami forradalmi, ami új volt. Avantgarde törekvések tükröződtek Berczeli Anzelm Károly írásaiban éppúgy, mint Tolnai Gábor formatörténeti tanulmányában: *A szabad vers és a lírai formák válságában*. Az erdélyi kapcsolatok tovább munkáltak irodalmi érdeklődésünkben. Tamási Aronhoz és Tompa Lászlóhoz fűződő személyes barátságunkon kívül ez tükröződik például Tolnai Gábor *Erdély magyar irodalmi élete* című összefoglaló jellegű tanulmányában is.

Nemcsak jó szervezőképességünket (elsősorban a Buday Györgyét) bizonyította a kiadványok meleg hangú fogadtatása, közönség- és sajtósikere. Gunda Béla, Szalatnai Rezső, Radinovszki Máriusz, Jancsó Béla, Kós Károly, Veres Péter, Bálint György és az akkori szellemi élet sok más kezdő vagy már kialakult egyénisége, kiválósága írt kiadványainkról, munkánkról. Cikkeink vagy a rólunk szóló ismeretések, bírálatok ott voltak a *Magyar Szemle* hasábjain éppúgy, mint a *Népszavában*, a *Századunkban*, a *Társadalomtudományi Szemlében*, a *Korunkban*, az *Erdélyi Helikonban*, a *Pásztortűzben*, az *Erdélyi Fiatalokban* vagy akár a *Nyugatban*. Az egyre szélesedő érdeklődés kora egybeesik a szakterületek specializálódásával, amint azt kiadványaink, tanulmányaink bizonyítják. Egyre újabb témákkal bővül a sorozat; ezt bizonyítja Reitzer Béla nelevésszociológiai tanulmánya: *A proletárnevelés kérdéséhez*.

Alakultunk, fejlődtünk, s miközben szakemberekké váltunk, felnöttekké is lettünk. Ezenközben maga az alakulás vált egyik központi jelentőségű élményünké. Ezt görgettük cselekedeteinkben és szavainkban egyaránt, de ez a hatalmas folyamat görgetett bennünket is. Egyszerre voltunk alanyai, tárgyai a cselekvésnek.

Már nemcsak önmagában a „nyomornak fekete hullámzása“ (Ortutay szavai az 1933-ban megjelent *Mundotta...* című első népköltészeti gyűjtése előszavából) rendít meg, hanem szeretnénk a változás és változtatás lehetőségeit és törvényeit kifürkészni. Így kerül bele ez az élmény Radnóti verseibe is, egyszer mint puszta együttérzés a szenvedő alannal (*Táj változással*), máskor hetyke kihívásként: „Pipacspirosan zendüljön a világ“ (*Pinacs*).

Legbesebb megfogalmazását Radnótinak köszönheti az öntudatosodó lázadás: *Gondold el! hogyha lázadsz, jövendő / fiatalokoknak embere hirdet / s pattozó hittet számat ad életedről, / számat ad és fiának adja át / emlékedet, hogy példakép, erős fa / legyen, melyre rákúszhat a gyöngye növényed!*

1935-ben jelent meg az a kis kötet, amely címében is szimbolikus volt: *Üjhold*. Ennek a gyönyörű Buday-metszetekkel díszített finom kis kötetnek utolsó verséből való ez az idézet. A vers címe: *Kortárs útlevelére*, s ajánlása így szól: „A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának, a növelő közösségnek, a barátainknak.“

Jómagam elég későn, csak 1934-ben, első diplomám (matematika, fizika) megszerzése után jutottam el oda, hogy megtaláljam egyéni mondanivalómhoz a szakterületet. Talán mert önmagam annyira megkínálódtam a szemléletváltozás minden mozzanatát s még inkább a kifejezés keresésének kínját, teljes figyelemmel a lelki történés, a szemlélet alakulása felé fordultam. A szociálpszichológia izgalmas területére végre rátalálva, 1935-ben írtam meg annak lélektani vetületét, ami a szemünk előtt ment végbe. Szinte lázasan éltem át végre a közlés örömét, s éppen ezért igyekeztem minél tárgyilagosabban, szaknyelven beszélni a kérdésről. Már a cím is — *A parasztság szemléletének alakulása* — fogalmazásában hűvös tárgyilagosságra törekszik, s csak a végén engedtem meg magamnak annyi szubjektívizmust, hogy az alábbiakkal fejezzem be első nagyobb tanulmányomat: „Tudományos érdeklődésünk és szubjektív érzésünk egyaránt arra kell késztesen bennünket, hogy a parasztsággal nehéz napjaiban sorsközösségünket felismerjük és válaljuk. A külső segítség azonban csak abban az esetben nem okoz ismét zavart és pusztulást, ha igyekszünk a segítő munka szellemét a parasztság szempontjából belsővé tenni, s a segítség módját a belső szükségnek megfelelően eltalálni.“

Ettől kezdve én is szakemberré lettem, végre variálhattam az évek hosszú során felgyülemlett mondanivalót. Már cikkeim címe is legfőbb ször kifejezte a jelenségek mögött e lelki történésre irányuló figyelmet: *A parasztcselekvés lelki*

dinamikája (ez volt egyben székfoglaló előadásom is a Magyar Pszichológiai Társaságban, megjelent a *Magyar Pszichológiai Szemle* 1935. 3—4. számában), *Zur Psychologie der ungarischen Volksbreuche* (Ungarische Jahrbücher, 1937. december), *Paraszttipológia vagy parasztismeret* (Magyarságtudomány, 1935. 1.), *Paraszt személyiségkutatás* (Ua., 1935. 2.), *Faluművelődés és néplélektan* (Magyar Szemle, 1936. 4.), *A magyar parasztság lélektana* (Társadalomtudomány, 1938. 1—2.).

De sorra kerültek a térben szanaszét fekvő települések is, amelyek úgy fedeztem fel magamnak, mint valami kapzsi kincskereső. Izgatott a tájnak s benne a kötött társadalmi helyzetben tevékenykedő embernek az alakulása, egymásra hatása. Ilyen volt például Hollókő, ez a tündérien szép kis palóc falu (angol nyelvű cikket írtam róla *A very Little Village* címmel a *Hungarian Quaterly* 1937. tavaszi 1. számában), amely azóta mint „védett falu“ néprajzi műemlékterületté vált; a Tisza felső folyásának vidéke (*Néplélektani kutatás beregi falvakban*, Társadalomtudományi Szemle, 1936. 1—3.), valamint a Matyóföld — és így tovább. És mindenekelőtt a nekem legkedvesebb Tápé. Rádióelőadást is tartottam, cikket is írtam róla: *Egy tiszaparti falu lélektani képe* címmel a *Búvár* 1936. októberi számában. Ebből idézek néhány sort: „Differenciálatlan, az oki összefüggéseket nem ismerő gondolatvilágukra jellemző az a temérdek hiedelem, melyek a legártatlanabb formáktól kezdve a legártalmasabb babonáig összes életmegnyilvánulásukat végigkísérik.“

Itt éreztem magam itthon, s talán már nem is azért jártam ki ide évek óta, mert én akartam rajta segíteni, hanem nekem, a „jött-mentnek“ volt rá szükségem. Örökké nyüzsgő, szűk kis baráti körünkben sokat viaskodtunk külső és belső problémákkal. Itt, Tápé zártóságában, az együvé tartozás ősi melegét éreztem és élveztem. Hozzá bűjtünk rendszerint vasárnaponként Árvay Erzsikével, és még sokkal inkább hozzá tartozónak éreztük magunkat, amikor egyetemi kollégánk sikeres hétvégi szórakozásaik beszámolóit után gúnyosan megkérdezték: „És ti, Viola, ti megint a parasztjaitoknál voltatok?“ Mert gúnyos megjegyzést bőven kaptunk mindannyian.

Bartók- és Kodály-rajongásunk miatt nemegyszer kaptuk meg a „kultúrbolsev-
vikok“ nevet. A *Kis Kalendárium* lapjai nem mindenkinek voltak olyan kedvesek, mint nekünk. Szerencsére zömmel jó tanuló diákok voltunk, s ez némi értelmesség keltette kíváncsiságot is kiváltott a kajánkodókból. Így irányult ellenem egy megjegyzés félig kíváncsián, amikor egyik tanulmányutamról, Amerikából tértem vissza: „vaion hogy fog izleni az itthoni, szerényebb élet?“ Tápéra saladatm ki tisztázni magamban a kérdést, s amikor a Tiszagátról előtűnt a kis falu, boldogan ültem le a töltésoldalra (pedig tél volt), hogy testileg is érezzem: megérkeztem.

Kiadványaink szerint Kollégiumunk életében a legtermékenyebb két év az 1934. és 1935. volt. Ezekben az években jelentek meg szép kiadványaink közül is a legszebbek: a 11. sorszámot viselő *Book of Ballads* (angol nyelvű szövegkísérettel) és a 16. számú: *Nyíri és rétközi parasztesék*. Bevezető tanulmányával együtt ebben a kötetben közölte Ortutay Gyula eredeti gyűjtését, amelyet Buday György 45 fametszettel illusztrált. A *Book of Ballads* azért is jelentős volt számunkra, mert nemcsak összefoglalta, sőt a külföld számára is hozzáférhetővé tette a mindannyiunk érzéseit balladai tömörséggel kifejező gyönyörű metszeteket, hanem így a saját kincseskamránkba zárhattuk azokat az Arany János-balladaillusztrációkat is, melyek közben 1933-ban Kolozsvárott jelentek meg az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában: *Arany János balladái Buday György képeivel* címmel. 1935-ben került ki a nyomdából a kimagaslóan szép és impozáns kötet, a *Székely népballadák* is (ismét Buday—Ortutay együttes), de nem a mi kiadásunkban, hanem az Egyetemi Nyomdában.

Így döngettük azt a falat, amelyet társadalmi érdekek, elfogultságok és előítéletek emeltek évszázadok óta a parasztság köré. Felhasználtuk a művészet és a tudomány minden eszközt, de már megnyílt az út a nagy szövetséges, a munkásosztály felé is. Munkatársaink kevésbé osztályöntudatos zöme szívbeli egyszerűséggel csupán a nép felé fordult; csak egy kisebb, belső kör jutott el a tudatos marxizmusig. Hogy ez a néprajongás ne híguljon fel sem érzélgősséggé, sem szölamok pufogatásává, arra nagyon ügyeltünk, s ezért is igyekeztünk cikkeinkben, tanulmányainkban hangsúlyosan szakszerűek lenni. Azt is éreztük azonban, hogy egy nagy áramlatnak vagyunk viszonylag korai hirdetői. Bátran és nem kis öntudattal írtuk önmagunkról a *Book of Ballads* előszavában, hogy „ez a társadalmi, értelmiségi és művészeti élet különböző ágaiban folyó munka bizonyos mértékben analóg a Bartók Béla művészi tevékenységével, aki egy generációval előbb [...] termelte ki a maga páratlan művészetét“.

Nem magunkat akartuk ezzel feltolni, hanem olyan zászlóként választottuk Bartókot, amelyet a külföld is ismer. Mert szerettük volna, ha hangunk a hatá-

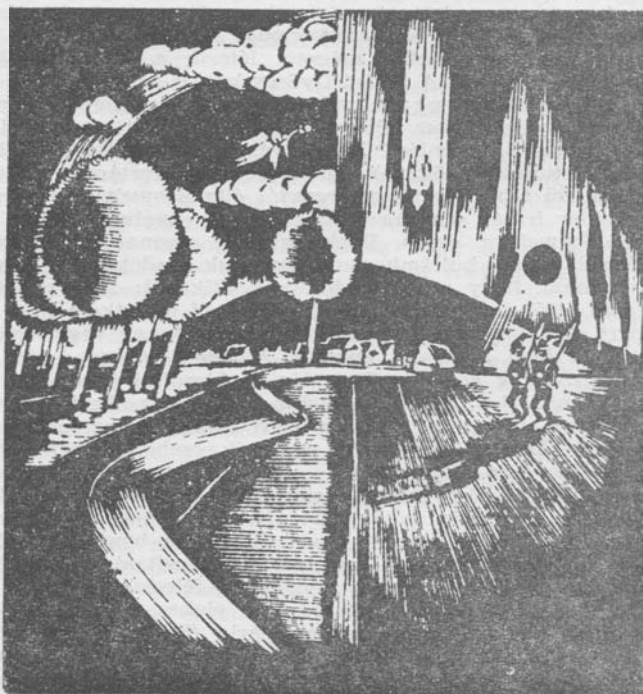
rokon túlra is eljut, olyan fontosnak éreztük világgá kürtölni elkötelezettségünket a nép mellett.

Terjedt is a hangunk idegen nyelvű cikkekben, előadásokon, barátságokon át is, mert fűtött a felfedezés forró élménye. Utolsó jelentős együttműködésünk egy angol szociográfuscsoport itteni kutatómunkájának a szervezése volt, mint ahogy ez a *Kis Kalendárium* utolsó, dudari számából is kiderül. Közösségünk engem bízott meg a szervezéssel, s én színhelyül Dudart választottam ki, a kis bakonyi falut, mint egy olyan zárt, de egyben tipikus települést, amely a világi és egyházi nagybirtok kettős szorításában, a gazdasági és társadalmi elzártág következtében viszonylag épen őrizte meg falusi kultúráját.

Kollégiumi közösségünk tagjai közül elsősorban azok vettek részt Dudaron a helyszíni munkában, akik angolul vagy németül jól beszéltek (így Reitzer Béla és Gáspár Zoltán, no meg jómagam), és tolmácsolni is tudtak. Önkéntes tolmácsként mások is segítségünkre siettek jóbarátaink közül, hogy minden kutató mellé tudjunk egy személyi tolmácsot adni. Ilyen volt Móricz Virág, aki egészen esküvője napjáig maradt velünk, hogy segítsen.

A kutatócsoportnak, több szaktekintély bevonásával, ismeretközlő előadás-sorozatot is tartottunk a kétételes gyűjtőmunka pihenőóráiban. Az előadásokat angol nyelven egy szép emlékalbumba kötve adtuk át a résztvevőknek. Az előadók közt ott szerepeltünk magunk is (így Reitzer Béla, Ortutay Gyula és én), de a meghívott előadók közt volt Visky Károly mint a tárgyi néprajz, Kerék Mihály mint a telepítés szakemberei, sőt Bartók Béla is hozzájárult, hogy egy régebben írt előadását angol fordításban távollétében felolvassuk. Ez az egész anyag máig kiadatlan.

Ezzel lényegileg lezárult nemcsak a kiadványok sora, hanem a közvetlen együttműködés is. Nem zárult le azonban a hatás, melyet a közös évek mindannyiunkra, sokunkra, nagyon sokunkra gyakoroltak. Állandó és alkalmi tagokra éppúgy, mint a legszűkebb körbe tartozókra vagy csak a lazábban, sőt esetleg csak közvetve kapcsolódókra is, és terjedt és terjed ez a hatás még ma is gyermekeken, tanítványokon, ifjú barátokon, sőt unokákon át. Egyetemi katedrákról és szerény családi otthonok melegéből sugározza szét hitünket a népben úgy, ahogy azt egy szerény kis diákcsoport egy fél évszázaddal ezelőtt magának kialakította,

Buday György:
Táj változással
(Radnóti Miklós:
Újhold, 1935)

Jegyzetek kérdésekhez Schweitzer és Bálint György

Létezik-e egyáltalán Schweitzer-kérdés? A Schweitzer-irodalom óriási, s ha van is benne néhány bíráló hang, ez szinte elvész apologetikus művek áradatában. S az apológia sem üres hízelgés. A legtárgyilagosabb szerző sem tud lemondani a jelzőkről, ha Schweitzerről ír.

Schweitzer egyedülálló jelenség. Éppen ezért nehéz írni róla. Nem azért, mert minden elkoptatott jelző előfordul vele kapcsolatban. Nem is azért, mert századunk — e „szörnyű század” — végén már nemcsak a jelzőknek nehéz hinni, elkophattak az étellel igazolt eszmék is.

Nehezen tudunk írni róla, mert nehezen tudunk írni a huszadik századról. Mert nehezen írunk önmagunkról.

Pedig Schweitzer nem azonos a XX. századdal. Még csak nem is jelképe annak. Régimódi szakettet hordott, nem szerette a modern orvosi műszereket, és hitt abban, hogy ha mindannyian elkezdenénk gondolkodni, ha nem elégednénk meg a készen kapott eszmékkel és az előre gyártott frázisokkal, hanem minden este csak öt percre felnézünk a csillagos égre, és elgondolkozunk az élet és halál kérdésein, akkor közelebb jutnánk... mihez is?

Vagy lehet, hogy eszményeivel és magatartásával a huszadik század fölött és fölöttünk állt. Lehet, hogy ő is azok közé tartozik, akik korok és divatok és társadalmak fölé emelkedve bizonyítják, hogy minden korban és minden társadalomban lehet ember módra élni és dolgozni az emberért.

És talán éppen ezért beszélhetünk Schweitzer-kérdésről. Hiszen bármennyire is korok és társadalmak fölött áll ez a típusú emberség, mégis mindig egy adott korhoz és egy adott társadalomhoz kötött. Ezek kérdéseit éppúgy nem kerülheti meg, mint értékeit; feladatait éppúgy nem, mint céljait.

Voltaképpen tehát mégsem létezik a Schweitzer-kérdés. Pontosabban csak ürügyként létezik. A Bálint György-kérdés ürügyeként.

Keveset tudunk Schweitzerről. Japánra ugyan lefordították (és nemcsak Japánra) mintegy húsz kötetet kivevő életművét; magyarul csupán egyetlen munkája jelent meg. Hogy miért? Miért tudunk keveset Bálint Györgyről?

Kettőjük között sok különbség van. Kortársak voltak, bár Bálint György alig valamivel több mint egyharmadát élte Schweitzer életének, és tudomásunk szerint egyetlen írását sem fordították le más nyelvre. Bálint György publicista volt és író, Schweitzer orvos, Bach-szakértő, orgonaépítő, filozófus. De mindkettőjüknek sikerült azonos hullámhosszon tartaniuk gondolataikat és cselekedeteiket. Schweitzernek azzal, hogy nem törődött a politikával: „Egész életemben igyekeztem tartózkodni attól, hogy társadalmi kérdésekről nyilatkozzam [...] egyáltalában nem azért, mert nem érdekelték a nemzetközi események vagy a politika. Nagyon is érdekelnék, és igen aggódom miattuk. Egyszerűen úgy érzem, hogy a külvilághoz való viszonyomnak közvetlenül teológiai, filozófiai és zenei munkásságomból és gondolkodásomból kell kinőnie. Inkább az egész emberiség problémáit igyekeztem megközelíteni, semmint belebonyolódni az egyik vagy másik csoport ellentmondásaiba. Ember akartam lenni, aki a másik emberrel beszél.” (Borisz Noszik: *Albert Schweitzer*. Bp., 1979. 342.)

Bálint Györgynek úgy sikerült gondolatai és cselekedetei között az összhangot megteremtene és megtartania, hogy nagyon is törődött a politikával: „Ott maradni a helyszínen, részt venni, mélyen bent dolgozni a mindennapi élet közepén, napi problémákkal szemben érvényesíteni az eszmét, a részleteken keresztül törni az utat a cél felé — nem pedig félrehúzódni és a távolból tanítani. [...] Elvonultan könnyű hűnek maradni az elvhez — bent a forogtatásban kell hűnek maradni hozzá, ez a nehéz, ez az igazi.” (Bálint György: *A tintahal*. Buk., 1964. 98.)

Úgy tűnik, hogy Bálint György tudta: még nem érkezett el az embernek emberrel való kommunikációjának ideje. A politika korában ez a kommunikáció,

amennyiben megpróbál eltekinteni a politikától, megszűnik önmaga lenni. Olyan egyoldalú beszéddé válik, amelyre a visszajelzések minimálisak, és semmiképpen sem lényegbevágóak. Megtehetjük, hogy egyenként ne vegyük figyelembe egy adott korszak és társadalom egyik alapvető jelenségét. De ez a jelenség akkor is létezik. Nem szűnik meg azzal, hogy megpróbálunk felülemelkedni rajta.

Schweitzer Béke Nobel-díjat kapott — nem politikai tevékenységéért, hanem Lambarénében végzett orvosi munkájáért, és az egyetemes etika elvének, az élet tisztelete elvének megfogalmazásáért. Bálint György büntetőszázadban pusztult el, mert nem választhatta el életét a politikától.

Schweitzer azzal vívta ki a világ bámulatát, hogy egyetemi katedrát, európai civilizációt egyaránt elhagyva, Lambarénébe ment — gyógyítani. Néhányszor, így 1939-ben is, visszatért Európába. Ekkor hallotta egyszer Hitlert beszélni. És rádöbbent arra, hogy egész életét és munkásságát a megsemmisülés veszélye fenyegeti. Visszatért Gabonba, és a háború végéig nem is járt Európában.

Véletlen összeseése az eseményeknek, hogy Bálint György szintén ebben az évben hagyja el Európa veszélyeztetett részét egy kevésbé veszélyeztetett kedvéért: Angliába megy, hogy aztán mégis visszatérjen, tudva mindazt, ami megtörténhet vele. Ő ezzel teremtette meg a maga mítoszát. Vissza kellett térnie? Igen, hiszen ott, mindegy, hogy Angliában vagy egy lakatlan szigeten, mert mindenképpen biztonságban, „szégyellném is magam. Eszembe jutna mindaz, amitől megmenekültem, amitől csak én menekültem meg. Miért éppen én? Ha mindenki elpusztul, miért kell épp nekem megmenekülnöm? És ha nem pusztulnak el, ha egyszer majd győznek, ha nélkülem győznek — milyen megalázó lenne!” (I. m. 115.)

Schweitzer szerencsésnek érezte magát, hogy ebben a világban, ahol óriási tömegek kénytelenek nap mint nap gyilkolni egymást, neki megadatott az, hogy enyhítheti a szenvedést. Annyira nem politizált, hogy még elmenetele sem volt politikai tett. Sem 1913-ban, sem 1939-ben, amikor pedig a hitlerizmus látható és elképzelhető következményei miatt hagyta el Európát. Thomas Mann önkéntes száműzetése tiltakozás volt a náciizmus ellen. Schweitzer elmenetele egyszerűen elmenetel volt.

Bálint György visszajövele — politikai tett volt. Tiltakozás az őt magát és milliókat megsemmisítéssel fenyegető fasizmus ellen.

Lehet, hogy ez a tiltakozás főlöseges volt, hiszen a sok milliót mindenképpen elpusztították, akár tiltakoztak, mint Bálint György, akár úgy gondolták, hogy „semmi közünk ahhoz, hogy hova vezetnek bennünket. Nekünk csak egy dolgunk van: szót fogadni, és menni, ahova visznek. Ők a javunkat akarják.” (I. m. 38.) De vajon nem tévedünk-e akkor, ha a különböző cselekedetek értékét csupán közvetlen eredményeikben próbáljuk lemérni? És nem tévedünk-e akkor, ha lebecsüljük az eredménytelen tettek erkölcsi súlyát?

Nem érdemes azon vitakoznunk, hogy Bálint György tehetett-e volna másként. Visszatérésevel azt bizonyította, hogy nem. Mert vannak olyan gazdasági-történelmi-társadalmi helyzetek, amikor nem lehetett a politikát megkerülni. Pontosabban a politika megkerülése is politikai állásfoglalás volt. Ha egészen másfajta is. Mert ezekben a helyzetekben a politika olyan konjunktúrát teremt, amelyben a legtermészetesebb emberi magatartás is politikai magatartássá válik. S ezen nem változtathat az ember azzal, hogy Lambarénébe megy.

Schweitzer úgy érezte, hogy az intézmények gúzsba kötik az egyéniséget, megakadályozzák az önálló gondolkodást és cselekvést, és volt ereje lerázni őket magáról. Bálint György is tudta mindezt, és volt ereje vállalni.

De Schweitzer azt is tudta, az intézményeknek Európában nagy jövőjük van. Magánélet és közélet ma már egyaránt intézményes és intézményesíthető. Mindegy, milyen jellegű intézményekről van szó: meghatározott formájuk, menetük, céljuk van, és semmiképpen sem alakulnak tagjaik egyénisége, elképzelései, céljai szerint. Schweitzer tudta, hogy Európában bárhol élne, mindenütt beléjük ütközne. S bár nem ez volt a fő oka annak, hogy hátat fordított az európai civilizációnak (amely szerinte intézmények nélkül is éppen eléggé roskatag), elmenetelének mégis volt egy ilyen vetülete is. Tény, hogy a liánok, a dzsungel ellen lehet késsel, baltával, a betegségek ellen lehet orvossággal küzdeni. Az intézmények azonban immuni-sak ezekre.

És tény, hogy az intézményekkel nem lehet kívülről megbirkózni. Aki kilép az intézmények világából, az föléjük is emelkedik, annak munkája és gondolkodása nincs többé gúzsba kötve. Csakhogy ettől még nem szűnnek meg az intézmények. Annál kevésbé, mert ez az út csupán az egyén számára járható. Egy egész társadalom nem emelkedhet az intézmények fölé, nem rázhatja le őket magáról. Utánnyúlónak. Ha a társadalom akar megszabadulni intézményeitől, akkor kénytelen megsemmisíteni őket. Ha az egyén akar megszabadulni az intézményektől, kilép

belőlük. Az intézmények világát elhagyva, az egyén ilyen vagy olyan formában elhagyja azokat is, akik benne élnek ebben a világban. Lehet, hogy nem jószántukból maradtak az intézményeken belül. Lehet, hogy a tehetetlenségi erő, de az is lehet, hogy a vállalás ereje tartja őket fogva. Márpedig az intézmények mindenképpen csak belülről változtathatók vagy szüntethetők meg.

Schweitzer valóban a teljes életet mutatja fel. De amíg ez a magatartásforma csak bizonyos — még el nem ért — körülmények között és csak az egyén számára lehet magatartásmodell, addig lehet-e általános érvényű? Hiszen egy ilyen magatartásforma kialakítása közben a Bálint Györgyök milliói térnek vissza vagy maradnak azért, hogy hátha egyszer ezzel a cselekedetükkel hozzásegítenek valamennyiünket ahhoz, hogy megteremtjük azokat a feltételeket, amelyek között sem a maradásnak, sem az elmenetelnek, sem a visszatérésnek nem lesz semmilyen jelképes értelme, és egyik sem von maga után sem pusztulást, sem erkölcsi megsemmisülést, sem megdicsőülést. Az elmenetel csupán elmenetel lesz, a visszatérés csupán visszatérés, a maradás csupán maradás.

Az utóbbi évtizedek afrikai eseményeit figyelve azt kell hinnünk, hogy már ott sem térhet ki senki a politika elől, nem emelkedhet az intézmények fölé. Ez a világ ma már éppúgy megtalálható a dzsungelben is, mint bármelyik európai nagyvárosban. Nem lehet megkerülni. Mint ahogy nem lehet, korunk problémái fölé emelkedve, olyan magatartásmodellt felállítanunk, amely általános érvényűvé válhatna az emberiség vagy akár egy társadalmi csoport vagy osztály számára.

Felvetődik a kérdés: valóban szükséges-e a magunk megértéséhez a Schweitzer—Bálint György párhuzam, és egyáltalán jogosult-e ez a párhuzam olyanok között, akik csak annyiban hasonlítanak, hogy mindketten össze tudták egyeztetni gondolataikat és életüket? És abban, hogy körülbelül harminc évig — ha nagy körülménnyel is — kortársak voltak?

Minden párhuzam jogosult, ha valamilyen célt szolgál, és ha segít is elérni ezt a célt.

Két különböző, de egyaránt mélységesen emberi magatartásformát állítottunk egymás mellé — modell-voltukban is. Kinek volt igaza és kinek nem? Kinek mikor kellett volna másként cselekednie, mint ahogy cselekedett? A párhuzam nem megoldás.

De igenis válaszol arra a kérdésünkre, hogy lemondhatunk-e a jelképekről és a példákról? A magatartásmodellekről, amelyeket igyekszünk általános és kötelező érvényűvé tenni a magunk és a mások számára?

Használjuk őket — ez azt bizonyítja, hogy szükség van rájuk. Ha néha és néhol nagyobb jelentőségük van ezeknek a modelleknek, ez azt jelenti, hogy néha és néhol nagyobb szükség van rájuk. Ez lehet szomorú, bosszantó vagy unalmas, de mindenképpen tény.

Schweitzer egész életével azt igazolja: így is lehet élni.

Bálint György azt, hogy így kell.

Molnár József

Véleményem szerint...

8-10 évvel a háborút követően, mikor már jobb volt a közellátás, és megkezdődött a nagyarányú lakásépítés, csak úgy, személyes használatra megfogalmaztam egy tételt: ezután már mindenki maga felelős azért, mekkorára nő. Szépen hangzott (nekem legalábbis tetszett), s okom volt rá, hogy higgyek benne.

Növekedésem ugyanis a háború derékba kapta, s végérvényesen elakasztotta. Miután előbb apám, majd anyám is meghalt, Róza nagynéném (magányos nő) még tartott hat évig, majd 1940-ben ő is követte szüleimet; épp akkor hagyott magamra (15 évesen), amikor a háborús koplalás amúgy igazából elkezdődött. Napi húsz deka kenyér, köménymaglevés reggelire, murokfőzelék vacsorára, aztán káposztafőzelék, szükön mért mákoslaska, puliszka, nagy néha egy kis hús, ezt ettük

a diákothonban. Aki kapogatott otthonról csomagot, nem koplalt annyit, de bizony minden osztályban voltunk néhányan, akik hosszú éveken át sohasem keltek föl jóllakottan az asztaltól. Elég az hozzá, hogy 1940-ben, mikor a tanév elején az első tornaórán megmértek (ez volt a szokás a kolozsvári református kollégiumban), 172 centi voltam — s akkora vagyok ma is. Diákkorom szomorú emléke, hogy látnom kellett, évről évre mit sem nőök, egyik társam a másik után hagy el, és „nő a fejemre”. A végén már attól rettegetem, tüdőbajt kapok, vagy másképp kezd ki az éhezés.

Bocsáttassék meg ez a kitérő, de el kellett mondanom, hogy kiderüljön, miért figyeltem úgy új világunk hajnalán azt is, mekkorára nő, milyenné fejlődik testileg az új nemzedék. S megvallom, örvendtem, hogy barátaim, rokonaim, ismerőseim lányai, fiai túlnőttek anyjukon, apjukon; a sok szép fiatal láttán valamiképp kárpótlást is éreztem: ha én nem is nőhettem „végig” a minden ember számára kimért éveket, hát legalább a szocialista korszak ifjúságának adassék ez meg. Termetességük, arányosságuk, egészségük számomra a korszerűbb életmód, a higiénia, a tudomány diadalát jelentette, no meg az új világot is, amely megszűntette a régi rend embersorvasztó nyomorúságát ez irányban is. Néha-néha már abban reménykedtem, hogy még csak tíz-húsz év, s nem lesz többé törpe és nyeszlett fiatal...

Naiv voltam... Mai fejemmel nem bátorkodnék jóskodni afelől, hogy a jövőben miként alakul a nemzedékek testi fejlődése. Régente eléggé egyszerűen ítéltém meg a helyzetet: ha nem is bőségesen, de van mit együnk és magunkra öltünk, egyre több a naps, meleg, tágas ház, javul az egészségügy, tehát sem a koplalás, sem a fázás, sem a penészes lakás nem teszi többé „heptikássá” és „kólikássá” gyermekeinket.

Akkor mégis, miért látok ványadt-sápadt, görbe lábú gyermekeket, madár-csontú, hajlott hátú ifjakat?... A kérdést semmiképp sem intézhetjük el a megnyugtató szólammal: „hát még vannak, még vannak ilyenek is, de legyünk türelmessel, előbb-utóbb minden jóra fordul.” A problémáknak olyan tömkelege gubancolódott egybe ezen a téren, hogy az „előbb-utóbb”-nak semmi alapja, nem látunk tisztán az ügyben, csak most kezdünk kapiskálni, s az átfogó, korszerű magyarázatot messze állunk.

Kedzeném azzal, hogy az ép növekedés, a testi harmónia nem csupán a táplálkozás—lakás—ruházkodás szentháromságától függ. Még seregnyi más tényező-től is. Azzal például, hogy mennyit játszik és mozog a gyermek, mikor kel föl és fekszik le, hány órát van naponta szabad levegőn. E tényezők egy része pedig társadalmilag meghatározott, s ez irányban iskolaügyünktől, testnevelésünktől, városépítésünktől, közlekedésünktől egyaránt függ, hogy miként nő fel a jövő nemzedéke. Amiből mind, mind következik, hogy a jó lakás vagy a megfelelő koszt biztosításán túl majd minden lépésünkben gondolnunk kell gyermekeink egészségére is. Különben még a legüdvösebb intézkedések, reformok is sokat árthatnak e téren.

Íme egy példa. Amikor bevezették a tízosztályos kötelező oktatást, nem nyitottak — nem is nyithattak — minden kis faluban két új osztályt. A kilencedikes és tizedikes tanulóknak nem maradt más hátra, mint hogy ingázzanak. Ügyeljünk, 14-15 éves zsenge legénykékről, leánykákról van szó, akik immár szeptembertől júliusig reggel 5-6 órakor kelnek, hogy elérjék a vonatot, buszt, és délután 4-5 óra tájt érnek haza. A nap nagyobb részét tehát tantermekben és füstös vonatokon, huzatos-hideg buszokon töltik. Hogy mikor marad idejük tanulni, most ne kérdezzük, csupán a testi fejlődés útján haladva tudakolózzunk: mikor lehet részük labdarúgásban, faramászásban, úszásban, erdőre-mezőre menésben s minden egyében, ami biztosítja az egészséges növekedésüket?

Ha pedig már az iskolához értünk, foglalkozzunk vele bővebben — a testnevelés ügyében. Nem tudom, mert nem tudhatom (a statisztikák elhallgatják), hány tanintézetünk mellett van tornaterem. De adatok hiányában is tudnivaló, hogy falun csak hírmondónak akad ilyesmi, s városban is sok iskola hiányolja a testnevelés termét. Hát még az uszodát, vívodát? Jó, jó, de csak fejlődő ország vagyunk, előbb üzemetek, utakat, otthonokat kell építeni!

Való igaz. De mivel magyarázható, hogy még a meglévőket sem használjuk ki? Sok iskolában pedig egyenesen ellene vannak a gyermekek levegőzésének, tornászásának. Miről is van szó? A tornatanárok például mind iskolájuk, mind a tanfelügyelőség számára a hoppmesterek szerepét is betöltik. Jórészt velük szervek-szerveztetik meg a különféle kivonulásokat, versenyeket, táborokat, kirándulásokat, ünnepeket; emiatt gyakran hiányzanak az iskolából, nem tarthatják meg óráikat. Sok buzgó tanító néni meg osztályfőnök — különösen télen, esős időben — „sajnálja” a diákokat kivinni az udvarra, tornászni, inkább valamelyik „fontosabb” tantárgyból tart nekik órát.

Sok iskolában, különösen az újakban, s ahol nők az igazgatók (bocsássanak meg nekem a hölgyek), lábra kapott egy rossz szokás. Hogy ne hordják be az udvarról a sarat, s ne piszkolják be az épületet, szünetekben nem engedik ki a gyermekesereget, csupán a folyosóra. Ezt hívják „rekreáció“-nak! A tanuló tehát reggel bemegy oda, s délben jön ki. Az eredmény: fényes parkett — és sápadt arcok. Erdemes volna azon is elgondolkozni, miért kezdik egyik-másik iskolában olykor reggel 7 órakor a tanítást? Azért-e, hogy a gyermekek még kevesebbet aludjanak? A különben előnyös „kabinetrendszer“ oda vezetett, hogy a gyermekek egyik teremről a másikba vándorolnak cökmökjaikkal, s nem marad idejük az udvarra menni. A tanulónál pedig annyira sok, hogy az a diák, aki mindent komolyan vesz, kora délutántól késő éjszakáig magolhat, s akkor sem készül föl hiánytalanul. Nem egy gyermek sápadtságának ez is az oka.

Foglalkoztatnak azonban egyéb gondok is. Nemrég egy havasalji székely falu gyermekeinek reggelijéről készített szociológiai fölmérést olvastam. Rántotta és tea, pirítósz kenyér és tea, szalonna és tea, túró és tea. Ez utóbbi annyit szerepelt benne, mint Móríc Zsigmond kítűnő, a Varjúvárbán tett sztánoi látogatásáról szóló beszámolójában egy másik fogalom: mert beszéltek ott gazdálkodásról és politikáról, nőkről és politikáról, lovakról és politikáról s így tovább. A gyermekek reggelijében csak elvétve — tejespuliszka „képében“ — szerepelt az a nedű, amely nélkül pedig sokirányú fejlődés, növekedés nincs. Ne csodálkozzunk, ha már csak minden tizedik-huszdik házban tartanak tehenet, s egy liter tej ára 5—6 lej.

De hova vezet majd — ha tovább tart — a hús, vaj hiánya?

Eddig jobbra azt soroltam, ami a társadalomra tartozik, s a nagy közösség (az illetékesek) dolga a jobbitás. Van viszont több olyan jelenség, amelynek hatása inkább az egyéntől függ — noha nem vitás, hogy bizonyos társadalmi tényezők is káros hatást fejtenek ki. Egy nemzetközi fölmérésből olvastam nemrég, hogy jó néhány államban (Anglia, Magyarország, Ausztria, Belgium, Franciaország stb.) az utóbbi években sor alá állt legények ijesztő hányada (10-15-20%) bizonyult orvosilag alkalmatlannak a katonai szolgálatra: alacsonyok, véznák, fejletlenek, gyengék voltak. Lévény szó Nyugat- és Közép-Európa államairól, a hiányos táplálkozás, rossz lakás vagy a korai agyondolgoztatás nem áll fenn nyomos okként. Sokkal inkább egyéb „korai“ kezdések: a cigarettázás, az ivás, a nemi élet vagy (Nyugaton) a kábítószer-fogyasztás a ludas. A közzétett adatok megdöbbentő képet tárnak föl: néhol már a kisiskolások is rendszeresen isznak, dohányoznak. És a sors íróniája, hogy az „édes élet“ túlzása éppolyan satnyaságot, csenevész szervezetet, degeneráltságot okoz, akár egykor az éhezés vagy a penészes pincelakás.

Szeretném tudni, vajon mi hogyan állunk ezen a téren?

Minket sem óvna meg különleges szereke a civilizáció ártalmaitól, például a rossz levegőtől. A mi fiatalságunk jelentős része napról napra órákat tölt füstös cukrászdákban, vendéglőkben, pállott levegőjű mozikban, pinceklubokban. A mi életünkre is egyre inkább az jellemző, hogy sokat ülünk, és keveset mozgunk, többet tartózkodunk a lakásban, mint kint a szabadban, s szívesebben kapaszkodunk föl villamosra, buszra, semhogy gyalogoljunk egy kicsit. Mindennek aztán logikus következménye, hogy az elhízás, magas vérnyomás, agyvérzés, szívelégtelenség, a gyöngye idegzet már fiatal korban jelentkezik. De visszatérőben a tbc is.

Mi sem volna könnyebb, mint hogy ezek után előálljak az „ép testben ép lélek“ jelszavával, s hangoztassam, hogy sokat kell sportolni. A több ezer éves jelmondat ma is érvényes, de a kérdés más megvilágítást kíván, főleg abból következően, hogy napjainkban a testi épség fő ellensége — más oldalról leselkedik. Vagy inkább kísért. Mert nem támadásról van szó, hanem kísértésről, csalogatásról, ajánlkozásról. És mindezek ellenében — ez a meglepő és bökkenő — védtelenebbek és kiszolgáltatottabbak vagyunk, mint a nyíltsakos harccal szemben. Igen, mert az elmúlt évtizedek társadalmi harcai, tudományos haladása, műszaki fejlődése nyomán annyira átalakult az életünk, s oly nagy tömegnek jussa ma mindaz, ami régekte csak kivételeseknek jutott (távfütés, kocsi, fürdőszoba stb.), hogy nehezen alkalmazkodik életünk az új helyzethez, s alig-alig adjuk meg a testnek mindazt, amire szüksége van (az ép fejlődés végett).

Az emberiség nagy része évezredekken át nyugalomra, kényelemre, meleg otthonra, bőséges kosztra vágyott, mert azelőtt — rengeteget gürölt, fázott, állandóan koplalt, félt. Most viszont, mikor viszonylag olcsó a busz meg a tévé, a kenyér vagy a cukor, akkor úgy véljük, ésszerűbb valahova tíz perc alatt autóval eljutni, mint hús percig gyalogni, jobb dolog a sima aszfalton sétálni, mint hegyet mászni, izletesebb a falat, ha zsiros, és butaság hidegben vagy tűző napon kilépni a házból, ha az ember otthon ülhet, boroskancsó mellett.

Előrebocsátom, én se vetem meg a jó bort, sokat ülök otthon, s olvasok vagy írok. Nem az askéta, sem a szerzetes beszél hát belőlem, amikor ellene szólok a

rest életmódnak, a kényelem mindenek elé helyezésének, a testi erőfeszítéstől, edzéstől való lusta viszolygásnak. Inkább az aggodalom szól belőlem. Minek tagadnám, amikor egy-egy kényes, nyafka, a széltől is óvott nebánsvirág-kisasszonyt vagy az italtra, dohányra korán rákapott hájas fiút látok, mindig a régi urak jutnak eszembe. Az ő csemetéik voltak ilyenek. S még ilyenebbek. Ma jobbára csak anekdotákban írunk-szólunk a dzsentrik, arisztokraták kelekótyaságáról, de hogy őseik ivászata, renyhe élete hova vezetett, azt én közelről láthattam régi osztálytársaim, ismerőseim egyikén-másikán. Mi, prolifiúk, parasztgyermekek megváltuk a kezünket? Pár nap múlva begyógyult. De a kékvérűek hetek múlva is gennyezett. S alig tudták kiheverni az egyszerű hasmenést, hülést is. A fronton vagy a fogságban aztán rendekét vágott köztük a halál.

Akár tetszik némelyeknek, akár nem, bennem gyakran fölvetődik a kérdés: vajon a henyé életmód, a mértéktelen és korai ivás, dohányzás után nem jutnak-e oda a mi utódaink is, ahova az egykori urak leszármazottai? Elvégre ma még újabb és újabb tényezők hatnak károsan a szervezetre: a benzingőz, a korom s egyéb ipari szenny, a sok altató, az antibiotikumok vagy az atomrobbantások fertőző anyagai. S tegyem hozzá: mind több gyermek születik eleve hátrányosan anyja terhességmegszakításai, vesztései, császármetszései s egyéb mesterséges beavatkozások miatt...

Naiv voltam-e, amikor úgy véltem: ma mindenki maga felelős a magasságáért?

Ahogy telnek az évek, egyre határozottabban állítom: nem! Mi több, úgy látom, ma sokkal inkább, mint valaha, tőlünk függ testi fejlődésünk. Tőlünk. Mert — ha nem is túl sok lehetőség közt —, de választhatunk. Mi dönthetjük el, hogy egészséges vagy rest életet élünk, hogy eddzük-e a testünket, vagy nem törődünk ilyesmivel. És mi határozunk afelől, hogy mikor kezdjük el a dohányzást, vagy egyáltalán elkezdjük-e. A lehetőségekkel való élni tudás, a modern, gazdagabb élet kínálta feltételek kiaknázása, a kívánalmak és adottságok ésszerű egyeztetése a mi kezünkben van. Általában a tudatosság érvényesülése az életvitel kialakításában, a testedzés, az egészség fenntartása ma olyan követelmény, amelyre állandóan figyelniünk, ügyelniünk kell.

Magunk és népünk érdekében.

Herold Jüstös

Kell a törődés

Minden valamirevaló ember kényes a nevére: nem szereti, ha „elkeresztelik”. Az igényesebbjét még egy ékezethiba is zavarja. És ebben van valami, hiszen a nevünk egy kicsit azonos önmagunkkal. Ezért ragaszkodunk hozzá, még akkor is, ha különben nem nagyon kedveljük. A tárgyak, dolgok, fogalmak nevére már nem mindig vagyunk annyire kényesek, pedig hát itt is elkelne egy kis igényesség!

Nemzetiségi körülmények között, egy másik nyelv állandó jelenléte, ráhatása következtében elkerülhetetlenek a nyelvi interferenciák. Ezért van oly nagy szükség arra, hogy anyanyelvi oktatásunk a kötelező tananyag előadásán kívül felvállalja e sajátos helyzet sajátos feladatait is: ne mulassza el felhívni a figyelmet a két nyelv közötti eltérésekre, a szemléletbeli különbségekre, a várható nyelvi megingásokra, az előadódható nyelvhelyességi problémákra, tudatosítván a helyes nyelvtani alakot, kifejezést vagy szót. A nyelvi nevelés hézagairól, mulasztásairól árulkodnak az olyan, lépten-nyomon hallható tükrökifejezések, mint: „vizsgát adtam” (vagy „vettem”), „felvételit adtam” — vizsgáztam (lettettem a vizsgát), felvételiztem helyett. A jó jegy már szinte teljesen kiment a divatból, manapság már mindenki „nagy” jegyet kap („vesz”) jó felelete jutalmául, a bukott hallgató „elesett” („leesett”) a vizsgán, az államvizsga-dolgozatot, doktori értekezést nem megvédi, hanem „fenntartják”. Amikor én jártam egyetemre, még élt a levelező kifejezés, mára teljesen kiszorította a „látogatás nélküli” tükörszó, holott körülményesebb is, hosszabb is a levelező szónál. (Vannak furcsa dolgok a nyelvben; nem minden változás ésszerű, logikus, és főleg nem mindegyik hasznos.) Széltében-hosszában

hallani aztán *évfolyam* helyett „év“-et, *előadás* helyett „kurzus“-t (mi még annak idején csak 'egyetemi előadássorozat', azaz 'kollégium' értelemben használtuk), a *jegyzet* neve is egyöntetűen „kurzus“. Említésre méltó, hogy a mai egyetemi hallgatók nemigen ismerik a tanári fokozatok magyar elnevezését („konferenciár“, „asszisztens“ — hallani pl. *előadótanár*, *tanársegéd* helyett). A nyelvi bizonytalanságot, pontatlan szóhasználatával, nemegyszer a sajtó is „táplálja“. Az egyetemi hallgatók hovatovább a saját nevüket is elfelejtik, ha már az újság is így adja hírül kiállításukat: „A tanulók és diákok megvalósításainak kiállítása.“ (Az külön kérdés, hogy a megvalósításokat miként lehet kiállítani.) Vagy hogy még nagyobb legyen a bizonytalanság, „diák“-on itt esetleg középiskolai tanulót kell érteni, a „tanuló“ pedig általános iskolás? Minden lehet. Mindenesetre a *diák* szó használati köre kitágult, ez még nem volna baj, de egyúttal a jelentés is össze-zavarodott: az általános iskolástól az egyetemi hallgatóig minden rendű-rangú tanulót jelölnek vele, ami — mint példánk bizonyítja — megértési zavart idézhet elő.

Közismert, hogy a sajtóban megjelent hirdetések szövege nyelvileg többnyire hibás és pontatlan. Vajon miért? Ez a szöveg nem ugyanannak az olvasónak szól-e, akinek a lap többi — igényesebb — része? Ez ronthatja kedvére a nyelvérzékét?

Szemelgessünk:

„... az 1980—1981-es oktatási tanévben a Kolozsvár-Napocai Politechnikai Intézetben esti mérnöki tagozatot (6 év tanulmányi idővel) és egy esti üzemmérnöki tagozatot (4 év tanulmányi idővel) hoztak létre.“

Nem vitás, ez egy magyar szavakkal szerkesztett román mondat. A tükörfordítás tipikus esete. Haladjunk sorjában. „Oktatási tanév“ — főlöszleges szószaporítás, magyarul *tanév*; „Kolozsvár-Napocai“ — helyesen *kolozsvár-napocai*; „esti mérnöki“ — esti mérnök nem lévén, helyesen *mérnöki (esti oktatás vagy esti tagozat)*; a zárójeles „... tanulmányi idővel“ szerkezet szó szerinti fordítás, helyesen: *tanulmányi idő 4, ill. 6 év*. Mindezek után következnek a „fakultások“ — helyesen *karok*. A „Mechanikai Fakultás“ magyarul *Gépészmérnöki (Gépészeti) Kar* (a *mecanică* román szó csak hasonlít a mechanikához, a két fogalom nem fedi egymást: a mechanika a fizika egyik ága, a *mecanică* — itt — gépészetet jelent); az „öntöde“ ~ „öntőmérnöki“ szak helyesen *kohómérnöki*, a „kohászati megmunkálás“ pedig *kohászat és fémmegmunkálás*.

Hogy a hirdetéseknel maradjunk — és lehetőleg ugyanabban a tárgykörben —, egy középiskola „nappali osztályokba“ és „esti látogatásos osztályokba“ toboroz tanulókat. Itt már helyes a *nappali és esti tagozat* megnevezés. Az „öntöde“ itt sem hiányzik, de hogy a „berendezés-lakatos“ mi lehet? Talán *karbantartó lakatos* vagy *szerező lakatos*?

Közhely, hogy nincs olyan kifejezés, amelyre ne volna saját szavunk, mégis de ritkán találjuk meg őket! Hát még ha nem is keressük, mindegy- vagy egyre-megy-alapon, nyelvi igénytelenségből vagy pusztá tudatlanságból és még ki tudja, hányféle okból... De most ne azt kutassuk, hogy mi magyarázza ezt az egykedvűséget, közömbösséget, nemtörődömséget, inkább próbáljunk tenni valamit e magatartás kialakulásának, terjedésének megakadályozásáért. A legtöbbet természetesen a szülőktől és a nevelőktől várhatunk, hisz ők a magvetők: az emberpalánta sorsa az ő kezükbe van letéve, indításuk egy életre kihat. Amit ők elmulasztanak, azt később nehéz, talán nem is lehet pótolni. Amit a szülői háztól, az iskolától nem kapott meg a gyermek, az örökre elveszett számára, további életében hiányérzetet sem okoz, mert az igénye sem alakult ki. Ám a felelősség alól senki sem vonhatja ki magát, aki anyanyelvének vallja ezt a nyelvet, s épségben, pazar gazdagságában akarja megőrizni a holnapnak. Közös kincsünkről lévén szó, nem mindegy, hogyan sáfárkodunk vele.

Irzabé Ilona

Jakabffy Elemér és a MADOSZ

A Magyar Párt 1937 szeptemberének elején Sepsiszentgyörgyön tartotta országos nagygyűlését. Ez alkalommal ülésezett a párt kisebbségi és történelmi szakosztálya is, amelynek Jakabffy Elemér, az Országos Magyar Párt alelnöke, a Lugoson megjelenő *Magyar Kisebbség* című lap tekintélyes szerkesztője volt a vezetője. A romániai magyar nemzetiség életviszonyainak szakszerű megfigyelése, felmérése s az összegyűjtött adatok tudományos feldolgozása mellett az 1925-ben létrejött kisebbségi és történelmi szakosztályra hárult az a feladat is, hogy „a kisebbségi kérdés egyetemes fejlődését figyelje, hogy az európai nemzetiségek kongresszusával az érintkezést fenntartsa, és ennek munkásságát támogassa, továbbá olyan adatokat gyűjtsön, amelyek a párt politikai tevékenységéhez nélkülözhetetlenek”. Jakabffy Elemér, aki lapját is a szakosztály célkitűzéseinek szolgálatába állította, elsőrendű feladatnak tekintette a közület elméleti és adatgyűjtő munkájának fokozását, állandó gyarapítását, amelyet elsősorban a nagyközönség, valamint a már romániai egyetemeken végzett fiatal szakemberek minél szorosabb bekapcsolásával, erőteljes mozgósításával kívánt elérni. Többek között ezt a célt szolgálta a szakosztály Kolozsváron 1934. november 13-án megtartott ülésén előterjesztett azon javaslat is, hogy időszakos szimpozionjaikat az elkövetkezőkben Erdély más-más nagyobb, magyarok is lakta városában tartsák, s hogy azokon minél több felkészült fiatal szakember számára biztosítsanak fórumot. „Az első ilyen ülésünk helyül Nagyváradot tűztük ki, ahol ez, nagyon gondos előkészítés után, 1935. május 25-én és 26-án kitűnő sikerrel zajlott le. Minden felkért előadó tökéletes munkát végzett. Az érdeklődő nagyközönség tagjai között is akadtak a tárgyakhoz szölk, és én is igyekeztem az elnöki széket méltóképp betölteni. A vitát Páll György gyorsírással jegyezte, és így lehetővé vált, hogy az egész anyagot a Magyar Kisebbségben leközöljem, és ezt külön lenyomatként is közzétegyem. A második ilyen ülést 1936. szeptember 3-án tartottuk hasonló sikerrel Brassóban, a harmadikat Kolozsváron 1937. május 30-án és a negyediket 1937. szeptember 3-án Sepsiszentgyörgyön. Az ezek anyagával kiadott könyvek kisebbségi szakirodalmunk értékeihez számíthatók” — jegyezte meg a kisebbségi és a történelmi szakosztály munkájával foglalkozva kéziratos emlékiratai *Lugostól Hátszegig* című kötetében Jakabffy Elemér.

A munkatanácskozások előadásait és vitaanyagát sorozatosan közlő *Népkisebbségi kívánságaink és feladataink* című kötetek ténylegesen értékes dokumentumai, nélkülözhetetlen forrásmunkái két világháború közötti nemzetiségi múltunknak. Nagyváradon megtartott ülésén az Országos Magyar Párt kisebbségi és történelmi szakosztálya a nemzetiségi jogok erkölcsi vonatkozásaival, a nemzetközi jogvédelem és a belső törvényhozás viszonyával, a kisebbségek gazdasági érvényesülésének és az etnikai proporcionalitás kérdésével, valamint a honosság problémájával foglalkoztak. Megvitatták a numerus valachicus bevezetésének következményeit, valamint az új büntetőtörvénykönyv-tervezet kisebbségi vonatkozásait. Fölmerült egy nemzetiségpolitikai könyvtár megteremtésének, felállításának gondolata is. A Népszövetség megreformálásának szükségességére világítottak rá kisebbségi szemponctokból — hogy az a nemzetiségek számára eredményes és hathatós védelmet biztosíthasson — a szakosztály kolozsvári ülésén. „Megvitattuk, mit remélhetünk az egyes államok között megkötött és a kisebbségekre vonatkozó kétoldalú szerződésektől — világított rá a tanácskozás napirendjén szerepelt főbb problémakörökre Jakabffy Elemér —, miképpen képzeljük el a magyar szórványok fenntartásának és fejlesztésének lehetőségeit.” Kovács Árpád dr. az Országos Magyar Párt kisebbségi szakosztályának adatgyűjtő munkájáról, Páll György dr. — Jakabffy Elemér egyik legközelebbi munkatársa — a Népkisebbségpolitikai és Jogi Könyvtár megszervezéséről és addig beszerzett anyagáról számolt be a kolozsvári tanácskozáson.

Európát járó gyakorló politikusként, a *Magyar Kisebbség* és melléklapjai széles kitekintésű szerkesztőjeként Jakabffy Elemér jól ismerte a két világháború

Közötti időszak világpolitikájának légmozgásait, legérzékenyebb gócpontjait. Kezdetől fogva tudatában volt épp ezért annak a rettenetes veszélynek, amelyet a fasizmus térhódítása, rohamos előretörése magában hordozott, s kétségbeesetten figyelte azokat a sötét viharfelhőket, amelyek a harmincas évek végén földrészünk egét beborították. A polgári demokrácia elszánt híveként, következetes harcosaként meggyőződéses antifasisztává lett. Még a nemzetiségpolitikai tevékenységének átfogó keretet biztosító európai nemzetiségi kongresszusoktól is elhatárolta magát, amikor ott a nemzetiszocializmus eszméinek jelentkezését tapasztalta. A Genfben 1936 őszen lezajlott kongresszuson — miként fentebb idézett önéletrészében is jelezte — „már a szudéta-németek Henlein-csoportja irányított, és amikor 1937. május 11-én Bécsben Wilfan elnökkel és Újküll-Göldenband főtitkárral folytatott tárgyalásaim során meggyőződtem arról, hogy ezek is már csak eszközei a hitleri gondolat végrehajtóinak, elhatároztam, hogy a további kongresszusokon részt nem veszek. Ezt illetékes helyen június 10-én jelentettem be, és ajánlottam, hogy a Londonban megtartandó következőre, az angolul jól beszélő Jósika János bárót küldjék ki.“ A londoni kongresszus munkálatairól Jósika János báró az Országos Magyar Párt kisebbségi és történelmi szakosztályának 1937. szeptember 3-i sepsiszentgyörgyi ülésén számolt be, amelyen Jakabffy Elemér, a „romániai magyar kisebbség diplomatája“ elnökölt, aki hatalmas visszhangot támaztó megnyitó beszédet tartott. Állásfoglalása a spanyol köztársaságiak és internacionalisták igaz harcának erkölcsi támogatásával jelentett egyet. Utalt arra a veszélyre is áttételesen, amelyet a német befolyás erősödése Románia nemzetiségi számára jelent. A parancsuralmi rendszerektől a népkisebbségek semmi jót sem remélhetnek, a nemzetiségi jogok töretlen érvényesülését ugyanis csak a demokratikus rendszerek biztosíthatják.

Az Országos Magyar Pártnak a sepsiszentgyörgyi nagygyűlésén — miként Balogh Edgár emlékiratai *Szolgálatban* című kötetében írja — „egyedül Jakabffy Elemér szállt szembe a nemzeti kizárólagosság és az állami totalitás tekintélyelvi felfogásával, mint a kisebbségi önvédelem ellenségével, s tett hitet a Duna-völgyi államok összefogása mellett, a kisebbségi kérdés demokratikus rendezése alapján. Az eszményien fogalmazott állásfoglalást elsikkasztotta az irányított tömeg közönye, egyedül az egységjavaslataival magára maradt MADOSZ figyelt fel s üdvözölte táviratban a szónok igazmondását.“ A MADOSZ üdvözlő táviratáról Mikó Imre is említést tett az *Akik előttem jártak* című kötetében közölt szép Jakabffy-portréjában. Jakabffy Elemér hagyatékának töredékei közt kutatva akadtam rá arra a meleg hangú levélre, amelyet a MADOSZ kolozsvári tagozata küldött Jakabffy Elemérhez bátor hangütésű, komoly beszédéért. A levél, amelyben a Magyar Párt vezetőségéhez 1935-ben intézett MADOSZ-felhívás alap gondolatai ismétlődnek meg, a hazai népfront-törekvések egyik szép, beszédes dokumentuma. A MADOSZ kolozsvári tagozatának vezetői Jakabffyhoz intézett levelükben egyértelműen rávilágítottak arra, hogy a romániai magyarság pártjai és népszervezetei csak közös platformra helyezkedve s a román nép következetesen demokratikus erőivel harci szövetségben küzdhetnek a nemzetiségi és politikai jogok kivívásáért.

MADOSZ

Kolozsvár, 1937. szept. 9.

Mélyen tisztelt Elnök Úr,
örömmel értesültünk arról az előadásról, melyben Ön az Országos Magyar Párt kisebbségi szakosztályának ülésén Sepsiszentgyörgyön állást foglalt az állami totalitás és a nemzeti kizárólagosság eszmei áramlatával szemben, s szolidaritást vállalt mindazokkal a népekkel, melyek ma a demokratikus szabadságjogokért küzdenek.

Jólesik tudnunk, hogy Ön az európai kisebbségi népek iránt érzett őszinte rokonszenvében következetesen maradt akkor is, amikor a nemzetiségeit felszabadító spanyol köztársaság s a szabadságharcát vívó baszk és katalán nemzet kérdésében szembe kellett helyezkednie saját pártjának többi vezetőivel s a hivatalos párt-sajtóval. Csak elkeseredéssel tudunk megemlékezni azokról, akik Kossuth és Petőfi népével az ibériai Haynau-kat és Paskievicseket akarják ünnepeltetni, s a német és olasz parancsuralmak szolgálatában demokratikus kisebbségi néprédekeink alatt vágják a fát. Hálásak vagyunk most Önnek, Elnök Úr, hogy gerinces állásfoglalásával a magyar nép legszentebb hagyományait felélesztette, s megadta a haladó Európának azt, amit a haladó Európától mi is elvárunk: a nemzetek szabadságának, egyenlőségének és testvériségének tiszteletét.

Bár az Országos Magyar Párt sepsiszentgyörgyi nagygyűlésén a demokrácia elve korántsem érvényesült következetesen, s jogosan attól tartunk, hogy az Ön

felfogása saját pártjában nem érvényesül maradéktalanul, mégis hinni akarjuk, hogy kiállása az európai demokrácia mellett az Országos Magyar Párt táborában sem múlik el hatás nélkül, s onnan is felsorakoztatja mindazokat, akik a népek szövetezésének hívei.

A kisebbségi szakosztály tagjai előtt bizonyára nem ismeretlen az a történelmi szerep, melyet a például felhozott baszk és katalán nemzeti önvédelem esetében a kisebbségi erők demokratikus összefogása betöltött. Ez az összefogás teremtette meg a nemzeti egységet s vívta ki a nemzeti önkormányzatot is, testvéri szövetségben a többségi nemzet demokratikus pártjaival. Amikor köszöntjük Önt, annak a reményünknek adunk kifejezést, hogy a romániai magyarság pártjai és népszervezői is megtalálják az utat egymáshoz, s megteremtik az önvédelemhez szükséges nemzeti egységet.

Közös erővel kell kivívnunk mindazt, aminek birtokában a román nép törhetetlen demokratikus szövetségeseivé válhatunk a dunai népek testvéri összefogásában.

A Magyar Dolgozók Szövetsége Kolozs megyei tagozata nevében
Dávid Márton s. k. Ferencz János s. k.
[P. H.]

Jakabffy Elemér emlékirataiban nem reflektál a MADOSZ-levele. A baloldalt elutasító előítéletei is szerepet játszhattak abban, hogy nem fogadta el a feléje nyújtott kezét, s talán még inkább az, hogy óvta, féltette a megingott, a presztizsét veszített pártvezetőség tekintélyét. Egyértelműen elhatárolta magát a Magyar Párt egyes vezetőinek politikai machinációitól, de a nyílt szakításra, a határozott szembefordulásra nem tudta rászánni magát. Őrizte az egység, az összhang látszatát. Mikor a pártok működését felfüggesztették, Jakabffy Elemér visszavonult a politikai szerepléstől. A népfronti törekvések iránti érzékenység a második világháború kitörése után erősödött meg, minősült át benne.

A MADOSZ-levél kapcsán feltétlenül figyelmet érdemel az a tény, hogy a népfronti eszmék jegyében összeült Vásárhelyi Találkozóan a Magyar Pártot a Jakabffy fölkarolta fiatalok képviselték. Többen közülük rendszeres munkatársai voltak a *Magyar Kisebbségnek*.

Mindezek felemlgetésére, a MADOSZ-levél közzétételére Jakabffy Elemér születésének centenáriuma szolgáltatja az időszerű keretet. A *Magyar Kisebbség* jeles szerkesztője ugyanis 1881. május 17-én látta meg a napvilágot Lugoson, az Újvilág utcában...

Szekernyés János

Zalai Béla Aradon

Zalai Béla (1882—1915) — jóllehet Lukács György az 1918 előtti filozófiatörténeti szakasz egyetlen „eredeti magyar gondolkodóját” látta benne — alig-alig ismert alakja a magyar filozófia történetének. Tanulmányai nehezen hozzáférhetőek, modern gyűjteményes kiadásuk nincs is; életrajzának rekonstruálása, életművének fölmérése pedig épp hogy megkezdődött. Tudni ugyan már ma is tudjuk róla: jelentős személyiségek egyenrangú társa, barátja volt. Barátai között tarthatta számon a modern magyar irodalom olyan nagyjait, mint Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső — s olyan teoretikus elméket, mint Fülep Lajos, Lukács György, Fogarasi Béla stb. A „fiatalabbakra”: Mannheim Károlyra, Hauser Arnoldra, Szilasi Vilmosra pedig döntő hatást gyakorolt — torzóban maradt életműve „megelőlegezte” a modern rendszerelméleti gondolkodás számos fölismerését, eredményét. Hauser szerint ő volt az, aki „a rendszerezés problémáját” a filozófiai gondolkodás középpontjába állította.

A Zalai-kutatás azonban, eme tudásunk ellenére, ma még csak a munka kezdetén áll; Beöthy Ottó alapvető dolgozata és levélközlése ellenére még szinte mindent ezután kell elvégezni.

Ezután kell számba venni Zalai Béla erdélyi — kolozsvári és aradi — kapcsolatait is. Mert, sajnos, ezúttal is csak a legegyszerűbb adatokat tekinthetjük át.

Jelenlegi tudásunk szerint Erdéllyel Zalai egyetemi hallgatóként került kapcsolatba. Először Kolozsvárral. Érettségije (1900) után ugyanis a kolozsvári egye-

tem hallgatója lett, matematika—fizika szakon. „Fennmaradt indexének tanúsága szerint választott szakjából jeles, dicséretes, igen jó és kitűnő előmenetelt tanúsított. Figyelmet érdemel a fiatal matematikus leckekönyvében a két felvett filozófiai kurzus, amelyeket Böhm Károlynál hallgatott. A professzor tanúsága szerint »kitűnően kollokvált, kiváló szorgalmas« minősítést ért itt el.” (Beöthy Ottó: *Zalai Béla*. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Szerk. Kiss Endre és Nyiri János Kristóf. Bp., 1977. 213.) Ez a kapcsolat azonban rövid lett, az 1900/1901-i tanév végén Zalai egyetemet változtatott, s az 1901/1902. tanévet már Budapesten kezdte el. A kolozsvári egyetem iratanyagából mindenestre alighanem kibányászható lesz még néhány adalék Zalai kolozsvári szemesztereiről.

S ha a kolozsvári kapcsolatairól nem is, aradi tartózkodásairól a későbbi időkből is van adat. Menyasszonya, később felesége, Neumann Elza ugyanis aradi volt, s e révén Zalai is többször megfordult a városban.

Három esetben konkrét adatok is vannak rá, hogy hosszabb-rövidebb ideig itt időzött.

1. Kosztolányi Dezső 1904. július 21-én, Szabadkán kelt levelében a következőt írta Juhász Gyulának: „Zalai Aradon van s pontos címével jelenleg nem szolgálhatok, mivel azt a levelét, amelyben tudatta velem nyári lakása adressét, nem találom.” (Juhász Gyula *Összes Művei* — továbbiakban: *JGYÓM* — 9. Bp., 1981. 14.) E rövidke hír szempontunkból nagyon fontos; nemcsak az derül ki belőle ugyanis, hogy 1904 júliusában Zalai Béla Aradon tartózkodott, de az is: hosszabb időt szándékozott a városban tölteni, hisz „nyári lakásaként” aradi címét adta meg Kosztolányinak.

Sajnos, Kosztolányi nem mondja meg, kinél s miért volt Zalai ekkor. Valószínű mégis, hogy ekkor is menyasszonyáéknál vendégeskedett.

2. Egy évvel később, 1905. július 25-én Oláh Gábor adott hírt Zalai aradi tartózkodásáról. „Zalai Lohengrin — írta Oláh Juhásznak nem minden ironia nélkül — Aradon énekel Neumann Elzájának.” (*JGYÓM* 9:46.) Sajnos, nem tudjuk, Zalai mikor érkezett a városba, Oláh erről hallgat. A Neumann családnál azonban ekkor legfőljebb csak 1905. július végéig maradhatott. Augusztus elején ugyanis Zalai már szülővárosából, Debrecenből írt levelet Juhász Gyulának. (*JGYÓM* 9:63—64.)

3. Hogy a következő évben járt-e Aradon, nem tudjuk, csak föltételezhetjük, hogy igen. Aradra azonban felesége halála (1908) után is ellátogatott még. Beöthy Ottó közléséből (*Zalai Béla levelei kortársaihoz*. Kritika, 1975. 8:9.) tudjuk, hogy 1911 júliusában is a városban volt. Július 13-án érkezett oda, 15-én pedig levelet írt innen Lukács Györgynek, akinek kéziratot küldött a *Szellem* 2. számába. „Az utolsó percben lettem kész [a tanulmánnyal — L. A.] — írja e levélben —, részben familiámmal elfoglalva, részben egy félig önkéntelen, de egészen fásaszto utazás után, a mik folytán tegnapelőtt érkeztem ide.” *A filozófiai rendszerezés problémája* című esszéjét, egyik legfontosabb írását tehát, úgy tetszik, Zalai éppen itt, Aradon fejezte be.

Lukácshoz írott — idézett — leveléből az is kiderül, hogy Zalai ekkor a Vörösmarty u. 3. szám alatt lakott, a II. emeleten. E címre várta Lukács választát is. Sajnos, ez esetben sem tudjuk, meddig maradt a városban. Leveléből azt gondolhatnánk, szeptemberig akart maradni. Mégis, július 29-én már Majsáról írt Lukácsnak, jelezve, hogy Pestre tart.

Ezek az adatok kétségkívül roppant „soványak”, s voltaképpen csak a látogatás puszta tényét igazolják. Mégis érdekesek, mert ezeken már elindulhat az aradi helytörténeti kutatás, s megválaszolhatja a fölmerülő kérdéseket: Ké volt 1911-ben a Vörösmarty utca 3. számú ház? Kinél volt ekkor Zalai? Egyáltalán: kikből állott az aradi Neumann család? Játszottak-e szerepet a város közéletében? A helyi sajtóban nincs-e valami nyoma Zalai aradi tartózkodásainak? Netán: él-e még valaki a Neumann családból, aki adatokat, dokumentumokat szolgáltatathat Zalai Béla itteni látogatásairól, kapcsolatairól?

Lengyel András

Önarckép és önismeret

„Senki sem jellemezhető halála előtt” — vallotta Karinthy Frigyes. Ő mégis kivétel volt. Úgyszólván minden jelentős kortársa értelmezte műveit, jellemezte személyiségét. De számos írásában ő is jellemezte önmagát. Önjellemző írásai arról tanúskodnak, hogy elcsúszott tudattal ítélte írói szerepéről, műveinek páratlan hatásáról. Móricz Zsigmond mondotta sirja fölött: „... a világformáló agyak egyike volt.” S Laczkó Géza vallja róla: „Karinthy Frigyes csak egy van a magyar irodalomban a Halotti Beszéd óta.” „Remekműveket hagyott ránk” — írta Babits Mihály, s Kosztolányi Dezső — súlyos betegsége idején — mondotta: „Ez a marha volt közöttünk az egyetlen zseni.”

Karinthy Frigyes szüntelenül kételyekkel viaskodott. Voltak ugyan sejtései írói arányairól, hiszen *gyermekéveitől* melléje szegődött a siker, mégsem bízott e siker tartalmi értékeiben. A kezdetektől úgy vélte, hogy félreértik, félremagyarázzák, s nem gondolati gazdagságát méltányolják, csupán virtuóz írói eszköztáráért részesítik elismerésben: „Úgy használnak engem, mint a krumplit először Európában — virágomat és gyümölcsömet (humor és vice) tépik, a gyökérgumómat (filozófiámat) eldobják.” — szól kiábrándultan és másutt is megjegyzi: „amit tudnak rólam az emberek, mind rosszul tudják.”

Legvilágosabban *A cirkusz* című novellájában jelzi a vélt meg nem értés (félreértés) kínzó állapotát. Álmában egy melódiát komponált, egy különös, eredeti melódiát, amit el szeretne játszani mesterhegedűjén a cirkuszban — a nagyközönség előtt. Keserves erőfeszítések után a cirkuszigazgató megengedi, hogy fellépjen.

De hogyan?

„... Ott álltam, egyedül, a tágas és fehér fényben úszó színpad szőnyegén. Most nesztelen léptekkel középre futottam — a reflektor kúpja követett mindenütt. Kígyómozdulattal hajlongtam, kétoldalt a páholyok felé. Aztán megkaptam a lét-rát, és sebesen, nesztelenül — oly könnyen, hogy nem éreztem a testemet — felkúsztam a négyemeletes magasságba. Ott egyetlen vékony pálcán óvatosan fel-emelkedtem, s egyensúlyozva inogtam néhány pillanatig. Ekkor vaslábú asztalkát nyújtottak felém egy pózna végére állítva. Elkaptam az asztalt, és két lábbal könnyedén megtámasztottam a létra felső fokán. Aztán rákúsztam az asztalra, és felálltam rá, folyton egyensúlyozva közben. Most három szék következett egymás tetején — elégedett zúgást hallottam, és felkúsztam az építményre. Az utolsó szék lábbal égnek állott; az egyik lábára, mely inogva csendben körbe forgott, visszafojtott lélegzettel helyeztem el egy óriási kocka alsó sarkát. Az egész épület oly könnyen remegett alattam, hogy éreztem, a pulzusom lüktetve végigfutott a létra legalsó fokáig. Végre a pózna következett: percekig tartott, míg egyenesen rá tudtam illeszteni a kocka felső sarkára. Aztán lassan kúsztam fel a póznán — a tetején voltam, megálltam, és pihentem. A veríték forrón, lassan folyt le arcomon. Minden izmom megfeszült, mint az íj, és remegett. Vártam, míg az épület ingása eléri a holtponthoz — ekkor halálos csendben kiegyenesedtem, kibontottam trikómat, és kihúztam a hegedűt... Remegő kézzel illesztettem rá a vonót... most egyik lábammal tapogatózva, lassan elengedtem a póznát — előredőltem... egyensúlyoztam néhány percig... s felhasználva a rémület csendjét, mely odalent kitátotta a szájakat, s marokra fogta a szíveket... lassan és remegve játszani kezdtem a melódiát, amit régen, régen hallottam egyszer zengeni és zokogni a szívemben.”

Megrendítő vallomás; nem csodálatraméltó művészetét értékeli, hanem a rákényszerített bűvészmutatványát, szellemi akrobatikáját; nem zengő melódiájáért kap elismerést, hanem látványos bravúrjaiért.

A „Minden másképpen van” című — kiadás alatt levő — Karinthy Frigyes-kismonográfiából vett részlet közlésével köszönjük szeretettel hetvenedik születésnapja alkalmából Robotos Imrét, a régi és az új Korunk munkatársát.

Karinthy Frigyes filozófiájára volt mindvégig büszke, s nem humorára. Szívósan, elkeseredetten állítja: ő *nem* humorista: „Hu-hu-húsz éve tiltakozom ellene kézzel-lábbal, hogy hu-hu-humoristának tartsanak. Legalább ezer hu-hu-humoreszket írtam, hogy bebizonyítsam, hogy nem vagyok az.“ Ő *nem* humorista, mert „a *humorban nem ismer tréfát*“, s a humorista voltaképpen az, *akivel viccelnek*.

„Sikerem határozottan tűneményes volt. Később már nemcsak vigyorogtak, hanem hangosan nevettek az emberek, mikor megláttak. Ni, mondták hahotázva egymásnak... jaj de jó marhaságot írt az, barátom, s hasamat fogtam, hogy gondolhat ki valaki ilyen egy hülyeséget, hahaha, hát egyszerű fiú ez... az már igaz... Ha bementem egy boltba cipőt venni, a kereskedőseged egy kalapot hozott, és mikor ijedten és zavartan kérdeztem, hogy mi ez, hahotázva mondta, hogy biztosan kalapot gondol(tam), ha cipőt kér(ek), hiszen hallotta rólam, hogy a keze-men szoktam járni merő viccből. Végre mégis elhozta a cipőt, amibe mikor bedugtam a lábam, nagyot nyivákoltt, mivel macska volt benne, mire a kereskedőseged diadallal tapsolt, hogy ugye milyen jó vicc, ugye ő tudja, hogy kell beszélgetni egy híres humoristával... A fiatal szerzők is érdeklődni kezdtek irántam. Kedves... tata, írták nekem, írtam egy jó marhaságot, olyan örült hülyeséget, hát kinek küldjem el, mondok, mint a tanának, mondja, igaz az, hogy maga a szemölcsére gombolja rá az ingét?“ (*Viccelnek velem*)

Nyugalansága vele marad. *Önarcképében* írja: „Rengeteg mindenfélét írtam. Verset, regényt, novellát, értekezést, bölcsekedést — éppen mostanában számított ki valaki, hogy eddig ötezer írásom jelent meg. Sok műfaj — dehát... Műfajok? Játék! Vicc! Játék a szavakkal — szép játék, nem mondom — de én? hogy engem akármelyik műfaj nevére elkereszteljenek? Nevetséges!... Ő, igen, jólesett volna a hiúságomnak, ha *költőnek* kiáltanak ki, nagy *költőnek*, a legnagyobbak, költőfejedelmeknek, — de hogy meg is játszom ehhez a költőt, ahogy illik... nem, ezt nem bírta volna a gyomrom... Ha túlzott sikerem volt egy humoreszkkal, éppen úgy nyugtalan lettem, mint ahogy rögtön kapálóznom, morognom és ágálnom kellett, ha egy lírai vers, egy szívből jövő próza hatása alatt a költészet pompás ravatalára akarták emelni eleven testemet, tetszhalottnak. Ha megrikkattam az embereket, nevetnem kellett, de elkomorodtam rögtön, mikor nevetés kunkorodott fel szavamra... Ha egy kor szeszélyes divatja vagy valami ostoba politikai félreértés kőbe vésné arcom és a kezem és a lábam — az a kőbálvány, ha egy szikrát hasonlítana az eredetijéhez, talán még halálom után is megmozdulna, fintort vágna, kinyújtózna, és lépne a talapatáról!“ Karinthy fintort vág minden lehetséges kultikus elragadtatásra, megmerevített értékrendre, az ember imádását a bálványok imádásával azonosítja. Nem kér belőle, még ha róla van szó, akkor sem.

Filozofikus fintora teszi elégedetlenné nemcsak korabeli világa valóságával, hanem saját írói eredményeivel is. *Találkozás egy fiatalemberrel* című novellájában megvallja, hogy csalódott önmagában; lehetőségeitől messze elmarad alkotása. Mindent elmondottak már előtte, mindent feltaláltak, megoldottak, mielőtt ő feltalálta és megoldhatta volna őket. „...hidd el, kérek, nem lehetett... én próbáltam... de igazán nem lehetett... ezért én igyekeztem“ — mondja fiatalkori önmagának. Tompán fáj a felszakított seb, de inkább elvetélt, megvalóshatatlan terveivel néz szembe, mint az anyagon aratott győzelmeivel.

ÉN című eszmefuttatásában is megpróbál elvonatkoztatni saját személyiségétől: „...a józan ész ösztönszerűen húzódozik tőle, hogy megbolygasson valamit, aminek összetételét nem ismeri... Az egész világon egyetlen példány van belőle... Egyetlenegy! Képzeljétek el, ha olyan értékes, olyan hatalmas volna, mint amilyen magában áll! Minő ritkaság! Ennek ellenére nem illik pucéran, szöveg nélkül ki-mondani vagy leírni. Szemérmetlennek érezzük, mint a testi meztelenséget. A héber vallás Isten nevét nem engedi kimondani, csak szinonimákban. Olyan sokat jelent, annyira létezik, annyira *egyetlen*... hogy úgy kell tenni, mintha semmit sem jelentene. Vagy mintha nem is létezne... De még a létező *ÉN* is bizonytalan-ságban van önmaga felől... Ismeretlen és bizonytalan, mint a jövődő.“

Az önismeret bizonytalansága egy életen át kínozza:

„Az egész világból egyetlen dolog érdekelt, zaklató, nyugtalan kíváncsisággal: önmagam. Ki ez, kívül és belül, ki ez a vízcseppnyi mindenség, amihez ismeretlenül és ok nélkül jutottam, kiről nem tudom, mit ér nekem, és hová visz, s mégis annyira féltém őt, hogy felordítok, ha durván nyúl hozzá holmi avatatlan kéz, vagy mellbelőki a vihar.“

Avatatlan kezekkel és avatatlan szellemekkel viaskodik minduntalan:

„Tréfálva szolt rám valaki, mikor beszélni kezdtem... *Ki kérdezett?* Így szakított félbe tréfából: de én meghökentem, és komolyan elhallgattam... Igaz is — ki kérdezett engem? Hogy van az, hogy erre még sohasem gondoltam? Soha senki se kérdezett. Írtam és beszéltem és ágáltam s hadakoztam, véleményem

A történelem önfelcéd és kérdező hősei

Kétféle önfelcéd — pontosabban: azonosulás — vonul végig Valter Roman könyvében*: a játékos és a vakmerő. És kétféle tudatosság: a cselekvő és a kérdező. Érintkezéseik és összefonódásuk, illetve elkülönülésük és ellentétük a hősi létforma dimenzióját határozza meg. Az emlékiró gazdag példatára történelmi korszakra vet fényt, s egyben módot terem a reflexióra is e korszak kapcsán.

Hősök játékos önfelcédje: férfias jelenetek a harcok szünetében. Vidám fürdőzés, amelyet az ellenséges repülő golyózápora zavar meg. Nemzetközi versengés a harcosok között: ki tud cifrában káromkodni. Ünnepszeg, amelyen — csodák csodája — a spanyol fronton is otthonosan cseng a „Suflecată pină la brîu“ kezdetű román katonanóta — ki hitte volna a mindmáig közkedvelt daltól, hogy ritmusára egy nemzetközi brigád masírozott?

Spanyolországban jártunk, véres csaták színterén, ahol mindennapos a halál, a szenvedés, a nélkülözés. Éppen ezért — nem ennek ellenére — természetesebb a felszabadult öröm kitörései, a katonás jókedv, a férfias derű. A szerző idézi a spanyol polgárháború frontharcosait meglátogató Nehru két évvel későbbi önéletírásának sorait: „ott [...] olyan lelki egyensúlyt éreztem, mint sehol másutt Európában. Ott fény sugárzott, a bátorságnak, az elszántságnak és annak a cél- nak a fénye, amelyért érdemes harcolni.“

Felszabadultság és vakmerőség, önfelcéd és önuralom: Valter Roman visszaemlékezés-kötetének alakjaira ennek az egyensúlynak a fénye sugárzik. Az emberfeletti nagyság itt hétköznapi esély, a sorstól egyszerűen a cselekvésre, nem pedig az örökkévalóságra felkínált lehetőség. Malraux — aki pedig ugyancsak megmártóztott a kalandos hősiesség próbatételeiben a század legkülönb színterein — az *Antimémoires* bevezetőjében „a bátorság banális esélye“-ről beszél, és hozzáteszi: „Néhányszor sikerült cselekednem, ám a cselekvésben — leszámítva, amikor a történelem magaslatára emelkedik — nem az az érdekes, amit az ember mond, hanem amit tesz.“

A történelem magaslata. Ennek a kis könyvnek alighanem az a legnagyobb érdeme, hogy felvezet századunk történelmének gerincére és ismerkedésre, szemlélődésre invitál. Vannak emlékiratok,

amelyek a személyes adalékok hitelével főként a történelem tényanyagában való tisztánlátást mozdítják elő, míg másokat a kérdező és értelmező rendszerentés szenvedélye fűt. Valter Roman írásainak erénye nem pusztán ebben vagy abban rejlik: az ő kísérlete a történelemben való létnek pontosan azt a mezejét fogja át, amelyben „a bátorság banális esélye“ felemelkedik „a történelem magaslatára“. Nehéz idők emlékeztetere méltó hőseinek krónikájában igazán természetesen hatna az üzenet, miszerint ők, ezek a hősök csinálják a történelmet; meglehet, hogy a hősiességről békésebb időkben elmélkedő utód nézőpontja magyarázza, de számomra rokonszenvesebb a cselekvés dialektikájának másik, a könyvben határozottan kirajzolódó vetülete: hősöket nagy idők nemzenek.

Nehru kívülrőlként, látogatóként is pontosan jelöli meg ennek a történelmi helyzetnek a leglényegét, amikor a célt emlegeti, amelyért „érdemes harcolni“. Ez a magyarázata annak, hogy Valter Roman hősei közt sok a hasonlóság: ismerik és vállalják a célt, készek érte bármely áldozatot meghozni, akár életüket is adni. A visszaemlékezések túlnyomó többsége századunk harmincas-negyvenes éveinek nagy történelmi küzdelmeire, különösképpen a spanyol polgárháborúra és a második világháborúra vonatkozik — arra a korszakra tehát, amikor Európa valamennyi országában a fasizmus fenyegetésével való szembefordulás szölitott minden demokratát, rövidesen pedig, különösen a kommunista pártok mozgósítására, fegyverbe hívott a Spanyol Köztársaság védelmére.

Valter Roman emlékirata e küzdelem sok hősi halottjának állít emléket — neveseknek és névteleneknek egyaránt. A kép előterében joggal foglalnak helyet a nemzetközi brigádok román harcosai, akik bátorságukkal, odaadásukkal kitüntették magukat a köztársaság védelméért vívott véres csatákban, s részben ott, részben néhány év múlva, a második világháborúban életüket áldozták a fasizmus leveréséért. De ahogyan a szerző jogos büszkeséggel emeli ki honfitársai harci érdemeit, éppoly erős ezeken a lapokon a nemzetköziségnek az a szelleme, amely az önfeláldozásig menő elkötelezettség szabadon választott formájában talán sehol sem nyilvánult meg századunkban oly erőteljesen, mint a spanyol polgárháborúban. A jaramai ütközet után a 11. Brigád napiparancsában, amelyet Hans Kahle és Ludwig Renn írt

* Valter Roman: Evocări. Editura Eminescu. Buc., 1980.

alá, többek között ez állott: „A román tüzércsoport megsemmisített egy elleneséges úteget, levegőbe röpítette a löszraktárt, veszteséget okozott az ellenség hadállásaiban, gépfegyver- és aknavetőfészeket, valamint tankokat semmisített meg, és a jól irányzott tüzeléssel visszavert egy erőteljes fasiszta támadást.” Részlet ez, amelyhez hasonlót tudatnyit idézhetnénk: „a csoportos és az egyéni hősiesség szép példái sorakoznak a könyvben, s akik bátraknak bizonyultak a spanyol polgárháború frontjain, hasonló katonai és emberi erényekről tettek tanúbizonyságot a második világháború csatáerein is. Nicolae Pop vagy Nicolae Cristea emlékét megérdemelten hagyományozza Valter Roman példamutató hőskökként az utókorra.

Természetes, hogy merőben mesterkélte a tudatosságot a maga fogalmiságában leválasztani a hősi cselekvésről. Mindazok, akik életveszélyes helyzetekben kellő lélekjelenléttel tudnak helytállni — tudatosságból is jelesre vizsgáznak. Ludwig Renn egyébként, a bátor és kitűnően képzett katona ekként is fogalmazza meg a hősiesség jelmondatát: „nem meghalni kell, akár hősiesen is, hanem hozzáértéssel harcolni, hogy minél tovább élhessünk, s minél több ellenséget semmisíthessünk meg.” A katonai morál nem tűri az öncélú hősiességet — a történelem kritikus pillanatainak hősi altruizmusa az egyént tulajdon életénél nagyobb értékkel: küldetéssel ruházta fel.

A hősi létidimenziónak ez a sajátos erkölcsisége azonban súlyos kárt szenvedne, esetenként immoralitásba csapna át, ha szüntelenül nem kísérné a kérdező tudatosság. Ha látszólag csak a sorok között, ha gyakorta csak a háttérben is, Valter Roman könyvében mindvégig jelen van ez a kérdés. Szinte azt mondanám, hogy a hőskök panteonjában szemlélődő emlékiró ezzel csigázza fel legjobban mai olvasója érdeklődését: a válaszra váró kérdésekkel, amelyek részben már akkor — mondjuk 45 évvel ezelőtt — megfogalmazódtak, hogy azóta is kísértésk a kortársak elméjét, részben pedig a történelem újabb fordulatai vetették fel őket hasonlóan erős nyomattékkal. Szükséges-e talán épp ma, 1981-ben hangsúlyozni, amikor a francia baloldal győzelme után kommunisták is kerültek a kormányba, miért foglalkoztatta szerzőnket a kérdés, hogy a Népfrent 1936-os győzelme után mi okból maradtak a kommunisták távol a kormányzástól? Szemmel látható, hogy miért foglalkoztatta: mert egyfelől fontos történelmi körülménye ez a nyugati hatalmak semlegességi politikájának a spanyol polgárháború ügyében, másfelől vi-

szont — lásd Thorez idevágó válaszáat — fényt vet arra a veszélyre is, amely a politikai gondolkodásnak a valóságtól való elszakadásában, illetve a pártokra gyakorolt káros külső befolyásában rejlik, s aminek felszámolását azóta nemcsak sürgetően napirendre tűzte a történelem, de jóserint meg is teremtette hozzá a feltételeket.

A történelmi tisztánlátást ködök és kétségek homályosítják, s szüntelenül — mondhatni törvényszerűen — nehezíti a hiteles vizsgálódáshoz nélkülözhetetlen elemek hiányos volta vagy feldolgozatlanlansága, továbbá akadályozhatja a nagy összefüggések feltárásához szükséges politikai-elméleti bátorság és erkölcsi szilárdság. Valter Roman azonban a század történelmi próbatételeinek és tragédiáinak elemző krónikásaként egyként elutasít bármely fatalizmust vagy agnoszticizmust, s egyformán távol áll tőle a kényes kérdések elhallgatása, illetve értelmesejük taktikus ködösítése. Nem mintha a történelmi fordulónak mindarra a rejtélyére, amely az események szereplőjeként vagy szemtanújaként foglalkoztatta, hiánytalanul tudná a választ. De tartózkodás nélkül kérdez, hogy választ találjon még akkor is, ha az csupán részleges, netán egyenesen újabb kérdést indít el olvasójában.

A tudatosság történelmi parancsa — azt hiszem, ez Valter Roman könyvének legszebb és legmélyebb tanulsága. A hősköknek, akik életben maradtak, mert jól harcoltak, és azért élnek, hogy tovább küzdhessenek, nemcsak a győzelmekre kell emlékezniük, hanem azt is tudniuk kell, miért estek el társaik, s miért buktak el vagy jutott tévútra az ügy, amelyre felesküdtek. Roman igazságkereső szenvedélye abból a meggyőződésből fakad — és ezt plántálja olvasójába is —, hogy az emberiséget végletes ellentétekkel megosztó századunkban vannak a társadalmi gondolkodásnak és cselekvésnek olyan értékei, amelyek buktatók és kudarcok árán is érvényesek maradhatnak, nem a kritikai reflexióra és a gyakorlati korrekcióra való készség ellenére, hanem éppen és csakis általuk.

A könyv négy részletét érzem ebben a tekintetben különösen sokatmondónak. Az első epizód szereplője Angel Marotto, a szerző sofőrje, ez a bátor és derűs kedélyű spanyol gépkocsivezető, aki a harmadik moszkvai perről érkező híreket kételkedéssel fogadja. Igaz ugyan — jejezi meg Roman —, hogy a politikai komisszárok gondoskodtak róla, hogy az eseményeket mindenki megfelelően értelmezze, de erre nem is igen volt szükség, annyira egyöntetűen elfogadta mindenki az ítéleteket, annyira kizárt dolog

volt, hogy bárki agyában megforduljon a gondolat, valami netán másként van, mint a hivatalos változat állítja. Angel azonban kijelenti: nehezebb esik elhinni, hogy Buharin és társai — a huszonegy vádlott java részét halálra ítélték — kémeek voltak. Persze érvelni nem tud sejtése mellett, sőt, rövidesen hagyja magát meggyőzni, de józan kételkedése így sem kevesebb történelmi figyelmeztetésnél: ha egy szervezet a beléje vetett bizalmat az igazságtalanság és a terror elfogadtatására használja, nem pusztán ezt a bizalmat ingatja meg, hanem küldetésének erkölcsi szavahihetőségét is próbára teszi. Amikor — mint éppen a harmincas évek tanúsítják — csak vakon hinni lehet, mert a kételkedés nem vezetethet tisztultabb meggyőződéshez, hanem csak eretnekséghez, akkor hősiesség nem teremhet máshol, mint a csatamezőn. De mi lesz az azonosulás nem hősi, de laikus, evilági esélyével?

Hogy a józan kételkedésből nem csupán a hősiesség azonosulás felé kínálkozik kiút, azt a Dimitrovra vonatkozó emlékezés igazolja. Amikor Roman a nemzetközi munkásmozgalmat tekintélyes személyiségét, a Komintern főtitkárát arról faggatta, vajon szükségesszerű volt-e a Spanyol Köztársaság elbukása, Dimitrov előbb tartózkodóan azt válaszolta, hogy meggyőződése szerint a spanyol ügy a lehetségesnél kisebb támogatásban részesült, majd határozottabban így folytatta: „talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy a nemzetközi proletariátus nem tett annyit Spanyolországért, amennyit a köztársasági Spanyolország tett érte.” A nagy összefüggésben való gondolkodás, illetve tisztánlátás — a tények feltárását és kritikus értelmezését is magába építő cselekvő azonosulás — igénye fogalmazódik meg azután a szerzőnek abban a másodkézből származó információiban, miszerint arra a kérdésre, vajon az 1936–1938-as moszkvai perek nem hatottak-e negatívan a spanyol köztársasággal való szolidaritási mozgalomra, illetve a polgárháború kimenetelére, Dimitrov zavarba jött, és azt válaszolta: „az a korszak rendkívül súlyos volt még az ő számára is, és sajnálja, hogy akkor nem tudta befolyásolni az események alakulását, noha szeretne volna, és próbálta is, de nem sikerült.”

A nagyszerű Lukács-portré azután — a kötetnek mind elméleti, mind reflexív mozzanatokban talán leggazdagabb darabja — a spanyol események értelmezését kerekén két évtizeddel későbbi tapasztalatok fényében árnyalja tovább. A szerteágazó eszmecseréből mindössze két idevágó gondolatot emelnek ki — mindkettő a marxista gondolkodónak a régebbi és újabb történelmi élményeket

szintetizáló felismerése, s a korábban már említett módon egyaránt vonatkozik az érintett kérdésre, s hordoz általánosabb jelentést. A spanyol fejlemények belső okait vizsgálva Lukács előbb arról beszél, hogy nem körvonalazódtak elég világosan a társadalom elé tűzött célok, nem valósult meg a politikai erők kellő összeforrottsága, majd leszögezi: véleménye szerint a párt is követett el hibákat. Ezek között kiemeli a radikalizmust, amely sokakat eltávolított az ügytől, valamint a represszív intézkedések túlhajtását, ami — s itt már tisztán céloz a későbbi analógiára — hetytelen volt, olyanokat sújtott, akik fenntartásaik ellenére sem voltak ellenségek. Lukács a továbbiakban azt fessegeti, mi magyarázza a hősiesség kitartást, ami a közelgő vereség hatására sem lankadt a nemzetközi brigádok tagjaiban. Amit erről mond, az a történelemtől sokszor megcsalatott, de a történelemben történelmül bizakodó filozófus üzenete: „Vannak helyzetek, amikor harcolni kell, függetlenül attól, hogy milyenek az azonnali kilátások.”

A kérdező tudatosság visszakanyarodása ez a cselekvés erkölcséhez, a hősi azonosulás dimenziójához. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy ha már ugyanoda jutottunk vissza, fölösleges volt megtennünk ezt az utat! A történelmet ugyanis csak visszamenőleg minősítik a tévedések — a jövő fehér lapjára viszont az kerül, amit a cselekvő és gondolkodó ember az ismeretükben vállalt lehetőségek összességéből megvalósít. Valter Roman hősei és gondolkodói erre tanítanak. Ludwig Rennről írja, hogy utójára 1968-ban látta Berlinben: „Amikor értesült arról, hogy meghűltem, felkeresett a szállodában, és elbeszélgettünk Spanyolországról, országaink jövőjéről, arról, hogy a szocialista országok között testvéri kapcsolatoknak kell létezniük, a nyugat-európai kommunista mozgalom távlatairól.” Rennt — jegyzi meg Roman — mélyen aggasztották az egykori spanyolországi önkénteseket az 1949–1953 közötti években ért igazságtalanságok, ennek ellenére javíthatatlan optimista maradt: változatlanul hitt a józanág, a méltóság, a humanizmus, a szocializmus győzelmében.

Hogyan is szólt a közmondás, amelyvel Angel Marotto kivágta magát a kutyaszorítóba: „Ebben a csalóka világban semmi sem igaz vagy hamis, minden attól függ, milyen üvegen át szemléljük.” Erdemes a történelmet Valter Roman üvegén keresztül szemlélünk: hőseket látunk, akik cselekszenek és gondolkodnak. Ez a legtöbb, amit tehetnek. Amit

Horváth Andor

Kányádi és Bajor mikrokozmosza

Hatodfél esztendeje szorgalmasan figyelek, keresek, szenvedélyesen lapozok minden olyan könyvet, amelyből segítséget remélek apai minőségemben. Korábban is szívesen olvastam gyermekeknek szóló irodalmat, de amióta cseperek-dik a fiam, s egyre többet nyagagt vége-hossza-nincsen kérdéseivel, feneketlen zsákként nyeli, falja, lesi a verseket, meséket, igazi és kitalált történeteket a világról, az emberekről, másokról és magunkról — nos, azóta „muszáj Herkulesként” próbálok segítségére lenni nyiladozó értelmének minden egyes szakaszán, hogy valamennyire bár, de el tudjon igazodni a minket körülvevő anyagi és szellemi világban, s e világ jelenségeinek ezernyi vetülete rendszerré, ok—okozati összefüggésekké álljon össze abban a kis kobakban.

Gondolom, más szülő is így van vele, sokunkat foglalkoztat az a kérdés, hogy mit kap az ezredfordulóra felnőtté érők nemzedéke, mit kapnak gyermekeink szellemi útravalóként. Hogy sikerül-e a mindennapi kenyér mellé olyan mindennapi szellemi táplálékot biztosítani, amely aztán egy életre elkíséri az utáunk jövőket. És egyáltalán, ezek a nyomunkba lépők mennyiben lesznek, mennyiben lehetnek továbbvivői, továbbgondolói annak az útnak, amelyet elkezdünk, s amelyre mint leendő röppályára őket is ráállítani szeretnénk. Testiekben és lelkiekben fel tudjuk-e őket szerelni, hogy megvalósíthassák álmaikat, álmainkat, az új kor követelményeinek velük szemben támasztott igényeihez lesz-e elegendő rugalmasság bennük alkalmazkodni, képesek lesznek-e arra, hogy két lehetőség közül mindig az igazabbat, az emberibbet válasszák?

Ilyen s ehhez hasonló kérdések megválaszolására várok segítséget, remélek biztos támpontot a hazai magyar íróktól, művészektől, azoktól, akik nem csekély energiáfordítás-többlettel és felelősséggel írnak, rajzolnak a gyermekek számára. A tavalyi könyvtermésből két Kriterion-kötetet ragadok ki*, mert úgy érzem, hogy ezek felelnek meg leginkább elvárásaimnak, már csak azért is, mert nem találok rá összecsendített rímek, csattanókkal teltitődelt, tanmesévé lekerekített elbeszélések gyűjteményei, hanem két vérbeli író egységes rendszerbe foglalt írásai, amelyeknél keresve sem ta-

lálnánk alkalmasabbat arra, hogy a gyermekek szellemi fejlődésének megalapozásán fáradozók szülőiknek segítségére sietve beépüljenek téglaként vagy előre gyártott elemként csemetéink tudatába. Nyílt rendszer Kányádi és Bajor mikrokozmosza, amely éppen mert két nagyon is különböző beállítottságú író munkájának gyümölcse, szervesen kiegészíti egymást.

A *Kenyérmadár* és *A csodálatos esernyő* egyben azt is mutatja, hogy nagykorúvá vált a hazai magyar gyermekirodalom, a pontosan negyedszázada sürgető szükségletől életre hívott kitűnő gyermeklapunk, a *Napsugár* áldozatos munkálkodása eredményeként. Mind Kányádi, mind Bajor elkötelezte magát ennek a munkának; gyermekeknek szánt írásaik fontos helyet foglalnak el munkásságukban, semmivel sem maradnak alul színvonalban felnőtteknek szánt társaikkal.

Tartsunk valamelyes rendet, vegyük először szemügyre Kányádi Sándor verseinek, meséinek öntörvényű rendszerét. A gyermekek életkori sajátosságait figyelembe véve, a *Kenyérmadár* elsősorban a nagycsoportos óvodásoknak és a kisiskolásoknak szól (természetesen a szülőkön kívül). A népi mondókákon és a Weöres-verseken edződött fiam zökkenő nélkül fogadta be Kányádi klasszikusra stilizált, hagyományos világképet tükröző írásait. Népmesei alapokon nyugszik ez a világkép, de közelebb kerül a gyermekekhez, a gyermekek gondolatvilágához azzal, hogy egy falusi család — gyaníthatóan a szerző családja — mindennapjai, a ház körüli gazdaság, a maga összes kellékeivel: tyúkokkal, libákkal, malacokkal; a falu határa a juhnyájjal, rókákkal, farkasokkal biztosítanak konkrét keretet a verseknek, történeteknek. A távolabbi világ eseményeit többszörösen átszűrve, a mesemondás szabályaihoz igazítva rajzolja oda a szülőfalu köré a szülőföldet, amelynek szerves részeként elevenednek meg a kötet lapjain várak, városok, Csaba királyfi, Lehel vezér kürtje. A nemzetiségi tudat fejlesztésével párhuzamosan sort kerít Kányádi arra is, hogy emberközelbe hozza az évszázadok óta velünk együtt élő népeket: románokat, szászokat.

A jó és a rossz örök küzdelme fontos kelléke a népmesének. Kányádinál viszont ez a harc nem szélsőséges, nem pusztító erejű, a szerző szemmel láthatólag az ellentétek békés feloldásának a híve, bár egy percig sem kétséges, hogy

* Kányádi Sándor: *Kenyérmadár*. Versek, mesék, történetek. Deák Ferenc rajzaival. — Bajor Andor: *A csodálatos esernyő*. Elbeszélések. Cseh Gusztáv rajzaival. Kriterion Könyvkiadó, 1980.

mindig a gyengébb, az elesettebb, a szégyenesebb pártján áll, az emberségből jótényit sem enged.

Tömbházak betonlabirintusai között felnövő városi gyermekek számára talán még fontosabb Kányádi hagyományos világa, mint azoknak, akik ebbe többé-kevésbé beleszülettek. Az ember és az élővilág, az ember és a természet szoros kapcsolatát, egymásrautaltságát sugallják írásai, s hozzásegítik a gyermeket, hogy ne félje az ismeretlent; a természet rendjét tudó, hozzá alkalmazkodó Kányádi-hősök szinte lelki kapcsolatban állnak az őket körülvevő világgal. Nekünk, szülőknek pedig alkalmat ad ez a Kányádi-könyv arra, hogy legalább meséljünk csemetéinknek seregnyi olyan dologról, amivel nincs alkalmuk közvetlenül megismerkedni.

A kötet címadó elbeszélése ezen a ponton jelképpé emelkedik: ahogy a lapítóhoz tapadó kenyértészta vakarékából gyermekének útravaló kenyérmadarat süt az édesanya, ugyanúgy hamubasült pogácsa helyett e hagyományos világképet helyezi a mai gyermek tarsolyába Kányádi Sándor, egy életre feltarisznyálva az előtünk járók tapasztalatából mindazt, ami sokszor kipróbált, bizonyos, s ami emberségének megőrzésében talán a mai nemzedéknek is segítségére lesz.

Ha a Kányádi Sándor kötetére a bizonyosság a jellemző, akkor a Bajor Andor könyvét, némileg sarkítva, a termékeny bizonytalanság jegyében fogant írásoknak érzem. Általános iskolások számára íródott elbeszélések ezek, amelyek kitűnően alkalmazkodnak a gyer-

meki fantáziához, amikor a biztos alapról továbblépnek, s ezerfelé tágitani igyekeznek a lehetőségeket. Bajor Andor írásainak fő erényét abban érzem, hogy igyekszik fellazítani a gondolkodás korlátait, a felnőtt (hogy ne mondjam: megcsontosodott) módon gondolkodók számára logikátlanak tűnő kérdésfelvetések valamiféle rugalmasabb szemléletmód meglétét mutatják. Legjobb írásai-ban Bajor tudatosítani próbálja azt, hogy érdemes bátor, egyenes gyermeknek lenni; merjük végig gondolni saját fejünkkel a körülöttünk zajló világ jelenségeit, mert mindennek oka van, még a megmagyarázhatatlan és éppen ezért érthetetlen dolgoknak is.

A nyelvi lelemény a fő erőssége Bajor Andor elbeszéléseinek. Nem leereszkedik a gyermekek színvonalára, hanem magához emeli őket, s a gyermeki gondolatvilágot elfogadva kiindulópontnak, tágitani próbálja olvasója látóhatárát, felfedező utakra irányítani gondolkodásmódját, s mindezt teszi a legkülönbébb eszközökkel, köztük főleg a gyermekek világától egyáltalán nem idegen humor és irónia fegyvereivel. Ezért érzem Bajor Andor kötetét a gyermek anyanyelvi műveltségének fejlesztése szempontjából egyenértékűnek a Kányádi Sándoréval.

Az pedig mindannyiunk, elsősorban gyermekeink szerencséje, hogy a kötetek illusztrációiban Deák Ferenc és Cseh Gusztáv egyenrangú alkotótársaknak bizonyultak az írőkkel, s a képi megformálás eszközeivel járultak hozzá gyermekeink műveltségi, szemléleti, végső soron gondolkodásbeli gyarapodásához.

Szabó Zsolt

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

NEMESKÜRTY ISTVÁN: PARÁZS A HAMU ALATT. VILÁGOSTÓL SOLFERINÓIG

A közludatban a Bach-korszak a passzív rezisztencia kora. Ezt az egyszerűsítő szemléletet cáfolja Nemeskürty könyve — sok-sok történelmi adat birtokában, meggyőző tényekkel és érvekkel — már-már a szépirodalom eszközeivel, fordulatokban bővelkedő, izgalmas olvasmányt adva a történelem és az irodalom iránt érdeklődő olvasók kezébe.

Világos után új háború kezdődött a császári ház és Magyarország között: „Új és sokszor láthatatlan, titkosan vívott, de véres és kemény háború, a létért folytatott könyörtelen függetlenségi harc.“ E tiz esztendő „szép példája egy nemzet vereség utáni feltápaszkodásának és önerejéből való megújulásának“. Hogyan volt ez lehetséges? Úgy, hogy „parasztok, nemesek, betyárok, cigányzenészek, minden-

nemű felekezeti papjai, zsidó kereskedők és magyar arisztokraták rövid időre egy célra összpontosították közös erejüket". Mindez „egy halálra ítélt, bilincsekbe vert, gyarmati rabzolgasorsra szánt országalakosság eszes, bátor, szívós és sikeres védekezése" volt.

E korszak politikai tevékenysége kaleidoszkópszerű. A forradalom híveitől a konzervatív, királyhű nemességig széles a skála: ott vannak a mérsékelték és a radikálisok, a különféle titkos szervezetek, amelyek így-úgy kapcsolatban vannak a Kossuth vezette emigrációval (pl. a Mack-féle összeesküvés), Gasparics Kilián mazzinista utópista szocialista csoportja, a magányos lázadók (említésre méltó Libényi János szabóságos sikertelen merénylete 1853. február 18-án a császár ellen s az azt követő „sikeres" megtorlóssorozat) stb.

A szigorú cenzúrával, a betiltás rémével küzdő sajtó, de az irodalom és a művészet is megtette a magáét: az „írók és művészek saját eszközeikkel, a megszüntetni rendelt szó és nyelv, valamint a kép és muzsika erejével" küzdöttek. Gondoljunk Tompa felrázó, nagy verseire, Vörösmarty *A vén cigányára* vagy Madách halhatatlan művére, *Az ember tragédiájára*, hogy más példát ne említsék.

Erdemes részletesebben elidőzni a császár magyarországi látogatásánál. 1857 tavaszán Ferenc József elhatározza, hogy újdonsült feleségével ellátogat a magyar tartományokba („Hadd látom, úgymond, mennyit ér / A velszi tartomány."). A konzervatív párt elhatározza, hogy az uralkodó pár látogatását nyílt fellépésre használja fel. Beadványt szerkesztenek, amelyben hódolattal üdvözlik a császárt, s arra kéri, fontolná meg magyarországi politikáját, lévén az „tarthatatlanul magyar-ellenes" és „kihatásaiban kártékony". Elsőnek az addig feltétlen császárhű Scitovszky hercegprímás írta alá, majd százharmincegy főnemes következett. „Hazánk mindenre kész az uralkodóért, csak egyre nem: hogy önmagához hűtlenné legyen" — ezzel az elszánt határozottsággal a magyar főnemesség, a történelem folyamán utoljára, egységesen képviselte az uralkodóházzal szemben a nemzeti függetlenség érdekeit, nagy csorbát ejtve a császár tekintélyén. Az ifjú Ferenc Józsefnek hódolat helyett ilyen szavakat kellett hallania, méghozzá császárhű emberétől, Apponyi Györgytől: „A mostani kormány az egész ország által gyűlöltetik, a kormányrendszer a nemzetben minden dinasztikus érzelmet megsemmisít."

És végül jött 1859. június 24.: Solferino, Napóleon óta a század legvéresebb csatája, 30 000 halottal. Csúfos vereség, az osztrák hadvezetés csődje. Teljes kormánycsere következik, s ezzel véget ér a Bach-korszak — de Ferenc József *maradt*. A magyar függetlenség csak remény, a nyelv ügye azonban győzött, a magyar népé is: „nem sikerült kiirtani, elnémetesíteni, kifárasztani, önkéntes halálba hajszolni".

A történelmi munka kútfői, forrásai túlnyomórészt irodalmi alkotások. Nincs ebben semmi különös, ha meggondoljuk, hogy e korszakban mitől kapott az irodalom és a nyelv történelmi, politikai szerepet, jelentőséget. A nyelvért való küzdelem egyet jelentett az önálló gondolkodásért és a nemzeti függetlenségért folytatott harccal. (*Magvető Könyvkiadó. Bp., 1981.*)

Sz. I.

TEUN A. VAN DIJK: TEXT AND CONTEXT — EXPLORATIONS IN THE SEMANTICS AND PRAGMATICS OF DISCOURSE

A szövegnyelvészetet ma már a szakemberek szűk körén kívül állók is ismerik, és sokan tudják, hogy alapja és forrása a szöveggel foglalkozó tudományoknak (pl. az irodalomtudománynak, poétikának és stilisztikának, a történet- és jogtudománynak stb.). Ennek az interdiszciplináris tudománynak a fejlődésében jelentős újabb állomás Van Dijk könyve. Megelőző kötetének (*Some Aspects of Text Grammars*, 1972) feltűnően produktív hatása volt, több irányban is gazdagította a szövegvizsgálatok elveit és módszereit. Ezt az is bizonyítja, hogy sok heves vitát robbantott ki. Hogy mennyire mély alapokat érintett, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy könyvével kapcsolatban a vitakozó felek a nyelvtudomány forradalmáról, illetőleg ellenforradalmáról is beszéltek (persze kérdőjellel, felkiáltójellel). Érthető, hogy Van Dijk második könyvét nagy érdeklődés előzte meg.

Új könyvében lényeges az, hogy most nem számol külön szöveggrammatikával (amit a vitákban oly sokan támadtak, állítván, hogy az fölösleges, hisz a mondatgrammatika elvei és kategóriái alapján is lehet szöveget vizsgálni, meg lehet ragadni a szöveg minőségi lényegét). Pontosabban: Van Dijk nem elhagyta a szöveggrammatikát, hanem a hangsúlyt erről a szövegsemantikára és szövegpragmá-

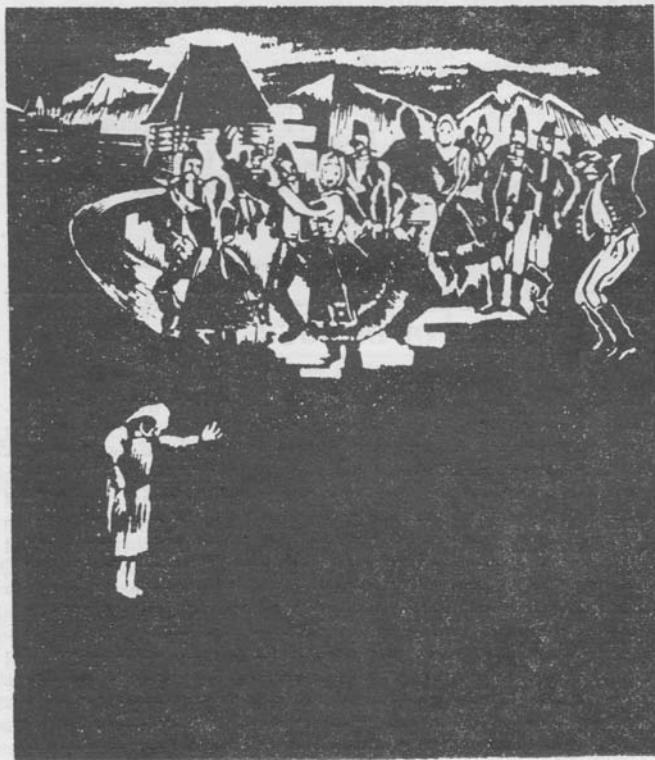
tikára helyezte át. Persze e két ágazat pusztán jelenléte önmagában semmilyen újdonságot nem jelent, hisz a legtöbb szövegelmélet számon tartja őket. Az új az, hogy a szemantikát és a pragmatikát egyféle kettősségként elmélete alapjává tette. Kapcsolatukat rendszerszerűség jellemzi. Ebből fakad elméletének sajátos dualista jellege, ami elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a szövegvizsgálat valamennyi kategóriája (pl. a makro- és mikrostruktúra, a téma, a logikai kapcsolóelemek, a mondatszerkezetek stb.) mind párhuzamba állított jelenség, azaz mind a szemantikai, mind pedig a pragmatikai szinten jelen van. Az egyik szinten szemantikai, a másikon pragmatikai szempontból fogja vállatóra őket a szerző. De kapcsolatot jelent az is — ami talán az előbbinél is több —, hogy a szemantika elveivel pragmatikai jelenségeket magyaráz, és — fordítva — pragmatikai szabályokat alkalmaz szemantikai kategóriák leírására.

Tehát Van Dijk könyvének újdonsága, megkülönböztető vonása a szemantika és pragmatika kölcsönösségéből, egymást feltételezettségéből fakad. E kettősség alapján vonja le tanulságként azt a következtetést, hogy a nyelvtudomány, a szövegtudományok, a lélektan és a társadalomtudományok legfőbb feladata az lesz, hogy a jövőben számolniuk kell a jelentés és a tett rendszerszerű összefüggéseivel.

Elméletében az is lényeges vonás, hogy a szövegvilág belső és külső szféráját nem belső és külső kontextusnak nevezi, mint általában szokás, hanem az elsőt a szöveggel, beszédművel, a másodikat pedig a kontextussal azonosítja. Könyvében a „textus“ elvont alapja, szerkezeti sémája a tényleges szövegnek (a beszédműnek, a diszkurzusnak). A kontextus viszont a szövegen kívüli tényezők, körülmények, pragmatikai feltételek (főleg a cselekvésnek és ezen belül is a beszédtek külső vonatkozásainak) foglalatja, emiatt pragmatikai kontextusnak is nevezi. Eszerint a szöveg belvilága elsősorban jelentés, külvilága pedig a cselekvéssel, a tettel függ össze. Így például a szöveg szemantikai makrostruktúrájának megfelelő pragmatikai kategória a makrobeszédett.

Van Dijk könyvének nagy érdeme, hogy nemcsak célzatossága, hanem forrásai szerint is interdiszciplináris. Sokat merített a logikai szemantikából és a cselekvéseméletből, s figyelmez a megismerés filozófiai és lélektani szempontjaira is. (Longman. London—New York, 1977., fűzve: 1980.)

Sz. Z.

Buday György:
A rossz feleség
(Székely népballadák,
1935)

József Attila — forgószele

József Attila életművének értékelése mindmáig egyik neuralgikus pontja a magyar irodalomtörténetírásnak. Tudjuk, életében kevés elismerésben és még kevesebb megértésben volt része. Joggal írta utolsó versében: „Mióta életem, forgószelemben / próbáltam állni helyemen.“

Baráti köre, élete utolsó hónapjainak tanúi, gyötrő lelkiismeretfurdalástól indítva vállalkoztak verseinek posztumusz kiadására és értékelésére. Zaklatott lelkiállapotuk természetesen jószándékú túlzásokra ragadtatta őket: jóvátenni a minden oldalról — a polgári progressziótól a szektás baloldaliságig, elsősorban pedig a fennálló társadalomtól — elszenvedett sok-sok igazságtalanságot, bántást. A korviszonyokkal elégedetlen baloldal másik, a *Szép Szó* körétől távol álló szárnya, a népi írók egy része — így Németh László — „a Villon-pókok“ meg „a varázsige-mormolások“ miatt értékelte alul, mások viszont (például a népi írók első József Attila-monográfusa, Juhász Géza) éppen ehhez az irányzathoz sorolták, elismervén a pályakezdestől haláláig tartó néphűségét és művének esztétikai kiválóságát.

1945 után végre úgy látszott, hogy lehetőség adódik József Attila tárgyilagos irodalomtörténeti értékelésére, a század nagy összefoglalóinak, Illyés Gyulának, Németh Lászlónak, Radnóti Miklósnak, Sárközi Györgynek, Szabó Lőrincnek társatalan társaként. A sors forgószele, mely olykor szárnyára kapta, máskor meg a porba vágta, holta után egy évtizeddel megint lecsapott rá. Révai József ekkor lobogtatta meg a „Zászlónk Petőfi!“ jelszót...

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének folyóirata, a *LITERATURA* 1981. 1—2. számában a szerkesztőség nyolc írásból álló tömbbel tiszteleg emléke előtt születésének 75. évfordulóján. A *József Attila és kora* összefoglaló cím alatt közli Tverdota György, Szigei Lajos, Ujfalussy József, Péter László, Kántor Lajos, Vujcsics D. Sztóján, László Zsigmond, Szerdahelyi István tanulmányait, cikkeiket. Ezeket mintegy kiegészítve jelent meg a számban az irodalompolitika régebbi szakaszainak vizsgálataira vállalkozó Bodnár György tanulmánya, melyben idézi Révai Józsefet: „Zavarná fejlődésünket, ha nem viszonyulnánk kritikusan a magyar kultúra olyan óriásaihoz, mint Bartók Béla, Ady Endre, Derkovits Gyula — és ide kell bizonyos fokig sorolni még József Attila műveinek egy részét is. Hatalmas mű az ő művük, örök kincse a magyar kultúrának. De nem véletlen, hogy például a magyar költészet nem Ady és nem József Attila útját folytatja, hanem — az alkotási módszer, a stílus demokratizmusában — visszakanyarodik Petőfi Sándorhoz. Ezeknek a nagy lázadóknak kivétel nélkül az volt a gyengéjük, hogy bár gyűlölték a régi világot, és kívánták az újat, többé vagy kevésbé el voltak szigetelve koruk forradalmi népmozgalmától, vagy nem voltak összekapcsolva. Ebből származnak e nagy lázadók műveinek a néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző vonásai.“

Talán nem lesz érdektelen megjegyeznünk, hogy ugyanekkor Nagy László, Kormos István, Juhász Ferenc generációja (csakúgy, mint valamivel későbbben a romániai magyar lírát megújító első *Forrás-nemzedék*) tudatosan választotta meszterül József Attilát!

Az ötvenes évek „forgószele“ a hivatalos értékelés szférájában is megint fölfelé sodorta költőnk ázsióját. Szabolcsi Miklós (Waldapfel Józseffel) gondolja az ún. kritikai kiadást 1952-től, melyben megállapítják, József Attila a legnagyobb magyar nemzeti költő.

Révait 1956 után — Bodnár idézett tanulmánya szerint — továbbra is foglalkoztatta József Attila, de nem tudott megbirkózni az újnépiséghez, valamint az avantgarde lírához fűződő viszonyának értelmezésével. Lírai életműve értékelésének harmadik buktatóját, az ún. anarchista verseket pedig észre sem vette.

Az ötvenes évek végétől kibontakozott József Attila-kutatás filológus-irodalomtörténetész irányítója Szabolcsi Miklós volt. Ő gondozta az eddigi összes, illetve összegyűjtött versek 1952., 1954., 1955., 1966., 1967., 1971., 1972., 1975., 1976., 1977.

évi kiadásait, valamint a már említett kritikai kiadás négy kötetét (1952—1967) meg számos tanulmánygyűjteményt. Két kötetben (634+802 oldalon) megírta a költő életútját 1927 ősziéig követő monográfiáját. Szabolcsi akadémikus, akinek éppen a szóban forgó folyóiratszámossal ünneplik 60. születésnapját, második monográfiájának az *Érik a fény* címet adta, ennek irodalomjegyzéke 230, József Attiláról szóló írást sorol föl, amelyből 22 önálló, száz oldalt meghaladó kötet!

Ehhez a hatalmas papírpiramishoz tett most hozzá hatvan oldalnyi *Literatura* szerkesztősége. A nyolc szerző különböző aspektusból vizsgálódik. Sorra kerül a költő történelemszemlélete (Tverdota), a hiánytudat és teljességigény (Szigeti), a *Medvetánc* zenei vonatkozásai (Ujfalussy), rimvilága (László), kapcsolata Németh Lászlóval (Péter), a *Brassói Lapokkal* (Kántor), illetve a belgrádi *Supsky književni glasnik* folyóirattal (Vujcsics D. Sztoján), végezetül Szabolcsi előbb említett nagymonográfiájának bemutatása (Szerdahelyi).

Nem feladatunk eldönteni, mennyire maradandó értékűek ezek az imponáló tudományos igényű megírt tanulmányok, azt viszont meg kell állapítanunk, hogy éppen mostanában, a filológiai siker tetőzése idején csökkenőben van József Attila hatása az élő irodalomra. Talán a mai pályakezdek számára nagyon is egyértelmű vagy túlságosan racionális a szemléletmódja, formavilága, a Hankiss Elemértől fölfedezett „komplex képek” pedig követhetetlenül-utánozhatatlanul sajátosak?

Ki tudná megjósolni József Attila „forgószelének” további útját?

Katona Ádám

BERTRAND SCHWARTZ, AVAGY A TESTVÉRISEG ISKOLÁJA (Le Nouvel Observateur, 1981. 869.)

A francia oktatásügy legforradalmibb gondolkodójának neve nálunk sem ismeretlen: rangos kiadványunk, a *Pedagogia századik évszázadának* szerkesztői érdeméből románul is olvashattuk fontos és pontos munkahipotéziseit a jövő iskolájáról. Most, hogy az új kormányzat mint legilletékesebbet megbízta azoknak a módozatoknak a kidolgozásával, amelyek lehetővé teszik fiatalok százai számára, hogy megtalálják helyüket a példátlan ütemben, szakadatlanul változó körülmények és követelmények közepette, Josette Alia felvázolja az ezredév iskolapolitikájának leggyakorlatibb teoretikusa, legjózanabbul radikális álmodozója és cselekvője életrajzát, pályaképét.

A *Ki — kicsoda?* adatokat közöl róla: 1919-ben született, a Montréali Egyetem díszdoktora, a Massachusetts Institute of Technology professzora, az UNESCO égisze alatt működő oktatásügyi „mentőszolgálat”, a Kollektív Akciók Bizottsága európai elnöke messziről és tekervényes úton jutott a nemzetközi iskolaügy élvonalába. Sebész szakorvos fiaként Párizsban végzi ragyogóan a származásának megfelelő klasszikus tanulmányokat, mielőtt — 1939-ben! — beiratkozik a Műszaki Egyetem bányamérnöki karára. Haddköteles korban éri a háború: 1940. június 1-én a dunkerque-i tengerpartról páncélos osztagával egyenesen Angliába vezénylik. Nem marad ott. Az első bevételkor — amelyről még nem tudja, hogy összeomlás — fogságba esik, Bordeaux-ban. Még aznap megszökik. Lyon-

ban találja meg családját, s ott próbálja folytatni mérnöki tanulmányait. Szorul a hurok, menekülnie kell. Gyalog kel át a Pireneusokon, télvíz idején, spanyol földön fogják el: két hónap börtön és négy hónap munkatábor letöltése után Észak-Afrika szökik, hogy csatlakozhassék a Franciaország felszabadításáért harcoló Leclerc-hadosztályhoz. Harcosként, győztesként tér vissza 1945-ben Párizsba, befejezni végre mérnöki tanulmányait. Bertrand Schwartz, a mintadiák nincs többé: a fiatal mérnök, aki fogsággal, szökéssel, partraszállással, vereségekkel és győztes csatákkal, keserves véráldozat árán szerzett felszabadulással egészítette ki tanulóéveit, már sose lesz képes kitaposott úton haladni szabványcélok felé. Huszonnyolc éves, amikor a nancy-i Bányászati Főiskola frissen kinevezett tanáraként nyolc hónapig mint bányász dolgozik lenn a mélyben, hogy ott tanulja meg azt, ami a tankönyvekből hiányzik, s amit soha nem tud, nem akar elfelejteni. Már a háború idején, a Leclerc-hadosztály kötelékében tapasztalta: jól kiképzett, önként együttműködő emberek közössége csodákra képes. A bányában megismeri a bányászsors, a munkásélet szellemi nyomorát. Ez a tapasztalat kijelöli életcélját: kimozdítani a társadalom többségét hátrányos helyzetből, javítani esélyein, elősegíteni a felnőttoktatást, lehetővé tenni, hogy az emberek megtanuljanak tanulni, képesek legyenek kifejezni és kiteljesíteni magukat. Amint kinevezik a nancy-i Bányászati Főiskola igazgatójává, hozzálát az oktatás átszervezéséhez; a hallgatók felelőségére, öntudatára építve fölöslegessé teszi és megszünteti a vizsgarendszert, az osztályzatokat. 1957-ben mindez for-

radalmi újtásnak számít, s mint ilyen a bányamérnök-jelöltek lelkes közreműködését no meg a hivatalosság rosszallását váltja ki. Csakhogy Bertrand Schwartzot nem ez foglalkoztatja, hanem az, hogy a munkásérdekek tényleges szolgálatának a leghatékonyabb módozatait keresse éppen Lotaringiában, amelynek kohászati műveiben ekkor már megkezdődtek az elbocsátások. A folytonos oktatás, az átképzés és továbbképzés — mint társadalmi feladat — azóta is életművének középpontjában áll. Akkor, az ötvenes évek derekán házról házra járt, odaült a bisztróban a bányászok asztalához; hol egymagában, hol pedig a szakszervezettel együttműködve igyekezett meggyőzni a bányászokat: ragadják magukhoz sorsuk irányítását, tanuljanak, ne hagyják, hogy az idő, a fejlődő technika, a tőkésérdek átlépjen rajtuk. Tanuljanak. Nem egyénileg, mert úgy könnyebb, hanem együtt, közösen. „Mert — ismételteti ma is — csakis a közösség, az összefogás képes a körülményeken változtatni.“ Előbb csak folytatták, magasabb szinten, amit addig is tudtak; a férfiak autót szereltek, a nők szabtakvarrtak, csakhogy most már mindenki igyekezett kifejezni magát, beszélni, kommunikálni, olvasni, tévét nézni — más-képpen, mint addig. Egy falu aprajagyja összegyűlt, s könyvet írt az életéről. Senki sem jött már zavarba, senki se rettent meg holmi hivatalos irattól, közigazgatási tennivalótól. Egyre-másra keresték fel Bertrand Schwartzot az emberek: „Őn megértette velünk, hogy mi sem vagyunk butábbak, mint más“, és ő, a mérnök-néptanító elégedett volt.

A munkáltatók annál kevésbé. „Veszedelem ember“ — állapítják meg róla, s ez jelszó is az ellenlépésekre. Fékezni, gátolni kezdik működését. Elmozdítani nem lehet; felfelé buktatják. A Közoktatási Minisztériumba kerül, 1968-ban Edgar Faure kabinetjének tagja; alkalmas pillanat egy újító számára. De a felsőoktatási tárcát visszautasítja („Előre láttam a közeledő repressziót“), 1974-ig miniszteri tanácsosi hatáskörrel az állandó oktatás összehangolásával foglalkozik. Hálátlan feladat, szűkülő hatáskör; 1974 márciusában Bertrand Schwartz otthagyja a minisztériumot, és visszatér az egyetemre. Könyvet ír (*Une autre école* — Más iskola), húsz év tapasztalatainak, töprengéseinek, cselekvéseinek összefoglalását, amelyben az oktatással kapcsolatos előítéletnek üzen hatást, olyan radikálisan, hogy a baloldal máig is ebből az eszmekörből meríti reformterveit. Kifejti a pozitív diszkrimináció gondolatát, azt ugyanis, hogy az iskolának tudomásul kell vennie a kezdetből észlelhető egyenlőtlen esélyeket,

hogy képes legyen csökkenteni a különböző környezetből, nem azonos ismeretekkel és képességekkel jövő gyermekek között drámai módon kiéleződhető szintkülönbséget. Csak ez után következhet a nyílt szelekció, amelynek a tényezői már nem kulturális természetűek. Ezt a forradalmi értekezést az akkori oktatásügy felelős körei leplezetlen ellenkezéssel fogadják. Annál nagyobb s lelkes egyetértést vált ki a haladásban érdekelt újítók táborában. Bertrand Schwartz rátapintott a lényegre. Amit tett, az már életmű. Akár nyugalomba is vonulhatna. Nem teheti. Meghívják az Egyesült Államokba, Kanadába, Algériába, mindenhova, ahol az alkotó fantáziának becsülete van. Ahol sok és sürgős a tennivaló: a legszegényebbek, a legmostohább sorsúak — az utcán fel-növő gyermekek — érdekében. Ezúttal azokról a serdülőkről van szó, akiket senki sem vállal, éppen mert mindenki felelős értük: a család, iskola, társadalom mulasztásainak kárvallottjairól. Munkát nem találnak, tehát nem is keresnek; útjuk egyenesen a kábítószert, a bűnözés felé vezet, ha még idejében utánuk nem nyúl a segítő kéz. Bertrand Schwartz átgondolt stratégiával siet a segítségükre, „közösségi akciók“-kal, amelyek a nagyvárosok nyomornegyedeitől a legeldugottabb településekig a leginkább veszélyeztetett és veszélyeztető zónákra terjednek ki. Szociológusok, pszichológusok, tanárok százaival működik együtt, kiképezi és csoportosítja őket, az önkénteseket, akik vállalják a feladatokból következő mérhetetlen nehézséget és gyéren osztogatott elismerést.

A hazájába aztán visszatérő Bertrand Schwartzot máris új, minden eddiginél fontosabb feladat várja: fiatalok ezrei számára az iskola és a munka közötti szakiföldjén kiutat, irányt találni ebben a szédületesen mozgó s mégis zárt világban.

Sz. J.

A SZÓBELI FORRÁSOK ÉS KRITIKÁJUK (Századok, 1980. 6.)

A jelenkori történetírás mind nagyobb figyelmet szentel a szóbeli történeti forrásanyag tanulmányozásának — állapítja meg Glatz Ferenc. A forráskritika, amely arra hivatott, hogy a történeti forrásanyag hitelességét minél közelebbről megállapítsa, a szóbeliségnek másodlagos jelentőséget tulajdonított, előtérbe helyezte az írásos és tárgyi történeti emlékeket, mint amelyek objektívebben rögzítik a múltra vonatkozó adatokat. De az írásos anyag sem mentes a szubjektivitástól, és gyakran összefonódik a

szóbeliséggel, úgyhogy a történész nem nélkülözheti a sokarcú orális történeti anyag tanulmányozását. Az oral history (a mindenkori szóbeliség útján ránk maradt hagyomány) mellett és ellen az utóbbi időkben könyvespolcnyi irodalom jött létre.

A történelem mindig is támaszkodott a szóbeliségre. Suetonius a császári levéltár írásos anyaga mellett felhasználta saját emlékeit és a hozzá közel állók elbeszéléseit. A francia memoárfírók a XVI. században országuk történetét többnyire a saját pályafutásuk során látottak és hallottak alapján adják elő. A XIX. század történetírói elsősorban az írásos emlékeket tekintették forrásnak, és lenézően kezelték a szóbeli hagyományt.

Az oral history fontosságára és lehetőségeire a múlt század végén a néprajztudomány hívta föl a figyelmet. A néprajzkutatók számára azonban a több évszázados hagyományanyagban nem az volt érdekes, hogy hiteles vagy ferdített információt tartalmaz-e valamely történelmi eseményről, hanem a hagyományozás mint társadalmi jelenség. Mindenesetre tény az, hogy a hagyományanyag feltárásában az úttörő érdem a néprajztudományt illeti meg.

A történetírásban belül az újkorkutatás föllendülése keltette fel a figyelmet az oral history iránt. A közlekedés és a távközlés robbanásszerű fejlődése következtében az ügyintézés nem szorul mindig az írásbeliségre, a telefon és a személyes találkozás sok írásos közlést fölöslegessé tesz. Az aktákban csak a végeredmények rögződnek, az események létrejöttének körülményeit a szóbeliségben kell keresni. És feltételezhetjük, hogy ilyenformán a szóbeli források jelentősége a jövőben még nagyobb lesz. Ezt aláhúzza a társadalomtörténet előtérbe nyomulása is.

Századunkban az államférfiak visszaemlékezés-irodalma „naponként több hektoliter tintát emészt fel”, és bár nagymértékben szubjektív jellegűek, mégis ezek alkotják majd az elsőrendű forrást, a szóbeli, utólagos közlés másodlagos fontosságú marad. Korunk történésze azonban a tömegmozgalmak korszakában szükségképpen felfigyel a társadalom belső mozgásának változásaira, a társadalom mindennapjainak történetére. Erre

nézve pedig elengedhetetlen a szóbeli források felhasználása. Szükségessé válik az interjúk, a szóbeli visszaemlékezésanyag gyűjtésének, rendszerezésének munkája. És amennyiben a történetírás mindinkább kénytelen lesz az Európán és Amerikán kívüli népek története felé is fordulni, amelyeknek történelmük folyamán sem modern értelemben vett államiságuk, sem írásbeliségük nem volt, úgy kell a nem írásos forrásoknak és az oral historynak mind nagyobb helyet engedni.

Mire jó az oral history?

a) Az államférfiakkal készített interjúk vagy azok más szóbeli megnyilvánulásai teljesebbé teszik az aktákban rögzített forrásokat.

b) Felhasználható a történések *hogyanjának* rekonstruálásához.

c) A társadalomtörténet bizonyos, mégpedig igen fontos jelenségtípusaira nézve a gyér írásos és tárgyi forrásanyagot a maga információbázisával messze meghaladja.

Az oral historynak több „rétege” közül hadd említsünk legalább kettőt: információt adhat egy megtörtént eseményről, de emlékenyanyag és forrás lehet a maga kitermelőjének, egyének vagy közösségnek gondolkodására nézve is. Az oral historyt úgy kell tekinteni, mint a forrástermelés egyik állandóan változó folyamatát.

A szóbeliség forrástani specifikumait a következőben foglalhatjuk össze: míg az írásos és tárgyi emlékek a történelem legtöbbször egyidejűek, a szóbeli anyag szinte mindig utólagos (kivéve a lehallgatásokat). A szóbeli forrásanyag keletkezése egészen a rögzítés pillanatáig tart. Az elbeszélő már ismeri az elbeszélte történet következményeit is.

A forráskritikai követelmények betartása teszi használhatóvá a szóbeli anyagot. Itt pedig szükséges számolni a történeti gondolkodás emocionális befolyásoltságával, szükséges az adatközlők alapos ismerete. Azt az oral historyt, amelyet a társadalom, a közgondolkodás történeti megismeréséhez leginkább nélkülözhetetlennek tartunk, szakszerű forráskritikával csak a már meglévő társadalomtörténeti információk birtokában és az ezekhez való viszonyításban tudjuk helyesen fölhasználni.

Kr. L.

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

KIRALY ERNŐ (Nagyvárad). — Mint jogász figyelmesen áttanulmányoztam két, joggal foglalkozó ez évi közleményüket. Az első Salat Levente tanulmánya: *Törvénykezés számítógéppel* (1981. 3.), a másik Dániel Károly írása: *Az eutanasia és a rákos betegség utolsó szakasza* (1981. 6.). Véleményem szerint az első cikk téves és elfogadhatatlan alapról indul ki (ha szükséges, egy vitairásban ezt ki is fejteném), a másik viszont olyan jogi problémákat tesz nyílttá, amelyekkel elméletben is érdemes komolyan foglalkozni. Lehetne e kérdésről szélesebb körű vitát szervezni. — Megjegyeznek még valamit. Az elmúlt év végén negyven, jórészt új előfizetőt szerveztem a *Korunk*nak. Nem is sejtettem, hogy ezzel magamra zúdítom a „poklot”. Az előfizetők közt ugyanis szép számmal akadnak olyanok, akik majdnem minden megjelent írást el is magyaráztatnak velem (amolyan „maszek” szemináriumon). Sokan fenntartás nélkül lelkesednek a lapért, és hálájukat fejezték ki, amiért egy — számukra eddig ismeretlen — olvasnivalóhoz juttattam őket, de vannak olyanok is — ez az igazság másik oldala —, akik sírnak a pénzük után, s úgy vélik, nem azt kapták, amit vártak. A *Korunk* számukra túl magas és elvont. (Megjegyzem: egyetlenemet végzett emberekről van szó.) Nem szeretném azonban ezeket az előfizetőket elveszteni. Kérem Önöket, gondolkozzanak, mit lehetne tenni.

A KORUNK HÍREI

Október 1-én a kolozsvári szabadegyetem Nyelv—Írás—Művelődés kollégiumának évadnyitó előadását Kántor Lajos tartotta *Irodalom és nemzetiség* címmel.

KORUNK GALÉRIA

Szeptember 19.: Makkai Piroska fametszetei. — A megnyitón Kántor Lajos bevezetője után Török Katalin, az Állami Magyar Színház tagja József Attila-verseket, Barabás Kásler Magda énekesnő, a Művészeti Líceum tanára pedig gyimesi népdalladákat adott elő.

Október 3.: Buday György fametszetei. — A megnyitón Kántor Lajos mondott bevezetőt; Boér Ferenc, a marosvásárhelyi Nemzeti Színház tagja Shakespeare-*(Athéni Timon)*, Radnóti-, Tamási Áron- és Ady-művekből összeállított műsorával lépett fel; Szabó Péter főiskolai hallgató Kodály Zoltán *Szólószonátáját* adta elő gondolkán, Buzás Pál zongoraművész Bartók- és Kodály-műveket játszott.

HELYREIGAZÍTÁS. — Ez évi 9. számunk 652. lapján az utolsó bekezdés második —harmadik sorában *értékeltségéhez* helyett *értékeltségéhez* olvasandó.

Új könyvek

- SZ. BENEDEK ISTVÁN:** Korunk anyaga, a kompozit. Antenna
- BUCHWALD PÉTER—BODOR A. ANDRÁS:** A gyógybővényektől a megtervezett gyógyszerekig
- CSELÉNYI BELA:** Fabula rasa. Versek
- CZEGŐ ZOLTAN:** Ember a Kénos-tóton. Riportok
- DEHEL GÁBOR:** A kölyök. Regény
- GÁLL ERNŐ:** Az elika dicsérete. Esszék
- INDIG OTTÓ:** Csak egy igaz versért élek. Horváth Imre költészete. Kismonográfia
- JOSIKA MIKLÓS:** Abafi. Az előszót írta és a függeléket összeállította Bernád Ágoston. Tanulók Könyvtára
- KOZMA DEZSŐ:** Krúdy Gyula postakocsiján. Kismonográfia
- MADÁCH IMEE:** Az ember tragédiája. Az előszót írta és a függeléket összeállította Kántor Lajos. Tanulók Könyvtára
- MARKOVITS RODION:** Szibériai garnizon. Az előszót írta és a függeléket összeállította Kovács Némere. Tanulók Könyvtára
- MAURER I. GYULA:** Tizedes törték és láncörték. Antenna
- MOHY SÁNDOR:** Műhelynapló
- MOLNOS LAJOS:** Megtalált ősz. Versek
- MORICZ ZSIGMOND:** Sárarany. Az előszót írta és a függeléket összeállította Szabó Álmos. Tanulók Könyvtára
- PALL ÁRPAD:** Loreley sziklája. Riportok
- ION SLAVICI:** Anyja lánya. Regény. Fordította Kacsó Sándor. Az előszót írta és a függeléket összeállította Constantin Cubleşan. Tanulók Könyvtára
- SZENTIMREI JENŐ:** Ferenc tekintetes úr. Kölcsey Ferenc életrajza. Az előszót írta és a függeléket összeállította V. Vajda Enikő. Tanulók Könyvtára
- TAR KÁROLY:** Nyári mese. Regény